

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ГАНЖА ОЛЕКСІЙ ГЕННАДІЙОВИЧ

УДК 347.97/99+347.973(477)+340.15(37)+811.124

ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ЛАТИНІЗАЦІЇ СУДОВИХ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня **доктора філософії**

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. Г. Ганжа

Науковий керівник – **Удовика Лариса Григорівна**,
доктор юридичних наук, професор

Запоріжжя – 2025

АНОТАЦІЯ

Ганжа О. Г. Теорія та практика латинізації судових рішень в Україні. –
Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2025.

У дисертації здійснено комплексне загальнотеоретичне юридичне дослідження новітнього правового процесу – використання слів, словосполучень (юридичних термінів) і висловів латинською мовою в судовій практиці, який автор представляє як латинізацію судових рішень.

Проаналізовано генезу латинізмів як складника латинської мови та римського права на європейському правовому просторі від Античності до Новітнього часу. У роботі акцентовано на кодифікації Юстиніана – «Corpus juris civilis», яка вважається завершальним етапом формування римського права. Автор переконаний, що римське право та латинська мова мали велике значення для генезису романо-германської правової сім'ї, зокрема через (1) вплив на становлення європейської (зокрема української) правничої термінології, а також (2) аксіологічний зміст тих давньоримських морально-юридичних висловів, що не втратили своєї актуальності та оригінальної латинізованої форми й нині. Доведено, що в Дигестах Юстиніана відображено цілий ряд латинізмів, окремі з яких є прототипами сучасних принципів права, зокрема елементів принципу верховенства права. Встановлено, що період відродження римського права та його засвоєння отримав назву «рецепція римського права», яка спочатку була пов'язана насамперед з діяльністю університетів (глосаторів, постглосаторів). У дисертаційному дослідженні наголошено на значущості латинської мови та римського права для латинізованого формулювання принципів права в межах континентальної правової сім'ї, а також становлення правничої термінології в національних правових системах Європи в період Середньовіччя та епоху Відродження. Встановлено, що на українських землях латина також відіграла помітну роль: як у зв'язку з успадкуванням національною правовою

системою через Візантію законодавчих традицій римського права, так і через ужиткове її поширення в різних суспільних сферах.

Обґрунтовано, що в ХХІ столітті латинська мова має велике освітньо-історичне значення, а також набирає популярності в окремих сферах суспільних відносин. Наголошено, що юристи зі всього світу останнім часом спостерігають тенденцію до значного зростання прямого використання латинських термінів і висловів в юридичній літературі. У роботі наведено приклади використання латинізмів в юридичних документах як на міжнародному правовому рівні (міжнародне право; акти «м'якого права»; практика ЄСПЛ; *acquis communautaire*, зокрема практика Суду ЄС), так і на національному (закони України, рішення Конституційного Суду України, судові рішення Верховного Суду).

Для дослідження проблематики латинізації судових рішень в Україні використано трирівневу систему методів пізнання. На філософському (світоглядному) рівні були використані цивілізаційний, діалектичний і синергетичний методи. На загальнонауковому рівні серед методів дослідження були використані такі: історичний, системний, структурно-функціональний, герменевтичний, антропологічний і аксіологічний. На конкретно-науковому рівні були використані як поширені спеціально-наукові методи (конкретно-соціологічних досліджень, контент-аналізу, лінгвістичний), так і власні методи правознавства (формально-юридичний, логіко-юридичний і порівняльно-правовий). Понятійний апарат дослідження охопив, зокрема, такі поняття: юридичний термін, судові рішення, судова практика, правова максима, юридичне кліше, вислів, латинізм, латинізація судових рішень. Сформульовано дефініцію поняття «латинізація судових рішень» як правового процесу і результату використання у судових рішеннях юридичних термінів і висловів латинською мовою. На основі дослідження судової практики, а також позицій зарубіжних і українських науковців обґрунтовано авторське бачення класифікації юридичних латинізмів (1) за формою, (2) за джерелами утворення, (3) за часом походження. Встановлено, що з практичної точки зору всі латинізми за їх функціональними ознаками та закінченістю вираження думки (за формою) можуть бути зведені до двох основних груп: юридичні терміни та

вислови. Також автор доводить, що безпідставно ототожнювати латину з «мовою римського права», адже деякі латинізми сягають доби Середньовіччя, Нового і навіть Новітнього часу, а окремі з них виражають правові явища, що первісно належали до англо-американської правової традиції.

Аналіз судової практики дозволяє автору стверджувати, що латинська юридична термінологія, якою користуються в судових рішеннях, є різноманітною та охоплює назви низки правових явищ: принципів, процедур, колізійних правил, доктрин, формул прикріплення в міжнародному приватному праві, загальноприйнятих термінів міжнародного права, термінології юридичної аргументації тощо. З урахуванням особливостей використання латинізмів на практиці автор виокремлює п'ять тенденцій, яким українські судді слідують у судових рішеннях: 1) етимологізації латинізмів; 2) застосування термінів римського права; 3) застосування доктрин, що позначаються латиною (які базуються як на римському, так і на загальному праві); 4) використання латинської термінології для опису тем інтимного характеру; 5) використання латинських мовних кліше (загальноприйнятих і спеціально-юридичних).

Запропоновано використовувати термін «латинські вислови» для позначення всіх правових явищ, виражених латинською мовою, що стисло та в окремих випадках образно передають закінчену думку, утворюючи в такий спосіб нерозривну смислову єдність. Для розрізнення латинських висловів науково доцільно підходити окремо з позицій лінгвістики та юриспруденції. Доведено, що з точки зору лінгвістики існують семантичні розрізнення між такими найменуваннями, як афоризм, крилатий вислів, сентенція, максима. Натомість з точки зору юриспруденції латинські вислови за їх функціональною роллю в правовому регулюванні суспільних відносин можуть бути класифіковані на принципи права, правові аксіоми, презумпції, фікції. Наголошено, що, крім власне правових явищ, у судовій практиці можна зустріти чимало прикладів інших латинізованих форм висловів: логічні правила; цитати з Дигест Юстиніана; вислови античних мислителів; інші крилаті вислови, дотичні до сфери права.

Обґрунтовано, що використання латинізмів у судовій практиці є новітньою формою рецепції римського права. Автор наводить приклади та аналізує

використання в судових рішеннях латинських висловів часів Стародавнього Риму («*res judicata pro veritate habetur*» – «судове рішення визнається за істину»; «*impossibilium nulla obligatio est*» – «неможливе не є предметом зобов'язання»; «*contra legem facit, qui id facit, quod lex prohibet; in fraudem vero, qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit*» – «той, хто чинить дії, заборонені законом, порушує закон; той, хто оминає закон, дотримуючись його букви, порушує дух закону»; «*iura sanguinis nullo iure civili dirimi possunt*» – «жодні встановлення цивільного права не можуть скасувати права, що випливають із кровної спорідненості»; «*nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*» – «ніхто не може передати більше прав, ніж має сам»; «*in omnibus quidem, maxime tamen in iure aequitas spectanda est*» – «у всіх справах, а найбільшою мірою у праві, необхідно керуватися справедливістю») і епох Середньовіччя та Нового часу [«*nullum crimen, nulla poena sine lege*» – «немає закону – немає злочину, немає закону – немає кари»; «*lex retro non agit*» – «закон не має зворотної сили»; «*venire contra factum proprium*» (правило заборони суперечливої поведінки); «*verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem*» (правило, згідно з яким слова договору повинні тлумачитися проти того, хто їх написав)]. Автор детально зупиняється на трьох важливих підставах для розмежування латинізмів на практиці: 1) за часом походження; 2) за змістом; 3) за метою в суддівській аргументації.

Доведено, що з урахуванням історичної ролі латинської мови та римського права в межах романо-германської правової сім'ї присутність латинізмів залишається іманентною ознакою мови права багатьох національних правових систем, зокрема України. У роботі наголошено на нетотожності понять «мова судочинства» і «мова права». Проаналізовано різноманітні наукові підходи до визначення терміна «мова права», його співвідношення з національною літературною мовою. Для співвідношення понять «мова права» та «офіційно-діловий стиль» автор підходить під кутом мовознавчого та юридичного підходів. Обґрунтовано, що мова права є професійною (фаховою) мовою, володіння якою важливе для дотримання чіткості, точності, послідовності, зрозумілості та лапідарності викладу думки в писемному мовленні. Серед ознак мови права виділено стандартизацію, яка виражається

передусім у доборі специфічних мовних засобів, зокрема латинізмів. Окремо увагу приділено кореляції використання латинізмів з вимогами «простої» мови судових рішень. Для підтвердження своєї позиції автор проводить детальний аналіз пункту 59 Висновку КРЄС № 7 (2005) з питання «Правосуддя та суспільство». Обґрунтовано авторське бачення, що латинізми в мові права в окремих випадках якраз і здатні забезпечити потрібний баланс точності (універсальна латинізована форма) та зрозумілості (досягається шляхом адекватного перекладу та, у разі необхідності, пояснення правового явища).

У дисертаційному дослідженні доведено, що латинізація судових рішень може виконувати такі функції: 1) номінативна – латинізація судових рішень сприяє називанню (позначенню, номінації) правових реалій і понять, їхніх властивостей та відношень між ними; 2) комунікативна – латинізація судових рішень є засобом спілкування учасників правового дискурсу, обміну інформацією між ними; 3) аргументативна – латинізація судових рішень сприяє наведенню мотивів суду; 4) аксіологічна – латинізація судових рішень є засобом правової та морально-етичної оцінки; 5) культуросна – латинізація судових рішень є засобом збереження та передавання правового знання та правової культури; 6) гносеологічна – латинізація судових рішень є знаряддям і способом правового пізнання, оволодіння суспільно-правовим досвідом; 7) символічна – унаслідок латинізації в судових рішеннях з'являються мовні символи, властиві мові права; 8) виховна – латинізація судових рішень є засобом впливу на правосвідомість, правове виховання адресата; 9) естетична – латинізація сприяє мовностилістичній довершеності судового рішення, його сприйняттю як естетичного об'єкта.

Автор обґрунтовує, що коректне використання латинізмів на письмі охоплює вимоги щодо (1) їх безпомилковості, (2) забезпечення зрозумілості, (3) належного пунктуаційного оформлення та (4) правильного висвітлення додаткової інформації. Безпомилкове використання латинізмів передбачає, що суддя не має допускати лексичних і орфографічних помилок, а також мусить дотримуватися правил пунктуації. Окремо увагу приділено варіативному написанню латинізмів, що містять букву «j». Вимога забезпечення зрозумілості передбачає необхідність зрозумілості як

контексту, так і власне латинізму, що забезпечується (1) наявністю його перекладу, (2) не спотворенням змісту усталеного латинізму та/або його перекладу та (3) правильною вказівкою різновиду латинізму як правового явища. Наголошено, що варто уникати штучного вкраплення латинізмів у судові рішення. У контексті вимоги належного пунктуаційного оформлення проаналізовано національний і міжнародний підходи до написання латинізмів у судових рішеннях, зокрема в аспекті використання суддями курсиву, а також правила Українського правопису (2019 р.) щодо використання лапок і дужок. Автор вбачає за прийнятне використання латинських юридичних кліше без лапок у двох форматах: 1) курсивом з наступним перекладом у дужках; 2) у дужках без курсиву після національного відповідника. Натомість усю іншу латинську юридичну термінологію та вислови, зокрема назви доктрин, принципів, логічних і юридичних правил, автор радить писати в лапках і з обов'язковим наступним перекладом у дужках. У роботі також наголошено на важливості правильного висвітлення додаткової інформації: (1) темпорального виміру формулювання латинізму, (2) джерела походження та (3) черпання про нього інформації.

Здійснено компаративний аналіз судової практики зарубіжних країн для підтвердження тези про те, що латинізація судових рішень є наднаціональним правовим процесом. Встановлено, що найвиразніше латинізація судових рішень проявила себе на європейському правовому просторі: як у межах національних правових систем (суди всіх ланок, а також конституційні суди), так і на рівні інтеграційних об'єднань (Суд ЄС, ЄСПЛ). На думку автора, така тенденція засвідчує, зокрема, те, що латинізація судових рішень сьогодні є (1) інтеграційним фактором у межах європейського правового простору, а також (2) інструментом для полегшення пошуку шляхів розв'язання національних правових проблем. Доведено, що об'єднання європейських країн в єдиний правовий простір значною мірою полегшується двома взаємопов'язаними чинниками: по-перше, юристи європейських країн використовують велику частку латинських термінів і принципів, що прямо або опосередковано походять з єдиного джерела – римського права; по-друге, в основі європейського правового регулювання та правосвідомості лежить методологічна

засада справедливості, яка з часів Стародавнього Риму через рецепцію римського права стала універсальною правовою цінністю та обов'язковим елементом права. Автор наводить різні наукові підходи до перспективи використання латинізмів у Європі, а також застосування латинської мови в якості загальноєвропейської мови права. Окремо проаналізовано висловлені в науковій літературі скептичні настрої щодо перспектив використання латинських елементів у національних мовах і обґрунтовано, зокрема, що хоча засади використання латинської мови в багатьох країнах є дуже схожими, проте не всі латинізми однаково популярні та мають тотожні формулювання, навіть у правових системах країн Європи.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що висновки та пропозиції можуть бути використані:

- у правозастосовній діяльності – під час ухвалення судових рішень судами всіх інстанцій, зокрема здійсненні ними тлумачення норм права;
- у конституційному судочинстві – при ухваленні рішень Конституційним Судом України, викладенні ним юридичних позицій і застосуванні принципів права;
- у навчальному процесі – під час викладання загальнотеоретичних і галузевих юридичних дисциплін, а також у процесі підготовки кадрів для системи правосуддя, зокрема суддів;
- у науково-дослідній сфері – для поглибленого вивчення та аналізу судової практики, тенденцій її розвитку, а також для напрацювання шляхів удосконалення мотивування судових рішень в Україні та використання іноземної правничої термінології в національній правовій системі;
- у правотворчій діяльності – під час використання правничої термінології в текстах нормативно-правових актів, а також удосконалення процесуальних кодексів України.

Ключові слова: верховенство права, латинізм, латинська мова, латинізація судових рішень, право, правова аргументація, правова інтеграція, правова система, правовий акт, принципи права, рецепція права, римське право, судова практика, судові рішення, юридичний термін.

SUMMARY

Hanzha O. H. Theory and practice of Latinization of court decisions in Ukraine.

– Qualifying scientific work with manuscript rights.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 “Law”.
Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, 2025.

The dissertation carries out a comprehensive general theoretical legal study of the modern legal process – the use of words, phrases (legal terms) and expressions in Latin in jurisprudence, which the author presents as the Latinization of court decisions.

The genesis of Latinisms as a component of the Latin language and Roman law in the European legal space from Antiquity to the Modern Age is analysed. The work focuses on the codification of Justinian – “Corpus juris civilis”, which is considered the final stage of the formation of Roman law. The author argues that Roman law and the Latin language played a crucial role in the development of the Romano-Germanic legal family, particularly due to (1) their influence on the formation of European (including Ukrainian) legal terminology, and (2) the enduring axiological content of ancient Roman moral and legal expressions, which remain relevant and retain their original Latinized form even today. It is proven that the Digests of Justinian reflect a number of Latinisms, some of which are prototypes of modern principles of law, in particular elements of the principle of the rule of law. It is established that the period of the revival of Roman law and its assimilation was called the “reception of Roman law”, which was initially associated primarily with the activities of universities (glossators, post-glossators). The dissertation study emphasizes the significance of the Latin language and Roman law for the Latinized formulation of legal principles within the continental legal family, as well as the formation of legal terminology in the national legal systems of Europe during the Middle Ages and the Renaissance. It is established that in the Ukrainian lands Latin also played a significant role: both in connection with the inheritance of the legislative traditions of Roman law by the national legal system through Byzantium, and through its practical spread in various social spheres.

It is substantiated that in the 21st century, the Latin language has great educational and historical significance, and is also gaining popularity in certain areas of social relations. It is emphasised that lawyers from all over the world have recently observed a trend towards a significant increase in the direct use of Latin terms and expressions in legal literature. The paper provides examples of the use of Latinisms in legal documents both at the international legal level (international law; acts of “soft law”; ECHR case law; *acquis communautaire*, in particular the case law of the EU Court), and at the national level (laws of Ukraine, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, judicial decisions of the Supreme Court).

To study the problems of Latinization of judicial decisions in Ukraine, a three-level system of cognitive methods was applied. At the philosophical (worldview) level, civilizational, dialectical and synergistic methods were used. At the general scientific level, the following research methods were applied: historical, systemic, structural-functional, hermeneutic, anthropological and axiological. At the specific scientific level, both common special scientific methods (concrete sociological research, content analysis, linguistic) and own methods of law (formal-legal, logical-legal and comparative-legal) were applied. The conceptual apparatus of the study covered, in particular, the following concepts: legal term, court decision, jurisprudence, legal maxim, legal cliché, expression, Latinism, Latinization of court decisions. A definition of the concept of “Latinization of court decisions” as a legal process and the result of the use of legal terms and expressions in Latin in court decisions was formulated. Based on the study of jurisprudence, as well as the positions of foreign and Ukrainian scholars, the author’s vision of the classification of legal Latinisms (1) by form, (2) by sources of formation, (3) by time of origin is substantiated. It is established that from a practical point of view, all Latinisms by their functional features and completeness of expression of thought (by form) can be reduced to two main groups: legal terms and expressions. The author also proves that it is groundless to identify Latin with the “language of Roman law”, because some Latinisms date back to the Middle Ages, the New and even the Modern Age, and some of them express legal phenomena that originally belonged to the Anglo-American legal tradition.

The analysis of jurisprudence allows the author to assert that the Latin legal terminology applied in court decisions is diverse and covers the names of a number of legal

phenomena: principles, procedures, conflict rules, doctrines, attachment formulas in private international law, generally accepted terms of international law, terminology of legal argumentation, etc. Taking into account the peculiarities of the application of Latinisms in practice, the author identifies five trends that Ukrainian judges follow in court decisions: 1) etymology of Latinisms; 2) use of Roman law terms; 3) use of doctrines denoted by Latin (which are based on both Roman and common law); 4) use of Latin terminology to describe topics of an intimate nature; 5) use of Latin language clichés (generally accepted and specifically legal).

It is proposed to use the term “Latin expressions” to denote all legal phenomena expressed in Latin, which concisely and in some cases figuratively convey a complete thought, thus forming an inseparable semantic unity. To distinguish Latin expressions, it is scientifically advisable to approach them separately from the positions of linguistics and jurisprudence. It is proved that from the point of view of linguistics there are semantic distinctions between such names as aphorism, catchphrase, and maxim. However, from the point of view of jurisprudence, Latin expressions can be classified into principles of law, legal axioms, presumptions, fictions according to their functional role in the legal regulation of social relations. It is emphasised that, in addition to legal phenomena themselves, in jurisprudence one can find many examples of other Latinized forms of expressions: logical rules; quotes from the Digest of Justinian; expressions of ancient thinkers; other catchphrases related to the field of law.

It is substantiated that the use of Latinisms in jurisprudence is a new form of reception of Roman law. The author gives examples and analyses the application of Latin expressions from the times of Ancient Rome in court decisions (“*res judicata pro veritate habetur*” – “a court decision is recognised as true”; “*impossibilium nulla obligatio est*” – “the impossible is not the subject of an obligation”; “*contra legem facit, qui id facit, quod lex prohibet; in fraudem vero, qui salvis verbis legis sententiam eius circumventet*” – “he who commits actions prohibited by law violates the law; he who circumvents the law, observing its letter, violates the spirit of the law”; “*iura sanguinis nullo iure civili dirimi possunt*” – “no civil law provisions can abolish rights arising from blood relationship”; “*nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*” – “no one can transfer more rights than he himself

has”; “*in omnibus quidem, maxime tamen in iure aequitas spectanda est*” – “in all cases, and most of all in law, it is necessary to be guided by justice”) and of the Middle Ages and the New Age [“*nullum crimen, nulla poena sine lege*” – “no law – no crime, no law – no punishment”; “*lex retro non agit*” – “the law does not have retroactive effect”; “*venire contra factum proprium*” (the rule prohibiting contradictory behaviour); “*verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem*” (the rule according to which the words of a contract must be interpreted against the one who wrote them)]. The author dwells in detail on three important grounds for distinguishing Latinisms in practice: 1) by time of origin; 2) by content; 3) by purpose in judicial argumentation.

It is proved that, taking into account the historical role of Latin and Roman law within the Romano-Germanic legal family, the presence of Latinisms remains an inherent feature of the language of law of many national legal systems, in particular Ukraine. The paper emphasises the non-identity of the concepts of “language of judicial proceedings” and “language of law”. Various scientific approaches to the definition of the term “language of law” and its correlation with the national literary language are analysed. The author approaches the correlation of the concepts of “legal language” and “official business style” from the perspective of linguistic and legal approaches. It is substantiated that the language of law is a professional (specialized) language, the mastery of which is important for maintaining clarity, accuracy, consistency, comprehensibility and conciseness of the presentation of thought in written speech. Among the features of the language of law, standardization is highlighted, which is expressed primarily in the selection of specific linguistic means, in particular Latinisms. Special attention is paid to the correlation of the use of Latinisms with the requirements of the “plain” language of court decisions. To confirm his position, the author conducts a detailed analysis of paragraph 59 of Consultative Council of European Judges (CCJE) Opinion No. 7 (2005) “Justice and Society”. The author’s view is substantiated that Latinisms in the language of law in some cases are precisely capable of providing the necessary balance of accuracy (universal Latinised form) and comprehensibility (achieved through adequate translation and, if necessary, explanation of the legal phenomenon).

The dissertation research proves that the Latinization of court decisions can perform the following functions: 1) nominative – the Latinization of court decisions contributes to the naming (designation, nomination) of legal realities and concepts, their properties and relationships between them; 2) communicative – the Latinization of court decisions is a means of communication between participants in legal discourse, the exchange of information between them; 3) argumentative – the Latinization of court decisions contributes to the presentation of the court's motives; 4) axiological – the Latinization of court decisions is a means of legal and moral and ethical assessment; 5) cultural – the Latinization of court decisions is a means of preserving and transmitting legal knowledge and legal culture; 6) epistemological – the Latinization of court decisions is a tool and method of legal cognition, mastering socio-legal experience; 7) symbolic – as a result of Latinization, linguistic symbols characteristic of the language of law appear in court decisions; 8) educational – Latinization of court decisions is a means of influencing the legal consciousness and legal education of the addressee; 9) aesthetic – Latinization contributes to the linguistic and stylistic perfection of the court decision, its perception as an aesthetic object.

The author argues that the correct use of Latinisms in writing encompasses the following requirements: (1) accuracy, (2) clarity, (3) proper punctuation, and (4) correct presentation of additional information. Accurate use of Latinisms implies that a judge should not make lexical or spelling mistakes and must adhere to punctuation rules. Special attention is paid to the variable spelling of Latinisms containing the letter “j”. The requirement of clarity involves ensuring the comprehensibility of both the context and the Latinism itself. This is achieved by: (1) providing a translation, (2) preserving the meaning of the established Latin expression and/or its translation, and (3) correctly indicating the type of Latinism as a legal phenomenon. It is emphasised that artificial inclusion of Latinisms in judicial decisions should be avoided. In the context of the requirement for proper punctuation, both national and international approaches to the use of Latinisms in judicial decisions are analysed, particularly with regard to the use of italics by judges, as well as the rules of the Ukrainian Orthography (2019) concerning the use of quotation marks and parentheses. The author considers it acceptable to use Latin legal clichés without quotation marks in two formats: in

italics followed by a translation in parentheses; in parentheses without italics after the national equivalent. In contrast, all other Latin legal terminology and expressions, including the names of doctrines, principles, logical and legal rules, are recommended to be written in quotation marks and always followed by a translation in parentheses. The study also emphasises the importance of correctly presenting additional information, including (1) the temporal dimension of the Latinism's formulation, (2) its source of origin, and (3) the sources from which information about it is drawn.

A comparative analysis of the jurisprudence of foreign countries has been conducted to confirm the thesis that the Latinization of judicial decisions is a supranational legal process. It has been established that the Latinization of judicial decisions is most vividly manifested within the European legal space – both within national legal systems (courts of all levels, including constitutional courts) and at the level of integration associations (the Court of Justice of the European Union, the European Court of Human Rights). According to the author, this tendency indicates, in particular, that the Latinization of judicial decisions today serves as (1) an integrative factor within the European legal space and (2) a tool for facilitating the search for solutions to national legal problems. It has been proved that the unification of European countries into a common legal space is largely facilitated by two interrelated factors: first, lawyers of European countries use a considerable number of Latin terms and principles that directly or indirectly originate from a single source – Roman law; second, the methodological foundation of justice underlies European legal regulation and legal consciousness, which, since ancient Rome and through the reception of Roman law, has become a universal legal value and an essential element of law. The author presents various scholarly approaches to the prospects of using Latinisms in Europe, as well as to the use of Latin as a pan-European language of law. The study also analyses the sceptical attitudes expressed in the academic literature regarding the prospects of using Latin elements in national languages and substantiates, in particular, that although the principles of using Latin in many countries are quite similar, not all Latinisms are equally popular or have identical formulations, even within the legal systems of European states.

The practical significance of the research results lies in the fact that the conclusions and proposals may be used:

- in law enforcement practice – in the process of delivering judicial decisions by courts of all instances, in particular when interpreting legal norms;
- in constitutional adjudication – in the adoption of decisions by the Constitutional Court of Ukraine, in the formulation of its legal positions, and in the application of principles of law;
- in the educational process – in teaching general theoretical and sectoral legal disciplines, as well as in the training of personnel for the judiciary, including judges;
- in scientific research – for an in-depth study and analysis of jurisprudence, its development trends, and for developing ways to improve the reasoning of judicial decisions in Ukraine and the use of foreign legal terminology in the national legal system;
- in law-making activity – in the use of legal terminology in the texts of normative legal acts, as well as in improving the procedural codes of Ukraine.

Key words: the rule of law, Latinism, Latin language, Latinization of judicial decisions, law, legal reasoning, legal integration, legal system, legal act, principles of law, reception of law, Roman law, jurisprudence, judicial decision, legal term.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ганжа О. Г. Нарис правил коректного цитування латинських висловів як відповідь на їх сумбурне поширення в судовій практиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 20-26. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/2>.

2. Ганжа О. Г. Використання латинських висловів у судових рішеннях як новітня форма рецепції римського права. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 224-236. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.31>.

3. Ганжа О. Г. Латинізація судових рішень в Україні: поняття та особливості. *Право і суспільство*. 2024. № 2. С. 3-14. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.1>.

4. Ганжа О. Г. Латинська юридична термінологія у вітчизняній судовій практиці: сучасні тенденції використання споконвічних понять. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 18-31. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.2>.

5. Ганжа О. Г. Нарис правил коректного використання латинських юридичних термінів і мовних кліше в судових рішеннях. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2024. № 1. С. 4-12. URL: <https://uni-goettingen.de/de/document/download/f08f94bd77776c7f7915d6bcf86147d7.pdf/reos.uni-goettingen.de%20%E2%84%961,%202024.pdf>.

6. Удовика Л. Г., Ганжа О. Г. Використання латинізмів у межах європейського правового простору: стан і перспективи для національної судової практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 91. Ч. 1. С. 116-126. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.17>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Ганжа О. Г. Латинізація як форма рецепції римського права у сфері судового правозастосування. *Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі її*

розвитку : міжнародна науково-практична конференція, м. Харків, 5-6 березня 2021 р. Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2021. С. 8-11.

2. Ганжа О. Г. Коректність цитування латинських висловів як передумова належного мотивування судових рішень. *Актуальні проблеми судового права* : матеріали міжнар. конф. (Харків, 23 квіт. 2021 р.) / редкол.: Л. М. Москвич та ін. Харків : Право, 2021. С. 233-235.

3. Ганжа О. Г. Латинізми vs. «проста» мова судових рішень: у пошуках балансу. *Права людини та публічне врядування* : матеріали VIII Міжнародного правничого форуму (Чернівці, 30 травня 2025 р.). Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 508-511. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-501-6-135>.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Ганжа О. Г. Античність як ідейна колиска принципу верховенства права: від філософії Стародавньої Греції до юриспруденції Римської імперії. *International scientific conference «Legal education and science as the need of the hour: new European challenges»* : conference proceedings, October 8-9, 2021. Łódź, the Republic of Poland : «Baltija Publishing», 2021. Р. 7-10. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-148-0-1>.

2. Ганжа О. Г. Про вплив філософії Стародавньої Греції на становлення римського права (на прикладі генезису справедливості у філософсько-правовому дискурсі Античності). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 6 (47). С. 3-9. DOI: <https://doi.org/10.32782/pyuv.v6.2022.1>.

3. Ганжа О. Г. Співвідношення принципів справедливості та верховенства права: новий погляд на знайомі правові явища. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 3 (81). С. 11-20. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.2>.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ.....	19
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАТИНІЗАЦІЇ СУДОВИХ РІШЕНЬ	29
1.1. Генеза латинізмів як складника латинської мови та римського права на європейському правовому просторі: від Античності до Новітнього часу.....	29
1.2. Сучасне національне та міжнародне право крізь призму латинізмів	60
1.3. Методологія і понятійний апарат дослідження теорії та практики латинізації судових рішень в Україні.....	72
Висновки до Розділу 1	87
РОЗДІЛ 2. ФОРМИ ЛАТИНІЗАЦІЇ СУДОВИХ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	90
2.1. Латинська юридична термінологія в національній судовій практиці	90
2.2. Латинські вислови в національній судовій практиці	103
2.3. Використання латинізмів у судових рішеннях як новітня форма рецепції римського права	113
Висновки до Розділу 2	134
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЛАТИНІЗАЦІЇ СУДОВИХ РІШЕНЬ.....	137
3.1. Використання латинізмів як ознака мови права	137
3.2. Функції латинізації судових рішень.....	156
3.3. Коректне використання латинізмів у судових рішеннях	191
3.4. Перспективи латинізації судових рішень у межах європейського правового простору.....	214
Висновки до Розділу 3	230
ВИСНОВКИ	233
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	242
ДОДАТКИ	301

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ

Венеційська Комісія – Європейська комісія «За демократію через право»

ГПК – Господарський процесуальний кодекс України

ЄДРСР – Єдиний державний реєстр судових рішень

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КАС – Кодекс адміністративного судочинства України

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України

КРЕС – Консультативна рада європейських суддів

КСУ – Конституційний Суд України

Суд ЄС – Суд справедливості Європейського Союзу

США – Сполучені Штати Америки

ЦК України – Цивільний кодекс України

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс України

н.е. – наша ера

рік – р.

століття – ст.

Також у дисертації використано загальноприйнятий спосіб посилань на Дигести Юстиніана, за якого спочатку йде прізвище автора цитати, а далі послідовно вказується номер книги, титула, фрагмента та параграфа [наприклад, «*nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*» («ніхто не може передати більше прав, ніж має сам»)] (Ульпіан, 50.17.54) – п’ятдесят четвертий фрагмент сімнадцятого титулу п’ятдесятої книги Дигест Юстиніана].

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Латинська мова, попри постійне її називання «мертвою», продовжує показувати ознаки життя в різних суспільних сферах. Ретроспективний погляд на європейську юриспруденцію лише підтверджує, що вона ніколи не була байдужою до латини як мови римського права – джерела всіх сучасних юридичних знань. Водночас латина демонструє не класичний життєвий цикл, а радше циклічний, переживаючи в різні історичні періоди сплески та падіння своєї слави. І останнім часом у Європі спостерігають саме рух за відродження та використання латинської мови, зокрема значне зростання вживання латинських термінів і висловів як у науковій літературі, так і в юридичній діяльності.

Українська правнича спільнота не встигла зреагувати, як серед представників судової влади останнім часом стрімко зріс попит на використання латинської мови на письмі: від простих односкладових слів (*ad hoc, eo ipso, per se* тощо) до повноцінних речень [наприклад, «*juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*» (норми закону полягають в наступному: жити чесно, не ображати інших, кожному віддавати по заслугах)]. На практиці – це десятки тисяч судових рішень, які посиленням на латинську мову невпинно ламають стереотип про консервативність суддівської професії та мають вирішальне значення не лише для сторін у справі, але й інколи для всієї правозастосовної практики в Україні.

Поширення практики використання латинізмів в Україні тісно пов'язане з інтеграційними процесами у межах Ради Європи та Європейського Союзу (далі – ЄС). Сама ж присутність латинських мовних елементів на європейському правовому просторі (як у межах національних правових систем, так і на рівні інтеграційних об'єднань) демонструє спільність підходів до застосування та тлумачення правових норм і принципів, що є відображенням усталеної правової традиції романо-германської правової сім'ї. І на тлі подальшого зближення української правової системи з наднаціональною правовою системою ЄС дедалі активніше звернення суддів до латинізмів свідчить як про широкі правові можливості переймання найкращих практик Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), Суду

справедливості Європейського Союзу (далі – Суд ЄС) і судів іноземних держав, так і про загрозу невинуватого, помилкового чи некоректного їх використання.

Отже, сьогодні використання латинської мови в судових рішеннях, зокрема в Україні, як новітній правовий процес набуває закономірного характеру. Проте цьому процесу ані в Україні, ані закордоном досі не надано правову характеристику чи бодай найменування, хоча ігнорувати таку очевидну для людського ока тенденцію в судовій практиці й надалі не можна. До того ж сумбурне поширення на практиці латинських елементів вимагає адекватної реакції з боку академічної спільноти не лише з позиції наукової новизни, але й з точки зору практичної значущості, адже допущені суддею помилки на практиці формують у сторін і громадськості негативну думку як про професійність окремого судді, так і про якість правосуддя загалом.

Тобто актуальність дослідження теорії та практики латинізації судових рішень обумовлена тим, що питання використання латинських термінів і висловів у судовому правозастосуванні не було предметом спеціальних наукових розвідок в Україні. До того ж, попри 30-річну історію членства України в Раді Європи та вже досить усталене застосування практики ЄСПЛ в українському правосудді, подальший євроінтеграційний поступ нашої держави актуалізує питання правової адаптації, уніфікації правничої термінології, практик її застосування, а також тлумачення правових цінностей.

Методологічним підґрунтям дослідження теоретико-правових і практичних засад латинізації судових рішень в Україні є праці українських і зарубіжних учених, які умовно можна розділити на три групи. *Перша група* охоплює наукові доробки, які мають фундаментальне юридичне значення для дисертації та присвячені дослідженню методології права (С. В. Бобровник, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, М. І. Козюбра, С. І. Максимов, О. В. Петришин, В. М. Попович), загальнотеоретичних аспектів джерел права (Н. М. Пархоменко, С. П. Погребняк, В. В. Решота, І. В. Семеніхін, О. О. Уварова), судового права (І. В. Андронов, В. В. Городовенко, О. С. Копитова, Л. М. Москвич, Л. Г. Удовика, О. В. Шамрай), мови права (Н. В. Артикуца, М. В. Афанасьєва, П. М. Балтаджи, Т. І. Дудаш, О. О. Кабиш, В. В. Лазарєв, М. І. Любченко, А. В. Ляшук, О. В. Мінченко,

П. М. Рабінович). *Друга група* представлена працями вчених, які досліджували римське право, його рецепцію та значення для сьогодення (І. Г. Бабич, В. М. Вовк, С. Д. Гринько, Ю. А. Задорожний, Р. А. Капюжний, В. І. Крат, К. В. Лоський, В. С. Макарьчук, О. А. Підопригора, А. І. Троцька, Є. О. Харитонов). *Третю групу* складають дослідження вчених, предметом яких є окремі аспекти функціонування латини в правовій сфері (А. М. Варинська, М. Б. Вербенєц, О. Г. Видишева, Д. О. Єрмоленко, Н. М. Корнодудова, А. В. Красницька, С. Л. Лебедева, Н. І. Лєпухова, С. М. Лучканин, О. Л. Макаренков, Р. В. Миленкова, Г. О. Ознамець, І. В. Пелєх, А. В. Різниченко, Г. І. Сидорук, О. М. Ситько, Л. П. Скорина, З. М. Хоміцька, Л. П. Чуракова). Зі свого боку, зарубіжні вчені, такі як С. Асторіно, М. Галдіа, К. Галушкіна, Дж. Кідді, Й. Ковальчик, Г. Маттіла, М. Рістіківі, Дж. Сміт, Ю. Сич-Опонь, Хр. Щигельський, П. Тієрсма, В. Володкевич, Й. Возняк, Р. Циммерманн, хоча й розмірковували над використанням латинської мови у своїх правових системах, зокрема в судових рішеннях, проте комплексне загальнотеоретичне дослідження з цієї проблематики закордоном також не проводилось.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах планів наукових досліджень Запорізького національного університету на 2020-2025 роки. Тема дослідження узгоджується з пріоритетними напрямками фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі права, затвердженими постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 26 березня 2021 року № 12-21, а також із пріоритетними тематичними напрямками наукових досліджень згідно з переліком, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 30 квітня 2024 року № 476.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційної роботи полягає у формуванні комплексного, цілісного правового розуміння процесу латинізації судових рішень шляхом визначення основних тенденцій використання юридичних термінів і висловів латинською мовою в судовій практиці України.

Для досягнення поставленої мети в роботі потрібно вирішити такі *завдання*:

- дослідити генезу латинізмів як складника латинської мови та римського права на європейському правовому просторі в період від Античності до Новітнього часу;
- виявити місце латинської мови та латинізмів на сучасному етапі розвитку національного та міжнародного права;
- визначити методологію та понятійний апарат дослідження латинізації судових рішень, а також навести основні класифікації латинізмів;
- охарактеризувати особливості використання латинської юридичної термінології та латинських висловів у національній судовій практиці;
- проаналізувати використання латинізмів у судових рішеннях як новітню форму рецепції римського права;
- висвітлити особливості використання латинізмів під кутом ознаки мови права;
- розкрити функції латинізації судових рішень;
- сформулювати правила коректного використання латинізмів у судових рішеннях;
- з'ясувати перспективи латинізації судових рішень у межах європейського правового простору.

Об'єктом дослідження є процес використання латинської мови в правозастосовній діяльності.

Предметом дослідження є теоретичні та практичні засади латинізації судових рішень в Україні.

Методи дослідження. Використання латинської мови в судовій практиці є міждисциплінарною проблемою, яка задля об'єктивного і всебічного юридичного осмислення потребує акумуляції методологічних підходів на різних рівнях наукового пізнання та системного їх застосування.

На *філософському (світоглядному) рівні* були використані такі методи (підходи): 1) *цивілізаційний підхід*, що дозволило: простежити спільність правової та лінгвістичної основи формування та розвитку багатьох правових систем (*підрозділ 1.1*), її вплив на сучасне європейське та міжнародне право (*підрозділ 1.2*); встановити,

що важливу роль у латинізації національної судової практики відіграють євроінтеграційні процеси (*підрозділ 3.4*); 2) *діалектичний метод*, який не лише дозволив урахувати взаємозв'язок латинізації судових рішень з правовою реальністю (*підрозділ 3.2*), причинами виникнення цього правового явища (*підрозділ 1.1*) та динамікою його розвитку (*підрозділ 3.4*), але й є інтегруючою основою використання в дисертації загальнонаукових і спеціальних методів; 3) *синергетичний метод*, який уможливив погляд на судову практику (як національну, так і в межах європейського правового простору) як на відкриту систему, здатну до самоорганізації та саморозвитку (*підрозділ 3.4*).

На загальнонауковому рівні серед методів дослідження були використані такі: 1) *історичний підхід*, що дозволив прослідкувати процес виникнення та розвитку латинізмів як складника латинської мови та римського права від Античності до Новітнього часу (*підрозділи 1.1–1.2*) та врахувати правові явища, накопичені історичним досвідом (*підрозділ 2.3*); 2) *системний підхід* дозволив подивитися на латинізацію судових рішень як на систему (*підрозділ 1.3*), виявити її закономірності та елементи (*підрозділи 2.1–2.2*), а також залучити до осмислення предмета дослідження надбання з інших дисциплін (зокрема історії, філології, філософії); 3) звернення до *структурно-функціонального підходу* дало змогу поглянути на використання латинізмів у судовій практиці під кутом ознаки мови права (*підрозділ 3.1*), розкрити та описати функції латинізації судових рішень (*підрозділ 3.2*); 4) наскрізним підходом є *герменевтичний*, застосування якого допомогло сформуванню понятійний апарат дослідження (*підрозділ 1.3*), виявити місце та значення латинської мови в письмовому юридичному дискурсі (*підрозділи 3.1–3.2*), а також запропонувати підходи до полегшення сприйняття латинізмів у текстах судових рішень (*підрозділ 3.3*); 5) за допомогою *антропологічного підходу* було розкрито комунікаційну роль адресата та адресанта судового рішення (*підрозділ 3.2*), а також підкреслено значення людського фактору в допущенні помилок, що дало змогу сформулювати пропозиції щодо їх уникнення (*підрозділ 3.3*); 6) *аксіологічний підхід* дозволив подивитися на ціннісний аспект латинізмів, зокрема їх значення для правової аргументації та оцінки правовідносин (*підрозділи 2.1, 2.2, 3.2*).

На конкретно-науковому рівні були використані як поширені спеціально-наукові методи (конкретно-соціологічних досліджень, контент-аналізу, лінгвістичний), так і власні методи правознавства (формально-юридичний, логіко-юридичний і порівняльно-правовий). Особливий акцент зроблено на використанні порівняльно-правового методу, який допоміг класифікувати латинізми (підрозділ 1.3), а також зіставити основні тенденції у використанні латинізмів національними, зарубіжними та міжнародними судовими органами (підрозділи 1.2, 3.4).

Теоретичне підґрунтя роботи склали праці українських і зарубіжних теоретиків, філософів права, науковців галузевих юридичних наук, а також вітчизняних знавців латинської та української мов, в яких відображено окремі теоретико-прикладні аспекти користування латинською мовою у сфері права.

Нормативне підґрунтя дослідження становлять українські та міжнародні правові акти, які містять латинізми, а також законодавство України (зокрема процесуальні кодекси), що в нормує дотичні до предмета дослідження питання.

Емпіричним підґрунтям дисертації є національна судова практика, рішення міжнародних судових органів, довідкові видання, окремі аналітичні дані, а також Дигести Юстиніана.

Наукова новизна отриманих результатів. Робота є першим в Україні комплексним юридичним дослідженням теорії та практики латинізації судових рішень в Україні. Зокрема в дисертації

вперше:

- сформульовано дефініцію поняття «латинізація судових рішень» на основі закономірностей правових процесів використання у судових рішеннях слів, словосполучень і висловів латинською мовою;
- обґрунтовано тенденцію використання латинізмів у судовій практиці як новітню форму рецепції римського права;
- за особливостями використання латинських юридичних термінів на практиці (за метою, супроводом перекладу, обсягом мотивування) виокремлено основні тенденції в судових рішеннях, такі як: 1) етимологізації латинізмів; 2) застосування у судових рішеннях термінів римського права; 3) застосування

доктрин, що позначаються латиною; 4) використання латинської термінології для опису тем інтимного характеру; 5) використання латинських мовних кліше;

- обґрунтовано положення, що латинізм у судовому рішенні як юридичному документі офіційно-ділового стилю є правовим явищем з відповідною номінативною кваліфікацією (як принцип права, правова аксіома, презумпція, фікція), а його лінгвістична характеристика є похідною, додатковою;

- запропоновано правила коректного використання латинізмів у судових рішеннях, які охоплюють вимоги щодо (1) їх безпомилковості, (2) забезпечення зрозумілості, (3) належного пунктуаційного оформлення та (4) правильного висвітлення додаткової інформації;

- узагальнено та систематизовано правові акти, які містять правові латинізми на міжнародному та національному рівнях;

удосконалено:

- наукові положення про вплив римської юриспруденції та латинської мови на формування романо-германської правової сім'ї, зокрема на європейську правничу термінологію, частиною якої є українська правнича термінологія;

- положення, що значна частина латинізмів (правил, сентенцій, афоризмів, максим) у концентрованому вигляді втілюють правові цінності, насамперед справедливість, та впливають на сучасну практику національних і міжнародних судів;

- критерії та підходи до класифікації латинізмів за (1) формою (функціональними ознаками та закінченістю вираження думки), (2) джерелами утворення, (3) часом походження;

- положення, що використання латинізмів у судових рішеннях є ознакою мови права;

набули подальшого розвитку:

- положення про методологію дослідження теорії та практики латинізації судових рішень та наукову доцільність використання правового й лінгвістичного підходів до розмежування таких понять, як «аксіома», «афоризм», «вираз», «максима», «норма», «постулат», «правило», «презумпція», «принцип», «сентенція»,

«словесна формула», «твердження», «фраза», «цитата» тощо, які судді використовують для найменування латинських висловів;

- ідея про те, що в Дигестах Юстиніана відображено низку юридичних правил, окремі з яких є латинізованими прототипами сучасних правових явищ (аксіом, принципів, презумпцій тощо), зокрема елементів принципу верховенства права, та мають значення для сучасної правозастосовної практики;

- положення про значення латинської мови для юридичних документів сучасності, що дозволило сформулювати функції латинізації судових рішень: 1) номінативна, 2) комунікативна, 3) аргументативна, 4) аксіологічна, 5) культуронесна, 6) гносеологічна, 7) символічна, 8) виховна, 9) естетична;

- положення про перспективи використання латинської мови в праві та латинізації судових рішень як складника інтеграційних процесів у межах європейського правового простору та інструмента оптимізації шляхів розв'язання правових проблем.

Практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження можуть бути використані:

- у правозастосовній діяльності – під час ухвалення судових рішень судами всіх інстанцій, зокрема здійсненні ними тлумачення норм права [Акт впровадження у діяльності Чернігівського районного суду Чернігівської області від 10 жовтня 2025 р. (Додаток 3)];

- у конституційному судочинстві – при ухваленні рішень Конституційним Судом України (далі – КСУ), викладенні ним юридичних позицій і застосуванні принципів права [Довідка про впровадження у діяльності КСУ від 10 жовтня 2025 р. (Додаток 4)];

- у навчальному процесі – під час викладання загальнотеоретичних і галузевих юридичних дисциплін [Акт впровадження у діяльності Запорізького національного університету від 20 травня 2025 р. (Додаток 5)], а також у процесі підготовки кадрів для системи правосуддя, зокрема суддів;

- у науково-дослідній сфері – для поглибленого вивчення та аналізу судової практики, тенденцій її розвитку, а також для напрацювання шляхів удосконалення

мотивування судових рішень в Україні та використання іноземної правничої термінології в національній правовій системі;

– у правотворчій діяльності – під час використання правничої термінології в текстах нормативно-правових актів, а також удосконалення процесуальних кодексів України.

Апробація матеріалів дисертації. Дисертація обговорена на кафедрах цивільного права та історії і теорії держави та права Запорізького національного університету. Деякі результати дослідження, зокрема висновки та рекомендації, оприлюднені в тезах доповідей таких міжнародних науково-практичних конференцій: «Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі її розвитку» (м. Харків, 5-6 березня 2021 р.); «Актуальні проблеми судового права» (м. Харків, 23 квітня 2021 р.); «Legal education and science as the need of the hour: new European challenges» (м. Лодзь, Польща, 8-9 жовтня 2021 р.); «Права людини та публічне врядування» (м. Чернівці, 30 травня 2025 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, які містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і шести додатків. Загальний обсяг роботи становить 318 сторінок, зокрема основного тексту – 222 сторінки. Список використаних джерел налічує 643 найменування, із яких 277 – судові рішення України.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАТИНІЗАЦІЇ СУДОВИХ РІШЕНЬ

1.1. Генеза латинізмів як складника латинської мови та римського права на європейському правовому просторі: від Античності до Новітнього часу

Одним із методологічних «канонів» дисертаційних праць є початок вивчення будь-якого правового явища чи процесу з його історії. Водночас на шляху до їх об'єктивного дослідження, зокрема в ретроспективному аналізі, стоїть принаймні дві напрочуд популярні та взаємопов'язані тенденції у наукових дослідженнях: 1) приписувати походження практично кожного сучасного явища, ідеї чи предмета, незалежно від сфери застосування, Стародавньому Риму чи Давній Греції [392, с. 41]; 2) так званий «гіпертрофований європоцентризм», який подекуди не дозволяє об'єктивно проаналізувати механізм зародження правових явищ в інших, аніж Європа, регіонах [30, с. 8].

Проте сама логіка предмета дослідження наштовхує нас до географічної та темпоральної «точки відліку» багатьох юридичних досліджень – Стародавнього Риму, два фактори якого – римське право та латинська мова – значно сприяли становленню середньовічної та, як наслідок, сучасної Європи.

Епоха Античності. Безспірним є твердження, що генезис романо-германської правової сім'ї нерозривно пов'язаний зі Стародавнім Римом [115, с. 321]. Саме «вкоріненість в римській правовій спадщині» [505, с. 22] в дійсності визначає унікальні риси (особливості) цієї правової сім'ї, що відрізняють її від інших правових сімей сучасності [115, с. 321]. У вітчизняній теорії права римське право іменують унікальним витвором людського генія [220, с. 3], найтривкішим внеском римлян у світову історію [95, с. 188], одним із найзначніших інтелектуальних надбань в історії європейської цивілізації [138, с. 43], а також феноменом, що «набагато випередив свій час» [82, с. 42]. Зразки творчості римських юристів «стали невід'ємним компонентом не тільки європейської правової культури, але й культурного арсеналу будь-якої освіченої людини» [590, с. 3]. Зі свого боку, формою вираження римського права була

латинська мова, яку французький історик-медієвіст Жак Ле Гофф називає першою та головною частиною римської спадщини, основою культури [68, с. 226].

Та як би романтизовано не виглядали судження науковців з приводу римського права, наш інтерес до, здавалося б, давно перегорнутої сторінки історії пов'язаний не стільки з його «цивілізаційним проривом» [176, с. 136] у минулому, скільки із затребуваністю сьогодні окремих правових елементів, виражених латинською мовою (латинізмів).

Отже, враховуючи, що предмет дослідження стосується не історичного чи лінгвістичного аспектів латинської мови, зробимо акцент на те, яким чином вона утвердилася та в подальшому проявила себе саме у взаємозв'язку з римським правом.

Наскрізною ознакою всіх періодів розвитку римського права є аксіологічна складова – ідея про те, що право має бути справедливим. Недарма у Стародавньому Римі визнавали, що право (*ius*) дістало свою назву від «правосуддя» – «*iustitia*», а цей термін з латини перекладається не інакше, як «справедливість» [115, с. 160]. Німецький теоретик права Р. Штамлер називав віру в справедливість «вершиною слави римської юриспруденції» [14, с. 6-7; 484, с. 173]. Тож саме право у Стародавньому Римі розглядалося як інструмент забезпечення справедливості [197, с. 13], спосіб її об'єктивації в суспільних відносинах [37, с. 9]. Зі свого боку, оскільки право втілювало вимоги справедливості [601, с. 45], то його застосування було тісно пов'язане з мораллю [13, с. 10].

Найбільшою мірою на розвиток ідеї справедливості та її транспозицію з моральної категорії в правову площину, тобто на аксіологічний зміст латинізмів, вплинула діяльність римських юристів (юриспруденція, або «право юристів»), які створювали словесні формули для юридичних дій, давали консультації приватним особам з юридичних питань і ведення справ у судах. Розв'язуючи казуси, вони керувалися такими фундаментальними цінностями, як справедливість (*aequitas*), свобода, добросовісність (*bona fides*), людяність (*humanitas*) і захист набутих прав, зокрема права власності [643, с. 460]. Такі загальні положення «здебільшого являли собою загальне розуміння права як уособлення справедливості у гармонії зі світом» і мали широке застосування під час подолання прогалин у праві, в якому через

казуїстичність норм залишалася багато не врегульованих суспільних відносин [6, с. 210]. Зі свого боку, юридичне вирішення конкретних питань набувало обов'язкового значення та стало розповсюджуватися на аналогічні ситуації.

О. О. Уварова слушно підмічає, що хоча уявлення про природне право й починає формуватися під впливом грецької філософії вже в архаїчній римській юриспруденції, проте дуалізм природного і позитивного начал у римських юристів простежується найбільш чітко: «Саме вони по суті вперше розмежували право на природне і позитивне, а крім того, перенесли цю теоретичну модель у сферу практичної діяльності, тоді як мислителі Стародавньої Греції лише окреслили сам напрям» [506, с. 13]. Загалом, визнаючи вчення афінських філософів, саме римські юристи надавали перевагу вченням про природне право [219, с. 19], яке виконує вимоги справедливості та виражає ідею, відповідно до якої право взагалі справедливе за своєю сутністю [12, с. 8]: «Видатні римські філософи, політичні діячі та юристи Цицерон, Гай, Ульпіан, Модестин, керуючись філософським вченням Арістотеля про природне право кожного, розробили концепцію органічного зв'язку права і моралі (правової справедливості), яка стала основою класичного римського права» [89, с. 14-15].

Відповідно до конкретизації принципу справедливості з'являється категорія «*aequitas*» (рівність, справедливість), застосування якої відбувалося при регулюванні спірних, нестандартних випадків і сприяло узгодженому використанню різних джерел права [13, с. 10] шляхом розумного примирення обґрунтованих протилежних інтересів у дусі даного правового інституту та вродженого почуття справедливості (*aequitas naturalis*) [66, с. 337; 585, с. 58]. К. Лоський вважає, що під «*aequitas*» римські юристи розуміли інстинктивне почуття справедливості в душі людській, або ще більше – інстинктивне бажання загального добра, яке примушувало людей відхилятися від формального права тоді, коли воно не задовольняло загального почуття [189, с. 16]. Натомість А. І. Троцька стверджує, що поняття «*aequitas*» було полісемантичним, і в контексті римського права воно означає: по-перше, ствердження пріоритету вічного морального начала над земними і недосконалими людськими прагненнями; по-друге, одночасно і моральний імператив для законодавця («Для

закону важливо те, що важливо з точки зору справедливості»), і вказівку для правозастосовця («Природній справедливості повинна переважати строгість закону»); по-третє, необхідну умову для діяльності судді («Суддя завжди повинен мати перед очима справедливість») [505, с. 90].

Вагомий вплив на розвиток права мала діяльність таких юристів, як Папініан, Ульпіан, Модестін, Павел, Гай, Лабейон, Капітон, Юліан, Помпоній. Незважаючи на те, що римські юристи епохи республіки не мали законодавчої влади, завдяки авторитету своїх науково-практичних висновків вони впливали на розвиток і вдосконалення права [485, с. 282]. До того ж тогочасні юристи не були суттєво обмежені у своїй творчості, тож вільно черпали досвід як з іноземних правопорядків, так і з філософії та етики [77, с. 3], завдяки чому змогли не лише переробити звичаї, але й сплавити їх у єдину чітку систему [90, с. 50-51].

А. І. Колісніченко вважає, що правостворююча діяльність юристів забезпечувала взаємозв'язок різних джерел римського права і сприяла поєднанню стабільності та гнучкості в подальшому його розвитку та оновленні: «Спираючись на джерела діючого права (звичайне право, Закони XII таблиць, законодавство Народних зборів, едикти магістратів, сенатус консульти і конституції імператорів), юристи при розборі тих або інших справ інтерпретували існуючі правові норми в дусі їх відповідності вимогам справедливості (*aequitas*) і у разі колізій часто змінювали стару норму з урахуванням нових уявлень про справедливість і справедливе право (*aequum ius*). Подібна правотворча інтерпретація юристів мотивувалася пошуками такого формулювання розпорядження, яке надав би в умовах, що змінилися, самий справедливий законодавець. Прийняття правовою практикою нової інтерпретації (передусім в силу її аргументованості й авторитету її автора) означало визнання її змісту як нової норми права» [152, с. 233].

Тож детально розроблене римське право було засноване на практичному мисленні, а римські юристи вважали своїм основним завданням забезпечити послідовне та впорядковане вирішення конкретних справ [136, с. 23]. Недарма одним із основних питань для римських юристів при дослідженні казусів було «*quid iuris*

(sit)?» [що говорить право (справедливість)?], а їх задача полягала в тому, щоб відшукати ту саму справедливість у конкретній справі.

Як стверджує відомий німецький романіст Р. Циммерманн, «право юристів» не було викладене в систематичному та всеосяжному законодавчому акті, а замість цього застосовувалося та розвивалося юристами з достатнім практичним досвідом. Це пояснює, з одного боку, великий реалізм римського права та його зосередженість на практичних проблемах, а не на абстрактній теорії, а з іншого – численні суперечності, які, втім, були вираженням і ознакою внутрішньої динаміки римського права, що постійно розвивалося [643, с. 458]. Отже, юридичні тексти того часу – це переважно правові міркування стосовно конкретних юридичних справ і викладення їх рішень [138, с. 41], що дозволяло оперативно регулювати цивільні відносини, що швидко змінювалися [13, с. 16].

І. В. Семеніхін стверджує, що, крім написання наукових творів, представники римської юриспруденції займалися також консультативною діяльністю, сприяючи тим самим узагальненню правового матеріалу, виробленню численних юридичних конструкцій, понять. А шляхом здійснення логічних операцій абстрагування та типізації римським юристам вдалося створити або закласти основи значної кількості нині чинних правових конструкцій [485, с. 288]. Тобто діяльність римських юристів, на відміну від преторів, стосувалася не лише справедливого розгляду окремих спорів, але й дотично була пов'язана зі спробами узагальнення правового матеріалу, рефлексії над накопиченим правовим досвідом.

Так чи інакше, проте у зв'язку з тим, що римська юриспруденція виробила й ряд загальних положень [138, с. 41], вважається, що саме за часів Римської республіки та імперського Риму зародилася «правова наука» [643, с. 466] з нормами світського права, яку активно використовували впродовж багатьох століть і яка є авторитетною й нині [505, с. 4]. Фактично римська правова наука виникла в результаті необхідності у забезпеченні об'єктивних потреб юридичної практики, таких як усунення суперечностей, прогалин в позитивному праві, логічне впорядкування, систематизація та передача інформації, отриманої в процесі діяльності судових органів, її оцінка та подальше збагачення, без чого не може бути ефективного

регулювання суспільних відносин, правового порядку в суспільстві [193, с. 185]. Указане підтверджує й Р. Циммерманн, стверджуючи, що римське право не було лише «непрохідними джунглями деталей». На його думку, римські юристи розробили велику кількість правових концепцій, правил та інститутів, які вони постійно намагалися узгодити та інтелектуально зв'язати одні з одними. Таким чином вони створили своєрідну «відкриту» систему, яка поєднувала послідовність зі значним ступенем гнучкості [643, с. 460].

Р. А. Калюжний і В. М. Вовк запевняють, що наприкінці класичного періоду римське право досягло найвищого ступеня розробки та досконалості: «Інститути права класичної епохи набули логічно та юридично завершеного виду і системи, які стають зразком для приватного права взагалі» [141, с. 27]. Зі свого боку, суттєвий розвиток структури та інститутів права, високий рівень техніки вираження правових норм і обґрунтованість правових рішень, точність і лаконічність формулювань латинізмів, а також глибина змісту та витонченість їх форми – значною мірою результат правотворчості саме юристів класичного періоду [12, с. 6; 228, с. 12].

Однак в умовах кризи та розпаду рабовласницького ладу до кінця III ст. н.е. розвиток права, який здійснювався на той час переважно за рахунок діяльності римських юристів, почав невпинно згасати. Римська імперія практично відмовилася від демократичних засад на користь імперської форми правління [89, с. 16], про що свідчать принаймні такі положення Дигест Юстиніана, як: «що бажає государ, те має силу закону» (Ульпіан, 1.4.1 pr.) і «государ законом не зв'язаний» (Ульпіан, 1.3.31) [232, с. 4-5]. Тож цілком закономірно, що й правотворча діяльність повністю зосередилася в руках імператора як необмеженого законодавця [141, с. 27], а статус і роль діяльності юристів змінюється «від фактора, що впливає на правотворчу й правозастосовну практику, до набуття нею значення формального джерела права шляхом державного санкціонування» [485, с. 289]. Зрештою, рішення про застосування принципу справедливості (*aequitas*) стало прерогативою виключно імператора [585, с. 59]. До того ж у результаті стирання кордонів між формами римського права, а також цивільним (*jus civile*), преторським правом (*jus praetorium*)

і «правом народів» (*jus gentium*), були створені передумови для систематизації римського права.

Найвпливовішу систематизаційну роботу було проведено за імператора Східної Римської імперії Юстиніана (527–565 pp.), якому вдалося підбити підсумок тривалого історичного розвитку римської юриспруденції, що «знаменувало собою остаточне оформлення правомислення римлян» [14, с. 6]. Саме кодифікація Юстиніана вважається завершальним етапом формування римського права: «Рівень розвинутості цього права був дуже високим і, здавалося, що воно в такому стані переживе державу, яка створила його. Це стало підставою набуття римським правом та професіоналізмом римських юристів величезного авторитету, а також причиною використання готових юридичних конструкцій в інших правових системах, тобто безпосереднього впливу на юридичну практику багатьох країн світу» [90, с. 52]. Головний помічник і компілятор Кодексу Юстиніана – Трибоніан – «зумів об'єднати кращі юридичні уми VI ст., які кодифікували найвагоміші правові думки попередників і передали їх наступникам у вигляді стислого правового кодексу поведінки. Інколи правові доктрини випереджали чинне право. Саме це трапилося з Дигестами Юстиніана, що були кодифікуванням не раніше прийнятих правових актів, а поглядів тогочасних юристів. Очевидно, саме вони, а не законодавство Риму і теорії античності, більше відповідали потребам середньовіччя» [28, с. 119].

Серед усіх частин кодифікації саме Дигести як своєрідна «антологія творів класиків» заслуговують на особливу увагу, адже й досі залишаються «не лише пам'яткою історії права, але й літератури і естетики» [603, с. 7]. Передумовою увіковічення найцінніших римських юридичних творів у «найвпливовішій частині» [620, с. 11] кодифікації Юстиніана – Дигестах – стала поява у 426 р. закону «Про цитування» (*Lex citationum*), який санкціонував використання праць юристів для використання в судовій практиці. За підрахунками Т. Є. Харитонової, загалом правникам, згаданим у «*Lex citationum*» (Ульпіану, Павлу, Папініану, Гаю та Модестіну), належить близько 66 % всіх фрагментів Дигестів [587, с. 106]. Отже, ця частина «*Corpus juris civilis*» є прикладом «досить чіткого та послідовного відбору»

авторів, переважна більшість з яких жила в I–III ст., тобто у період принципату [587, с. 106].

Звісно, авторитет римського права не повинен приводити до сліпої віри в його непогрішність, до віри в те, що «далі йти немає куди» [84, с. 48]. Відомий історик Д. Р. Келлі, звертаючи увагу на один із найвизначніших наслідків союзу філософії та юриспруденції в Античності – розробку різноманітних дефініцій і правил (*definitiones* або *regulae iuris*) – також немов застерігає читача від їх ідеалізації та зведення всіх до єдиного знаменника: «*Regulae antiqui iuris* [“правила древніх законів”], що з самого початку передбачали існування прототипів і моделей, удосконалених в елліністичний і особливо класичний періоди й кодифікованих Юстиніаном, розвинулися в загальні норми й “максими”, які віками виступали предметом коментаторів та інтерпретацій. Деякі з них консервативні (“права крові не можна анулювати цивільним правом”, “з позовів двох людей слід віддавати перевагу позиції володільця”), якісь ідеалістичні (“свобода понад усе” й “рабство подібне до смерті”), певні – текстуальні (“коли слова припускають багатозначне тлумачення, краще обрати найвірогідніше й найпростіше значення”), але більшість виглядає продуктом здорового глузду, навичок, або досвіду й часто не потребує аналізу» [146, с. 58].

Отже, юридичні реформи Юстиніана, як висловився британський історик Н. Дейвіс, стали «тривким здобутком» [95, с. 260], і саме завдяки його кодифікації «величезна спадщина римського права дісталася новітньому світові» [95, с. 200]. Юстиніанова компіляція, з якою зчаста ми власне й асоціюємо термін «римське право», стала «вінцем» усього періоду розвитку права в Стародавньому Римі, «підсумком процесу розвитку правової доктрини та чинного права імперії того часу та водночас основою для розвитку права інших держав» [15, с. 204]. Завдяки цьому пам’ятнику права, написаному латинською мовою, «найкраще римське право з усіх колишніх епох» [620, с. 11] отримало в подальшому рецепцію, що й призвело до просочування латинізмів у наступні історичні періоди. Зі свого боку, класичне римське право, на ґрунті якого була здійснена кодифікація Юстиніана, переважно є результатом діяльності юристів, а не продуктом правотворчості імператора.

У пошуках не лише впливу на «дух» континентальної правової сім'ї, але й суто практичного значення римського права для правових систем сучасності маємо констатувати, що однією з помітних форм його присутності є «значна кількість термінів, зворотів, сентенцій, які презентують основоположні засади правової регуляції або правової конструкції» [505, с. 22-23]. Як виснує В. Байрачна, ціннісне значення римського права полягає в тому, що понятійний та категоріальний апарат сучасного права України сформований на ідеях та засадах, які були розроблені, зокрема, римською юриспруденцією [15, с. 204]. Натомість А. І. Троцька запевняє, що роздуми всіх, хто працює в царині правознавства, ґрунтуються на римських джерелах: «Правові пам'ятки стародавніх римлян презентують універсальні позачасові ідеї, завдяки яким вони є архітектонічним елементом аксіології права та використовуються у судовій практиці, а також для обґрунтування юридичних документів» [505, с. 23].

Прикметним в аспекті цього дослідження є (1) вплив римського права на становлення європейської (зокрема української) правничої термінології, а також (2) аксіологічний зміст тих положень (правил, сентенцій, афоризмів, максим тощо), що хоча й були сформульовані багато століть тому латинською мовою, проте не втратили своєї актуальності та латинізованої форми й нині.

Так, об'єктивне підґрунтя для твердження про те, що юристи європейських країн спілкуються єдиною мовою – латиною [137, с. 10; 505, с. 150] – криється насамперед у правничій термінології, на формування якої латинська мова справила, без перебільшення, значний вплив [488, с. 377]: вітчизняні науковці стверджують, що до 80 % юридичних термінів походить саме з римського права [505, с. 150], яке «й дотепер лежить в основі сучасних європейських законодавств» [137, с. 10].

Дійсно, коли мова йде про правничу термінологію, у науковій літературі зазвичай підкреслюють виняткове значення римського права для світової юридичної думки, яке «обумовлюється не тільки гуманістичним посилом», але й «має й суто юридичне значення, оскільки ґрунтується на тих уявленнях, ідеях, термінопоняттях, визначеннях і категоріях, якими просякнута сучасна європейська юриспруденція» [14, с. 7]. О. В. Буткевич пояснює, що представники стародавньої думки (зокрема,

автори Дигест Юстиніана) розглядали питання застосування термінології в якості ключової проблеми юриспруденції: «Саме тому сьогодні ми можемо спиратись на досконалий понятійний апарат античних авторів з права» [31, с. 19]. Утім важливо уточнити, що дефініції певних понять, поміщені в окремому титулі Дигест Юстиніана (50.16 «De verborum significatione»), були винятком із загального правила про дистанціювання римських юристів від формального визначення юридичних термінів, яке втілено у відомому латинському вислові «*omnis definitio in iure civili periculosa est*» («кожне визначення в цивільному праві є небезпечним») (Дигести Юстиніана, Яволен, 50.17.202) [624].

Виразальні можливості латинської мови «тривалий час залишалися більшими, ніж у національних європейських, оскільки вона належала до відграничених мов давньої цивілізації, чий інтелектуальні набутки і сьогодні не втратили свого значення» [598, с. 106]. Маючи строго фіксоване значення, латинські словотвірні елементи (згодом, у процесі системної та копіткої роботи над джерелами римського права в епоху Середньовіччя) дозволяли дати точне визначення нового поняття чи назви, вказати на характерну особливість, відмінну ознаку того чи іншого правового явища [483, с. 13], що сприяло універсалізації латини як мови права, не обмеженої державними кордонами. Завдяки цьому форма та значення багатьох слів у праві досі залишаються відносно близькими до мови-донора [179, с. 211], і багато юридичних термінів можна вважати інтернаціоналізмами, позаяк вони існують у декількох неспоріднених мовах [42, с. 17] держав, чий правові системи належать до романо-германської правової сім'ї. Недарма латину називають «підґрунтям виникнення інтернаціоналізмів в українській мові (також і в інших лінгвальних системах Європи)» [25, с. 142-143].

До того ж юриспруденція Стародавнього Риму прославлена не тільки своїм досконалим термінологічним апаратом, але й морально-юридичними та повчальними висловами, просякнутими ідеологією справедливості, багато з яких зберегли свою оригінальну латинізовану форму: «Логіка і стрункість юридичних конструкцій, їх практична спрямованість і досконалість забезпечують цим конструкціям живучість, а також возводять їх в ранг зразка юридичної культури» [505, с. 155].

С. Д. Гринько так описує початок формування юридичних конструкцій у Стародавньому Римі: «Ідеї виражалися переважно в думках римських юристів, що одержали надалі безпосереднє юридичне значення. У цьому відношенні мають значення римські сентенції як правові категорії, взяті з реальної судової практики, які неодноразово повторювалися і містили звичайні правові вимоги. Такі вимоги поступово перетворювалися в правові постулати, яким неухильно слідували римські юристи на практиці і які були способом закріплення знань про об'єктивну дійсність, про закономірності її розвитку. Формуючись під впливом поглядів, оцінок, однобічного повторення одних і тих самих ситуацій протягом тривалого часу, вони викликали появу відомого зразка правила поведінки, якому належало наслідувати. Багатовікова практика застосування сентенцій довела, що це – найбільш оптимальні форми регулювання, найкращі правила поведінки людей» [84, с. 42].

Латинізми (сентенції, афоризми, максими) виражали уявлення римлян про справедливість, викристалізовані багатовіковим юридичним досвідом. Так, уже в самих Дигестах (Ульпіан, 1.1.1 pr.) на їх початку було зафіксовано славнозвісне визначення права як мистецтва про добре та справедливе («*ius est ars boni et aequi*»), що є свідченням формування ідеї права, під якою розумілася «гарантована владою і законом справедливість» [12, с. 7]. Саме в Дигестах Юстиніана можна відшукати чимало висловів римських юристів про справедливість, достатня кількість яких дійшли до сучасної правової реальності у своєму первозданному вигляді: 1) «*in omnibus quidem, maxime tamen in iure aequitas spectanda est*» (в усіх справах, особливо в праві, слід пам'ятати про справедливість) (Павел, 50.17.90); 2) «*ubi aequitas evidens poscit, subveniendum est*» (там, де цього явно вимагає справедливість, слід допомогти) (Марцелл, 4.1.7); 3) «*licet hoc iure contingat, tamen aequitas dictat*» (хоча це й по праву, однак справедливість вимагає) (Ульпіан, 15.1.32 pr.); 4) «*haec aequitas suggerit, etsi iure deficiamus*» (це бажано по справедливості, хоча [чіткий] правовий припис і відсутній) (Павел, 39.3.2.5) [233, с. 44-45].

Багато положень Дигестів хоча й прямо не відсилають до справедливості, однак просякнуті юснатуралістичним праворозумінням, наприклад: «*Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem*» («Знання законів – не в тому, щоб пам'ятати

їх слова, а в тому, щоб розуміти їх сенс») (Цельс, 1.3.17). М. В. Кармаліта резюмує, що для римського класичного права характерні «оцінка позитивного права з точки зору природного права, тлумачення права у відповідності з буквою та духом права, його втілення не лише в юридичних творах, усних порадах, але й у лаконічних та суто практичних виразах – сентенціях» [143, с. 32]. Зарубіжні дослідники також підтверджують, що римські максими (сентенції) були розроблені в контексті теорії природного права, яка, зі свого боку, розглядалася на більш широкому тлі філософських і теологічних ідей [631, с. 79].

Та й навіть ті окремі положення Дигестів, що проголошували вищість влади імператора над законом [«принцепс є вільним від дотримання законів»] («*princeps legibus solutus est*») та «чого бажає принцепс, те має силу закону» («*quod principi placuit, legis habet vigorem*») [592, с. 24-25]], були дещо «нейтралізовані» іншим фрагментом з Кодексу Юстиніана (1.14.4): «Гідно величності правителя государеві проголосити, що сам він підкоряється законам: до такого ступеня наш авторитет залежить від авторитету права. І насправді більше, ніж влада, є підкорення посади государя законам» [232, с. 4-5].

Деякі сучасні дослідники навіть твердять, що основні ідеї римських юристів «виражалися у формі принципів права, правових презумпцій і систем» [84, с. 42], адже їх застосування в різних історичних умовах «вказує на певну закономірність» [122, с. 24]. Проте, на нашу думку, стверджувати, що сучасні принципи права були сформульовані в період Античності, було би не зовсім коректно: по-перше, римська юриспруденція зазвичай обмежувалася аналізом окремих казусів і вельми обережно підходила до вираження загальних правил; по-друге, багато сучасних правових явищ, навіть попри їх латинізовану форму, були виражені в період Середньовіччя та Нового часу. Хоча, дійсно, незважаючи на те, що діяльність римських юристів була спрямована переважно на задоволення конкретних практичних потреб, у Дигестах Юстиніана відображено цілий ряд юридичних правил (зокрема в титулі 50.17 «*De diversis regulis iuris antiqui*»), окремі з яких є прототипами сучасних правових явищ (аксіом, принципів, презумпцій тощо), зокрема елементів принципу верховенства права. Тому правильніше вести мову про те, що формулювання деяких принципів

походить із римського права [122, с. 24]: давньоримські юридичні формули перетворилися на загальні засади права [216, с. 71] шляхом вилучення їх із контексту обґрунтування класичними юристами конкретного рішення [638, с. 96].

Наприклад, як указує Т. А. Боброва, всі ті природні критерії, яким мали відповідати правові акти «в найкращі часи правового розвитку», втілились у поняття «верховенство права», яке активно застосовують у всьому світі, зокрема в законодавчій практиці та судових рішеннях [23, с. 43]. Н. Я. Лепіш вважає, що створення часової теорії дії актів у часі належить до періоду існування Римської імперії: «Занурюючись в античність можна знайти зародки всіх сучасних теорій, які слугували та продовжують слугувати основою та першоджерелами дослідження та творення правових явищ, принципів, норм, юридичних фактів та самого права. Перша згадка про дію правового акта в часі міститься в промовах Марка Тулія Цицерона: *Lex prospicit, non respicit* (закон дивиться вперед, а не назад)» [181, с. 128].

Зі свого боку, О. А. Підпригора та Є. О. Харитонов стверджують, що багато сентенцій римських юристів з часом не лише не втратили свого юридичного значення, але й стали крилатими, перетворилися в правові презумпції (положення, що не потребують доведення): «*Pater est quem nuptiae demonstrant* – батько (дитини) той, на кого вказує шлюб (з матір'ю дитини), *dominus sentit periculum* – ризик випадкової загибелі (речі) несе власник; *prior tempore – potior jure* – перший за часом – сильніший за правом; *nemo debet bis puniri pro uno delicto* – ніхто не може бути покараний двічі за одне й те саме правопорушення. Ці та багато інших афоризмів видатних римських юристів увійшли в скарбницю світової правової культури і стали надбанням сучасної юриспруденції» [228, с. 10].

Ба більше, саме завдяки римському праву поняття «закон» (*lex*) і «справедливість» (*iustitia, aequitas*) увійшли в скарбницю афоризмів (зокрема юридичних), що лаконічно й образно передають повчальні думки саме латинською мовою, наприклад: 1) «*justitia virtutum regina*» (справедливість – цариця чеснот); 2) «*justitia non novit patrem nec matrem; solum veritatem spectat justitia*» (справедливість не знає ні батька, ні матері; споглядає лише на правду) [165, с. 304]; 3) «*salus populi suprema lex*» (найвищий закон – добро народу) [95, с. 189]; 4) «*judex aequitatem semper*

spectare debet» (суддя завжди повинен мати на увазі справедливість); 5) «*judex ante oculos aequitatem semper habere debet*» (суддя завжди має тримати справедливість перед очима); 6) «*judex bonus nihil ex arbitrio suo tacit, nee propositione domesticae voluntatis, sed juxta leges et jura pronunciet*» (добрий суддя нічого не повинен чинити на власний розсуд чи з власного бажання, а ухвалювати рішення у згоді із законом та справедливістю); 7) «*judex habere debet duos sales, salem sapientiae ne sit insipidus et salem conscientiae, ne sit diabolus*» (суддя мусить мати дві властивості: мудрість, щоб не бути дурним, і совість, щоб не бути жорстоким) [35, с. 70]. Як бачимо, багатовіковий досвід правосуддя, «зафіксований у чеканих формах латинської мови, є багатим і невичерпним» [387, с. 11].

Отже, римське право було одним із тих елементів античної культури, який залишив незмінний слід у сучасній Європі та за її межами [643, с. 452]. Окрім впливу на понятійний і категоріальний апарат сучасного права [228, с. 12], а також на формування універсальних принципів романо-германської правової сім'ї [4, с. 8], римське право вплинуло також на присутність мовних одиниць, виражених латиною, в юридичній мові: «Латинські терміни та висловлювання вважалися засобом, що надає більшої ваги стилю та юридичним аргументам протягом дуже довгого часу» [44, с. 813]. Ба більше, у латинських юридичних висловах Класичної епохи можна й зараз відшукати чимало того, що, незважаючи на відмінність віків та ідеологій, близьке нашим уявленням про право [143, с. 40-41], позаяк давньоримські уявлення про справедливість суголосні з сучасними. Завдяки цьому латинська мова стала засобом не лише накопичення, але й збереження та ретрансляції римського права, яке зберігає свою значущість [235, с. 72] і фактично продовжує впливати на розвиток сучасного юридичного світу [84, с. 40-41].

Епоха Середньовіччя. У 476 р. відбулося падіння Західної Римської імперії, хоча переважна більшість дослідників сходяться на думці, що вплив латинської мови на європейську культуру не обмежується періодом розквіту та могутності цієї держави. Водночас варто враховувати, що в період Середньовіччя феодальна роздробленість окремих областей лише сприяла все більшій мовній роздробленості, а тому різниця між літературною та розмовною (узагальнений термін для позначення

латинської мови, асимільованої в різних частинах колишньої Римської імперії під впливом місцевих діалектів) латиною значно поглибилася, і кожна з цих двох форм існування мови фактично пішла власним шляхом розвитку.

На долю «вульгарної» латини випав суттєвий вплив на розвиток «всіх основних європейських мов» [635, с. 199]. Незважаючи на те, що в Римській імперії латина виконувала роль загальної юридичної мови, яка застосовувалася поза межами місцевого права [635, с. 199], у результаті взаємодії з локальними мовами форма латини змінилася в різних частинах Європи [620, с. 10]. Так, з розпадом античного суспільства, падінням Західної Римської імперії та формуванням нових народів латинська народно-розмовна мова (*sermo vulgaris*), усе більше віддаляючись від літературного взірця, фактично дає початок утворенню романських мов (від лат. «*romanus*» – римський): італійської, французької, іспанської, португальської, румунської та інших. Тобто «романська» – це назва, яку зароджуване Середньовіччя надало новолатинським народним мовам на противагу вченій латинській мові [174, с. 41].

Натомість літературна латина в той час не була рідною розмовною для широких верств населення колишніх поневолених народів. Насамперед цю мову на європейському континенті зберегло та підтримувало протягом багатьох століть християнство [636]: католицька церква, яка «фактично визначала і контролювала життя усіх верств населення (включаючи і феодалів), намагаючись вплинути не лише на фізичну поведінку, а й на стиль мислення, ментальну складову» [202, с. 35], встановила латину як офіційну та включила багато римських правових концепцій у канонічне право [620, с. 13].

Звісно, «класична» латина також зазнавала певних змін, проте вони були незначні та не змінювали систему мови. На етапі формування європейських мов та їх побутування в усному варіанті, латина фактично залишалася єдиною мовою з досконало розробленою лексичною та граматичною системами, стилістичними засобами, великою літературною традицією – тобто мовою, придатною для задоволення інтелектуальних і культурних запитів тогочасного суспільства, зокрема у сфері науки та літератури [180, с. 281]. Тож саме консерватизм літературної латини

у поєднанні з високим рівнем розвитку забезпечив їй роль мови міжнаціонального та міждержавного спілкування: «І після падіння Риму (476 р. н.е.) вона залишається мовою церкви та юриспруденції, науки, літератури та дипломатії» [483, с. 12]. У європейському конгломераті племінних говорів вона виконувала функції спільної, об'єднавчої, зрозумілої для більшості (насамперед в юридичній сфері) мови та продовжувала зберігатися як письмова [212, с. 4]: «Закони перших варварських держав у Західній Європі називалися “правди” (leges) і були написані латинською мовою. Міські статuti, якими користувалися в міських управах, були також латиномовні» [383, с. 16].

З плином часу латинська мова втратила свою роль мови законодавчих актів, позаяк просякнуті партикуляризмом держави почали видавати закони національними мовами або принаймні перекладати їх з латини [166, с. 116]. Н. Дейвіс пояснює, що з огляду на дедалі більшу фрагментацію суверенітету в Європі, вплив римського права «заохочував усіх володарів уважати себе за єдине джерело законодавства, а згодом наповнити кожен аспект життя регламентацією» [95, с. 455]. Тож не дарма німецький філолог Е. Р. Курціус застерігає від гіперболізації римської ідеї в «латинському Середньовіччі» у сенсі прославлення Риму чи прагнення його відновити [174, с. 39].

На думку французького медієвіста Ж.-Ф. Генета, якщо щось і укріплюється на європейському просторі, то це нація та держава, що лише сприяло прояву національних колоритів, зокрема у мовному питанні. Тож Середньовіччя закарбувало латинську мову в історії людства далеко не завдяки окремим законодавчим актам, що хаотично з'являлися деінде в Європі. Англійський історик І. Мортімер переконує, що в XI ст. «законодавство в Європі нагадувало собою строкату суміш» [206, с. 59], а «юриспруденції як такої не існувало» [206, с. 60].

Однак економічне життя в Європі поступово розвивається та ускладнюється, відроджується міжнародна торгівля, розквітають торговельні міста: «На цьому ґрунті виникає знову, як колись в античному світі, потреба в універсальному позанаціональному праві, що було б здатне об'єднати різні європейські народи, забезпечити свободу господарчої ініціативи і регулювати ті тонкі відносини, що

зазвичай виникають із приводу торгівлі та які зовсім чужі звичаям, що існують серед землеробів. Усім цим вимогам відповідає римське право» [238, с. 78-79].

Заново відкрите римське право, на думку українських дослідників, характеризувалося на той час практичністю, високим рівнем узагальнення, світськістю [235, с. 72], строгістю та раціональною відточеністю формулювань, жорсткістю правової регламентації, непорушною логікою, здоровим глуздом і життєвою мудрістю, універсалізмом, а також спрямованістю на індивідуума [14, с. 7]: «Створені римськими юристами юридична техніка, понятійний апарат права, принципи, структура, чітко визначена інструментальна цінність права, як важливого універсального регулятора суспільних відносин, склали міцне підґрунтя для створення та побудови романо-германської правової системи» [120, с. 7]. Тому вплив права Стародавнього Риму на європейську юридичну буденність не є випадковим, і в XI–XII ст. починається «період відродження римського права та його засвоєння» [238, с. 79] переважно у формі «*Corpus juris civilis*», який отримав назву «рецепція римського права».

Так, І. Мортімер пише, що ситуація почала змінюватися на півночі Італії наприкінці XI ст.: «Торгівля між містами-державами потребувала такої форми закону, яка була б надійною і стандартизованою. 1076 року в Болоньї віднайшли копію “Дигести” – збірника юриспруденції часів старої Римської імперії. Це була лише частина більшого зведення римського права – “Зведення цивільного права”, яке було створено за часів панування Юстиніана, візантійського імператора VI століття. Незабаром було знайдено та досліджено всю працю. На початку XII століття Ірнерій, блискучий представник закону в Болоньї, надавши пояснення та коментарі, розтлумачив своїм учням зміст кожної частини із цього зведення римського права. Крім того, він написав серію авторських коментарів під назвою “Питання про тонкощі закону”, тим самим заохотивши дискусію про протиріччя в правових органах. У наступному поколінні група людей, відомих історикам як глосатори, продовжила його роботу та постійно переглядала працю “Дигести”, щоб підлаштувати її до суспільства XII століття. Болонська юридична школа стала відомою та значущою, а 1155 року імператор узяв її під свій захист. Спадщина Ірнерія полягає не лише в

перетворенні Болоньї на основний центр дослідження закону, а й у відродженні юриспруденції по всьому Середземномор'ю та в південній частині Священної Римської імперії» [206, с. 60].

Саме тоді, через більше ніж п'ять століть після падіння Західної Римської імперії, римська спадщина була по-справжньому поглинена європейським континентом завдяки діяльності новостворених університетів [620, с. 11], які на основі «*Corpus juris civilis*» – найважливішого джерела права для багатьох європейських держав [505, с. 147] – створили загальну для європейського правового простору юридичну науку, яка визначила характер континентального права [238, с. 63]. А вже до кінця XII ст. «римське право стало міжнародною юридичною мовою всієї континентальної Європи» [206, с. 60].

Окрім Болоньї, яка по праву вважається «*alma mater* правової науки в її сучасному розумінні» [28, с. 157-158], нові центри культури та освіти з'являються також у Оксфорді (1163 р.), Падуї (1222 р.), Неаполі (1224 р.), Севільї (1254 р.), Парижі (1259 р.), де латина була мовою освіти і спілкування – «універсальною мовою студентства усієї Європи» [611, с. 4]. У такому університетському середовищі вивчалось не місцеве звичаєве право, а римське та канонічне – єдині форми права, які мали універсальний характер [638, с. 57], що в «нерозривній єдності з латиною» було першим глобалізаційним явищем в юридичній освіті того періоду [505, с. 143]. Таким чином, римські юридичні тексти одразу зайняли центральне місце у вивченні світського права [643, с. 462].

Як стверджує з цього приводу Р. Циммерманн, середньовічні юристи перетворили римську правову науку на академічну дисципліну, вчений закон, який потрібно було вивчати в університеті [643, с. 466]. Відповідно, за Середньовіччя та Відродження латина як мова римського права вважалася «вратами вченості», оскільки «лише практичне опанування цією мовою відкривало шлях до духовної та світської освіти» [192, с. 12]. У той час, коли живі народні мови використовувалися переважно для побутового спілкування, латина ще довго продовжувала зберігати почесне місце в ієрархії мов – бути «письменним» означало володіти латиною [137, с. 15; 611, с. 4] (як стверджує Л. Шевченко, більшість європейських народів здобулися на власну

писемність у XIII–XV ст. [598, с. 106-107]). Е. Р. Курціус з цього приводу пише: «Пересічна людина з освітою знає, що є дві мови: народу і людей вчених (clerici, litterati, духовних, письменних). Мова вчених, латина, <...> є винаходом людей мудрих, непорушною мовою мистецтва» [174, с. 36].

Уважається, що латинська мова «мала особливий культурний статус – мова освіти, релігії, науки і єдності християнського світу» [505, с. 143], набула значення міжнародної юридичної мови [166, с. 116] та слугувала мовою процесуальних дій [194, с. 68]. Ба більше, європейські університети не пропонували викладання національного права аж до XVII ст. [638, с. 57], а практика викладання латинською мовою продовжувалася подекуди аж до XX ст. [636]. Недарма американський правознавець Г. Дж. Берман стверджує, що римське право було дисципліною без національних кордонів: його викладали в університетах студентам-правникам зі всієї Європи, які говорили латиною [615, с. 162].

Отже, цілком закономірно, що й рецепція римського права спочатку була пов'язана насамперед з діяльністю університетів: «Відновилося викладання права, яке було сконцентроване переважно на коментуванні відповідних джерел та їхньому тлумаченні. Такі тлумачення іменувалися глосами, а викладачі – глосаторами. Університетські професори розглядали право не як суто позитивне явище; вони вчили, як потрібно розуміти право» [115, с. 322]. Досягнення глосаторів дослідники вбачають, з одного боку, у виділенні правознавства в окремий предмет наукового аналізу, а з другого – в гармонізації римсько-правових положень із існуючими варварськими звичаями і кодифікаціями [28, с. 150].

Ба більше, О. В. Буткевич вважає, що вже глосаторам, які ґрунтувалися на природно-правовому тлумаченні права та справедливості [28, с. 154], «вдається віднайти саме ті положення римського права, які відповідають потребам середньовічного правового регулювання» [28, с. 149]. Вони активно розвивали ідеї природної рівності, справедливості, правотворчості, що ґрунтувалися на розумі та природі [28, с. 154-155], і саме завдяки їх діяльності «правознавство перетворилося в систему ідей та принципів, тобто в систематичне знання» [28, с. 157]. О. М. Балинська та В. А. Яценко підтверджують, що вже з самого початку своєї діяльності глосатори

«намагалися систематизувати норми римського права в єдине ціле і на цій основі сформулювати правові принципи (максими)» [16, с. 45].

Уже в другій половині XIII ст. в юриспруденції спостерігається деяких поворот, і на зміну глосаторам прийшла нова школа – постглосаторів (або коментаторів) [68, с. 226], предметом досліджень і коментувань яких були вже не римські джерела, а глоси попередників [219, с. 161]. Їх метою було пристосування окремих положень, що містили глоси, до умов і потреб свого часу: «Основним способом юридичного аналізу, за допомогою якого вони намагалися систематизувати зібраний глосаторами матеріал, був метод схоластичної логіки. Коментатори намагалися поставити римське право на службу тогочасним феодальним суспільним відносинам» [120, с. 9].

Опрацювання римського права в університетах за допомогою нових наукових методів (зокрема схоластичного методу аналізу та синтезу, діалектичного методу [16, с. 44], а також методу абстрагування) дозволило середньовічним юристам досягти «високого рівня узагальнення та абстракції правових норм і принципів, що забезпечило можливість формування права та розміщення його елементів за чіткою системою та структурою» [119, с. 73]. Д. О. Вовк з цього приводу зазначає, що вивчення канонічного і римського права у середньовічних університетах поступово приводило до витіснення місцевих звичаїв із правозастосовної практики та формування схожих правових систем у європейських державах [61, с. 6], а схоластичний метод вивчення права привніс у розроблені римськими юристами положення ідею єдності регулювання, узгодженості, підпорядкованості норм права певним загальним принципам: «Інакше кажучи, римський суто практичний підхід (вироблення норм, що регулюють певні відносини) був замінений на спроби теоретичного пізнання права і в подальшому в такому вигляді втілений у світському праві (а так само, до речі, і у правовій освіті)» [60, с. 135].

Наділення тексту «Corpus juris civilis» особливою культурно-соціальною значимістю сприяло прив'язці римського права не до конкретних життєвих ситуацій, а до узагальнень досвіду, викладеного в римських працях, що й сприяло універсалізації римського права [505, с. 144]. Вважається, що зусиллями глосаторів та їх наступників були вироблені ті правові визначення та явища, якими почали

користуватися в XII ст. та користуються дотепер [220, с. 13]: «Завдяки діяльності глосаторів і постглосаторів, а також подальшому зверненню юристів до історичних витоків римського права сучасній науці стали відомими і зрозумілими багато його міжнародно-правових постулатів» [31, с. 709].

На думку В. К. Антошкіної, у період Середньовіччя західноєвропейські юристи, усвідомлюючи правову цінність Дигестів, прагнули до перетворення їх на ефективний регулятор суспільних відносин, і на цьому шляху основна мета полягала у виведенні з самого тексту Дигестів загальних засад, правових максим, які б дозволили подолати казуїстичність і систематизувати розрізнену сукупність норм: «Європейські юристи епохи Середньовіччя виокремлювали принципи права шляхом інтерпретації Дигестів Юстиніана і положень Біблії, які виступали об'єктами тлумачення у процесі формулювання загальних принципів» [6, с. 210].

Отже, у зв'язку з переважним впливом університетів на популяризацію римського права зазвичай говорять про те, що на першому етапі західноєвропейського типу рецепції вона носила доктринальні форми – римське право безпосередньо не застосовувалось, водночас досліджувалися його понятійний фонд, структура, внутрішня логіка, юридична техніка: «Ідея рецепції римського права, його нового осмислення і пристосування до умов, що радикально змінилися, вперше була усвідомлена і проведена в життя в університетах завдяки плідній праці глосаторів і постглосаторів. Саме в університетах право замислювалось як система, що органічно розвивається, як звід принципів і процедур, що буде будуватись, як і собори, протягом поколінь і століть» [238, с. 66]. Ю. А. Задорожний підтверджує, що окремі положення римського права «завдяки своїй універсальності та логічній об'єктивності поступово стали невід'ємною якісною складовою романо-германської системи права, що зумовило не лише збереження їх змістовної сутності, але й забезпечило їх наповнення відповідним теоретичним змістом» [120, с. 17].

Як бачимо, на «сцені Середньовіччя» право Стародавнього Риму спочатку з'явилося фактично як «професорське право», а тому після рецепції набуло академічно-теоретичного характеру [71, с. 8]. Виражаючись поетично, право з «ars» (мистецтво) почало перетворюватися в загальну для багатьох європейських країн

«scientia» (науку) [78, с. 13], яка розвивається в університетах і відкрита до нових поглядів та підходів. Недарма вважається, що наука загального права за походженням – судова, а континентального – схоластична [71, с. 8], і якраз останній притаманні яскраво виражені доктринальність і концептуальність [238, с. 63]. Тож цілком імовірно, що саме глибинні університетські дослідження в епоху Середньовіччя дали поштовх для визнання латини мовою «закону та порядку», а латинізмів – улюбленим «фольклором» юристів [633, с. 257; 642, с. 75-76].

Водночас у зв'язку з тим, що одна лише філологічна та історична розробка джерел римського права не могла задовольнити всі запити, що пред'являлися до юриспруденції життям [68, с. 226], вплив університетської юриспруденції був надзвичайно великим не лише на теорію права, але й на юридичну практику. По-перше, більшість великих італійських міст «мали розвинену систему своїх законів (статутів), унаслідок чого неминуче виникали колізії, розв'язати які намагалися за допомогою римського права, що вважалося серед італійських правників “писаним розумом” та ідеалом права» [201, с. 21]. Тож у випадках певних правозастосовних сумнівів суди мали право пересилати матеріали справи на той чи інший юридичний факультет, висновок якого фактично набував статусу судового рішення [115, с. 322]. Якщо ж судді стикалися в судовій практиці з якимось новим для себе явищем, а рішення вимагалось «тут і негайно», вважалося цілком прийнятним також звернутися до правової спадщини Риму [197, с. 15] – «універсального екуменічного права, що стоїть над місцевим[и] традиціями та законами, тобто права римського, що виступало в образі ідеального наднаціонального права» [31, с. 579]. По-друге, уже коментатори, керуючись ідеєю «*ius naturale*» (природне право), непомітно пристосовували римське право до потреб і умов сучасного їм життя та в цьому сенсі надавали величезну практичну послугу своєму часу. Вони набагато більшою мірою, ніж глосатори, брали участь у практичному житті як консультанти, і часто їхня діалектика мала своєю метою зробити з положень римського права саме той висновок, який потребувало нове життя. Тобто в працях постглосаторів римське право деякою мірою піддається переробці стосовно умов життя нових народів: загальносвітове право давнини

перетворюється на «*lex generalis*» (загальне право) нового світу та починає все більше проникати в життя [68, с. 227].

Таким чином, майже одночасно з теоретичною обробкою римського права розпочався процес його засвоєння – рецепції практикою: «Романо-германські правові системи ніби продовжують римське право, вони є наслідком розвитку останнього. Гаслом юристів романо-германської сім'ї може бути відомий вислів Р. Ієринга: через римське право, проте вперед, далі його» [238, с. 63]. Як у працях глосаторів і постглосаторів, так і в статусі діючого римське право піддавалося значним змінам, модифікувалося та пристосовувалося до нових умов існування. Вчені вважають, що практика життя потребувала не стільки «чистого» римського права, яким воно було в класичній давнині та до якого згодом закликали гуманісти, як права пристосованого, придатного обслуговувати сучасний цивільний обіг [68, с. 227]. Як стверджує О. В. Буткевич, університети не лише «зберігають спадкоємність античних, римсько-правових та європейсько-середньовічних ідей, а й узгоджують їх відповідно до вимог свого часу» [28, с. 148].

У цьому аспекті варто враховувати, що просякнуті органічною раціональністю та справедливістю положення римського права були не просто запозичені правовими системами романо-германської правової сім'ї, але й послужили базою для розробки нових фундаментальних принципів [120, с. 17], на основі яких формується і розвивається національне право [238, с. 63]. Зокрема, це пов'язано з тим, що положення римського права дозволяли «можливість численних інтерпретацій із врахуванням зміни суспільно-політичного і економічного життя» [84, с. 43]. Тому юристи Середньовіччя в окремих випадках зумовили появу «значно широким тлумачень і переробку сентенцій римських юристів» [86, с. 346], і окремі з таких положень «відрізняються від класичних римських уявлень» [28, с. 156], нагадуючи лише за латинізованою формою часи Античності.

І. В. Семеніхін звертає увагу на те, що результатом діяльності юристів Середньовіччя стало створення «*jus commune*» – системи загального (спільного) права континентальної Європи, яка сформувалася на основі науково опрацьованих положень римського права [485, с. 278]. Натомість унікальність функціоналу,

покладеного на латинську мову в середні віки, полягала насамперед в уможливленні певної уніфікації (принаймні закладення її фундаменту) у міжнародній юридичній сфері та створенні термінологічного ґрунту юридичної науки: «Звичайно, вирішальним у цьому був рівень сформованості права римського, значною мірою реціпійованого європейською наукою, але у поєднанні із іншими джерелами права саме латинській термінології судилося стати інструментом для практичної інкорпорації систем права місцевих до загальноєвропейських» [91, с. 83].

Епоха Відродження, що прийшла на зміну Середньовіччю, випустила на волю «критичний дух, що досі дрімав»: «Римське право, що раніше вважалося розумом у письмовій формі (*ratio scripta*), починаючи з XVI ст. здається вченим збіркою застарілих та ірраціональних законів» [238, с. 68].

Як стверджує Ю. А. Задорожний, у XV–XVI ст. зародження капіталістичних суспільних відносин вимагало пошуку більш досконалих методів і шляхів осмислення римського права з метою його продуктивного використання в якісно нових умовах: «Відтак, XV ст. в історії розвитку юриспруденції ознаменувалося зародженням та утвердженням нової правової школи – гуманістичної або французької. Критика тексту, філологічний аналіз, історичне його тлумачення та систематизація – це ті нові прийоми вивчення права, що увійшли в історію розвитку юриспруденції під назвою французького методу. Даний метод, на противагу італійському, в основі якого лежали схоластичні прийоми, давав можливість не лише проникнути у внутрішню лабораторію правотворення римських юристів, але й відкривав середньовічним ученим перспективу для самостійної правової творчості» [120, с. 9].

У XVII–XVIII ст. провідною в юриспруденції стає течія, названа доктриною природного права, що намагалася відійти від сліпого підкорення римському праву та прагнула сформулювати такі принципи права, що були би вираженням його раціоналістичних засад [238, с. 68].

Так само й німецькі юристи, які сформували історичну школу права наприкінці XVIII ст., безоглядно не схилилися перед римським правом, а основним принципом його осмислення для них була історична реконструкція та історична критика

римських джерел для задоволення тогочасних потреб [643, с. 463]: «Розуміючи римське право як результат послідовного історичного розвитку, юристи історичної школи прагнули звільнити його від усіх нашарувань, які були зроблені сімсотрічною традицією його осмислення. В дійсності учні та послідовники Савінії і Пухти (останньому належить тут особлива заслуга) не просто продовжили цю традицію, відтворюючи всі прийоми догматики, і насамперед юридичну конструкцію, але й надали їй таких масштабів і глибини, що й сьогодні їх напрацювання оцінюють як видатне досягнення європейської та світової юриспруденції. Більше того, навіть ми зараз користуємося результатами їхньої діяльності – юридичний світогляд і юридична мова нашого часу значною мірою визначаються поняттями, створеними на матеріалі римського права представниками історичної школи права» [606, с. 91].

Так чи інакше, критика та переосмислення положень римського права в епоху Відродження та Просвітництва не применшували значення його цінностей, які європейськими мислителями XVI–XIX ст. проголошувалися «важливим складником європейського правознавства в цілому» [59, с. 8].

Окрім власне юриспруденції, в інших суспільних сферах латина як літературна мова «надовго пережила кінець середньовіччя» [174, с. 36]. Особливу вагу вона мала в епоху Відродження (XIV–XVI ст.) завдяки ідеології гуманізму, який «дав високому поцінуванню латини новий потужний поштовх» [174, с. 36]. Діячі цього періоду виявили великий інтерес до античної культури, наслідуючи античні зразки [383, с. 16]: «Латинська мова стає в цей період важливим засобом міжнародного культурного і наукового спілкування» [383, с. 17]. Незважаючи на те, що звертання до латинської мови за Нового часу, за твердженням вітчизняних науковців, мало «лише спорадичний характер» і практикувалося в літературі «хіба що як оригінальне захоплення» [180, с. 285], з моменту винаходу друкарства (1452 р.) численні праці були написані та видані саме латиною [603, с. 7-8]. Для європейських філософів і вчених латинська мова була «найадекватнішим засобом вислову наукових ідей та гіпотез» [180, с. 281].

До того ж за період Ренесансу відбувається взаємовплив мов: з одного боку, гуманісти очистили латину від середньовічного нашарування елементів нових

європейських мов, реставруючи античні літературні традиції [598, с. 106]; з іншого боку, європейські мови збагатилися великою кількістю латинської лексики, що відносилась до всіх сфер інтелектуального життя суспільства, зокрема і права [517, с. 9]. Ба більше, важливим наслідком тривалого періоду співіснування мов є їх природне змішування, у зв'язку з чим європейські мови рясніли латинськими цитатами [633, с. 255]. Така роль інтернаціонального засобу комунікації інтелектуалів і вчених залишається за латинською мовою до XVIII ст. [218, с. 3; 483, с. 12; 517, с. 9; 635, с. 200].

Насамкінець, наступним глобальним етапом рецепції римського права стали «кодифікації цивільного законодавства в Європі XIX століття» [228, с. 155], які надавали праву визначеність і ясність, значно полегшили його практичне використання та стали логічним завершенням розуміння правової норми і права в цілому [68, с. 227]. Із текстів римських джерел, які вважалися взірцем при створенні цивільних кодексів [222, с. 216], були вибрані «загальні принципи, які були покладені в основу загальної теорії буржуазного права» [86, с. 346].

Кодифікації континентальної Європи знаменують собою завершення формування романо-германської правової сім'ї, поклавши значною мірою кінець «другому життю» римського права, історії його рецепції та трансформації в «*jus commune*» [643, с. 469]. А після введення в дію Цивільного кодексу Німеччини 1 січня 1900 р. римське право, навіть у модернізованому вигляді, взагалі перестало бути застосовним як джерело права в будь-якій європейській правовій системі [638, с. 128]. Унаслідок цього дослідження римського права стали більш історичною справою, окремою від юридичної практики [618; 643, с. 463]. Хоча заради справедливості варто обмовитися, що «європейська кодифікація XIX ст. не створила нових основ приватного права, яке залишилося римським» [161, с. 17]. До того ж найцінніше з римського права, що складало його справжнє універсальне ядро, по суті продовжує жити і тепер в нових кодексах Європи, комбінуючись з початками нового права [68, с. 227].

Зі свого боку, розквіт ідеї національності в багатьох європейських країнах у XVIII–XIX ст. [642, с. 72] поступово призвів до згасання «моди» на латинську мову,

яка остаточно витісняється у зв'язку з популяризацією національних літературних мов, зокрема на міжнародній арені: спочатку французької [88, с. 36], а у XX ст. – англійської мови [88, с. 91].

Отже, в епоху Середньовіччя латина була невід'ємною частиною суспільного, політичного, культурного та наукового життя всієї Європи, зразком для нових романських мов, які постійно зверталися до її багатой лексичної скарбниці в пошуках засобів для позначення нових понять та ідей [383, с. 16]. Тож багато юридичних понять, які вперше були розроблені в римському праві, в епохи Середньовіччя та Відродження завдяки процесу рецепції перейшли в лексику законодавства середньовічних держав [166, с. 116]. З того часу латинськими запозиченнями або словотвірними елементами з латини рясніє більшість європейських мов, серед яких і українська [383, с. 18].

Роль дієвого механізму згуртування передових представників держав континентальної Європи в культурні центри відіграло, зокрема, римське право, університетське викладання якого здійснювалося мовою, зрозумілою для вихідців з будь-якої європейської країни – латиною [121, с. 25], завдяки чому ця мова стала своєрідним «ключем» до розуміння основ усієї романо-германської правової сім'ї. З погляду сьогодення цілком очевидно, що романо-германська правова сім'я, її категоріальний апарат, специфічний стиль юридичного мислення європейських юристів не сформувалися б у тому вигляді, в якому вони нині існують, без університетської традиції, що сягає своїм корінням XII–XIII ст. [485, с. 276]. Тож саме латинізація суспільно-політичного життя через університети уможливила в широких масштабах вихід латинської мови за темпоральні та територіальні межі існування Римської імперії та лягла в основу мовної єдності Європи.

Звісно ж, традиційне уявлення про стрункість і логічність римського права склалося багато в чому завдяки тому, що римське право аналізувалося крізь призму понять пізнішого часу, на чому наголошує англійський дослідник Е. Метцгер [213, с. 129]. До того ж не скрізь рецепція римського права відбувалася з однаковою наочністю та очевидністю, не скрізь вона була прив'язана прямо до текстів «*Corpus juris civilis*», проте цей процес посутньо полягав усе-таки не в творчості та

винахідливості середньовічних представників академічної спільноти, а в запозиченні та пристосуванні правових положень Стародавнього Риму [168, с. 329].

Латинська мова та римське право на українських землях: від Середньовіччя до Новітнього часу. На українських землях латина також відіграла помітну роль: як у зв'язку з успадкуванням нашою правовою системою через Візантію законодавчих традицій римського права [238, с. 57], так і через ужиткове її поширення в різних суспільних сферах.

Так, проникнення латинізмів в українську мову почалося в X–XI ст. [35, с. 67], зокрема, коли укладачі «Руської правди» (XI ст.) керувалися візантійськими правовими поняттями, які прийшли з римського права [166, с. 116]. Інтенсифікація цього процесу пов'язується з виділенням української мови в самостійну мову української народності (XIV–XV ст.) [214, с. 105] – час, коли саме латиною формувалася мова європейської науки.

Що ж стосується власне побутування латинської мови на землях сучасної України, то варто враховувати відмінності, зумовлені феодальною роздробленістю Київської Русі та, як наслідок, перебуванням окремих територій під контролем різних зарубіжних держав. Так само й питання впливу римського права на правову систему України вважається дуже спірним серед науковців: «Варто розуміти, що ця рецепція не була безперервним процесом і володіла багат шаровою структурою, пов'язаною насамперед із впливом правових систем різних країн, оскільки українські землі знаходилися під впливом європейських держав у різноманітні історичні періоди» [7, с. 14].

Уважається, що латиною користувалися ще з часів Галицько-Волинського князівства, а у першій половині XIV ст. у Галичині з'являються перші акти внутрішнього обігу, написані латинською мовою [383, с. 17]. Однією з офіційних мов діловодства у міських судах Галичини була латинська, хоча інколи записи здійснювалися й українською мовою [497, с. 101]. Після Люблінської унії (1569 р.) в офіційно-діловій сфері дедалі активніше стали використовувати польську та латинську мови, а після 1669 р. діловодство велося виключно однією з них [65, с. 196]. Від цього часу і до кінця XVIII ст. офіційною діловою мовою на галицьких і

подільських землях стає латина [611, с. 246]. Зі свого боку, на Наддніпрянщині латинська мова не поширюється в судово-адміністративній сфері, охоплюючи переважно шкільний побут, світську літературу, а згодом, з початком Національно-визвольної війни українського народу (1648 р.), і дипломатичні міжнародні зносини [611, с. 246].

У XVI–XVII ст. у школах України було запроваджено вивчення грецької та латинської мов [187, с. 391], а з появою братських шкіл і заснуванням Києво-Могилянської академії латина стала на українських землях мовою науки і не тільки важливим навчальним предметом [214, с. 105], але й мовою викладання більшості дисциплін [517, с. 9]. У цей період латинська мова, порівняно з тогочасною книжною українською, мала «більший досвід побутування у світській літературі, а отже, надавала письменнику ширші можливості для самовираження, була більш придатна для культивування низки світських жанрів, написання наукових трактатів; окрім того, перекладаючи свій твір латиною, автор автоматично розширював читацьку аудиторію в кілька разів» [598, с. 109]. У зв'язку з поширенням латини в освічених колах основна маса лінгвістичних запозичень з цієї мови була засвоєна українською саме в період Відродження [187, с. 391].

Унаслідок як західного, так і східного впливу право України формувалося як синтез місцевого звичаєвого права, рецепованого римського та візантійського права [587, с. 108]: «При цьому й рецепція римського права відбувалася у двох видах: безпосередньо та опосередковано (безпосередньо – завдяки католицькому впливу, оскільки Західна церква жила за римськими законами, і опосередковано – через німецьке, польське, литовське право). Власне, і через візантійське право мав місце опосередкований вплив права римського, оскільки сама Візантія зазнала потужного впливу останнього (реципувала його). Це зумовило вплив римських правових ідей на формування українського законодавства тієї доби, зокрема, на законопроекти, створені в Україні у XVI–XIX ст.» [228, с. 160]. Тож особливістю рецепції римського права правовою системою України вітчизняні вчені називають так зване «подвійне накладання» римсько-правових ідей – через давньоруське право, яке зазнало часткового впливу візантійського (опосередковано – римського) права, і через

німецьке та польське право, де римське право було рециповане за західноєвропейським типом [228, с. 161; 587, с. 108].

Відповідно національна субмова права, як указує М. Б. Вербенець, «зазнала безпосередніх і опосередкованих впливів, зумовлених екстралінгвальними й інтралінгвальними чинниками, – передусім домінантою римської системи права, що виявилось в активізації запозичень лексики та словотвірних елементів із латинської і грецької мов» [42, с. 22]. Водночас, як указує С. Л. Лебедева, «діахронічний розгляд процесу запозичення показує, що латинські лексеми не завжди потрапляли у мову безпосередньо» [179, с. 208]; часто власне юридичні терміни були запозичені або з римського права, або з інших розвинутих правових систем [193, с. 66]. У цьому аспекті М. Б. Вербенець переконує, що «нові терміноодиниці входили до української мови з латинської та грецької мов, пізніше – переважно з німецької та французької, безпосередньо або опосередковано (часто за посередництвом польської)» [42, с. 17]. М. І. Любченко також звертає увагу на те, що латинізми «можна знайти практично в кожній європейській мові, а надто, якщо проводити поняттєві й лексичні паралелі між польською та українською мовами, зважаючи на їхні історичні зв'язки та історично зумовлену схожість у багатьох аспектах системи права» [150, с. 230].

Українська дослідниця Н. В. Давиденко відзначає, що хоча правова ситуація на території нашої держави у XVI–XVII ст. є прикладом унікального симбіозу кількох правових систем, «латинська мова більшою чи меншою мірою присутня у досить значній кількості засвідчених джерелами документів, що діяли в Україні» [91, с. 19]. Н. Д. Слотвінська стверджує, що в другій половині XVII–XVIII ст. в судочинстві на території України застосовувалися норми магдебурзького права, однак це були «не оригінали німецьких збірок права, а переважно їх переклади на польську мову чи латинь» [496, с. 34]. Латинською мовою також писали свої твори українські вчені, письменники і церковні діячі [517, с. 9]. Лише в 1882 р. було заборонено використовувати латинський алфавіт для написання українських текстів, хоча, як стверджує О. М. Каленюк, Галицьке намісництво продовжувало активно використовувати у своїй діяльності латиницю [140, с. 99].

Загалом традиція писати наукові трактати та літературні твори латиною простежується аж до другої половини XIX ст. [603, с. 7-8], а на початку XX ст. орієнтація на латиномовну традицію підсилювалася прагненням до європеїзації українського письменства [180, с. 212]. Недарма Г. С. Онуфрієнко особливістю українського термінотворення кінця XIX – початку XX ст. називає «вироблення принципу орієнтації на народну мову з широким використанням термінів і терміноелементів грецького та латинського походження, а також терміноелементів, прийнятих у міжнародній практиці» [214, с. 96].

Для України в період її входження до складу СРСР характерними були значне послаблення традиції «вивчати латинську мову й користуватися нею в інтелектуальному житті» [598, с. 110], а також похідна та прихована (латентна) рецепція римського права [120, с. 11]. Вітчизняні теоретики права вважають, що попри радянську офіційну доктрину з її догмою про оригінальний, самобутній характер радянського права, «опосередкована (головним чином, через німецьке право) рецепція римського права на підґрунті систематизації Юстиніана відбулася і в СРСР, зокрема, в УРСР» [587, с. 108]. Зокрема, перший Цивільний кодекс УРСР, регулюючи відносини у суспільстві, яке заперечувало існування приватного права в принципі, разом з тим у багатьох своїх нормах відображав вплив буржуазного приватного законодавства [228, с. 168].

Тобто на теренах Української держави, починаючи з X ст., латинська мова була досить помітна в багатьох суспільних сферах і відіграла важливе значення у становленні, зокрема, правничої термінології як мова-донор, а римське право мало досить стійкий, хоча й опосередкований, вплив (сприйняття положень римського права відбувалося переважно не безпосередньо з першоджерел, а через інші системи, де ці першоджерела вже інтерпретовано відповідно до місцевих потреб) [228, с. 164]. Водночас вбачається, що кореляція між використанням латинської мови у документах і побуті на історичних українських землях до XXI ст., а також східноєвропейським (візантійським) типом рецепції вітчизняною правовою системою та сучасним явищем латинізації судових рішень відсутня, а тому не будемо детально зупинятися на цьому ретроспективному аспекті.

Отже, пізнання шляху величного становлення римського права, причин його «воскресіння» в середньовічній Європі, значення для становлення національних правових систем і романо-германської правової сім'ї в цілому в епоху Нового часу є важливим для розуміння сучасних правових процесів, пов'язаних із використанням латинізмів у судових рішеннях.

Окрім формування правничої термінології, рецепція римського права сприяла також універсалізації положень римського права, які втілювали уявлення юристів Стародавнього Риму про справедливість, та формулюванню таким чином багатьох сучасних принципів права та інших правових явищ. Незважаючи на те, що на європейському просторі справедливість як основоположна вимога до будь-якої людської діяльності у царині права переживала чимало метаморфоз, аксіологічний фундамент, закладений у зміст цього поняття ще римським правом, залишився міцно закарбованим в інституційній пам'яті правових систем країн Європи.

1.2. Сучасне національне та міжнародне право крізь призму латинізмів

На перший погляд, впродовж останніх століть латина майже зникла з лінгвістичної арени Європи, а її «статус мертвої мови зумовлений тим, що люди, для яких вона є рідною, не народжуються вже принаймні півтори тисячі років» [387, с. 7]. Уважається, що крім кількох штампованих фраз, вона загалом невідома пересічним громадянам Європи [620, с. 9-10]. Проте відсутність побутування латини в масах не означає, що вона перестала продовжувати демонструвати «ознаки життя». З цього приводу польські дослідниці К. Галушкіна та Ю. Сич-Опонь стверджують, що хоча роль латинської мови значно зменшилася після емансипації національних мов, проте вона ніколи не зникала з європейського лінгвістичного ландшафту [620, с. 14]. Ба більше, як заявляє Л. Шевченко, в XX–XXI ст. сфера застосування латини поступово розширюється, і в Європі та Латинській Америці зростає зацікавлення у відновленні функцій латинської мови, які вона виконувала у XVII – на поч. XIX ст. [598, с. 118].

По-перше, нині вчені все виразніше заявляють, що латинська мова має велике освітньо-історичне значення, стала важливим джерелом загальнолюдської культури та сполучною ланкою між Античністю та сучасністю [383, с. 11]. На думку українських дослідників, вивчення латини «сприяє ознайомленню з реаліями античного суспільства, з його історією, культурою, літературою, юриспруденцією, філософією, релігією, тобто з тим фундаментом, на якому стоїть сучасна європейська культура» [517, с. 10], а отже – допомагає ґрунтовнішому засвоєнню знань з багатьох спеціальностей [383, с. 11]. На думку Л. Шевченко, латина стане в пригоді всім незалежно від обраного фаху, адже «її уроки сприяють розкриттю духовних здібностей, розвивають мислення, духовну і фізичну культуру; молоді люди вчаться зрозуміло висловлювати свої думки» [598, с. 110]. Недарма в сучасних підручниках можна зустріти вислови на кшталт «*lingua Latina est prima disciplina inter pares*» (латинська мова є перша дисципліна серед рівних), «*nulla est doctrina sine lingua Latina*» (немає науки без латинської мови) [517, с. 10], а також часто наводять вислів видатного римського оратора і письменника Цицерона «*non tam praeclarum est scire Latine, quam turpe est nescire*» («не настільки похвально знати латину, наскільки ганебно – не знати її») [383, с. 18; 387, с. 11].

Особливе значення у цьому контексті мають латинські прислів'я та приказки, крилаті вислови римських письменників і діячів, чимало з яких не лише захоплюють і хвилюють, але й «впливають на свідомість людей початку ХХІ ст., не втрачають своєї актуальності, бо утверджують високі моральні принципи, наповнені непідробними гуманістичними ідеалами, лаконічно висловлюють глибокі думки, “осучаснюють історію”» [192, с. 6]. Їх знання споконвіку вважалося ознакою високої культури людини, її освіченості [483, с. 11], а тому й нині сприяє розширенню загальноосвітнього світогляду людини, розвиває логічне мислення та загальну мовознавчу обізнаність [63, с. 84; 184, с. 6]. На думку П. І. Осипова, завдяки латинським афоризмам і висловам «мова сучасної людини може набути виразності, влучної й елегантної аргументованості» [218, с. 4].

По-друге, сьогодні ми спостерігаємо набрання популярності в Європі рухом за відродження й активне використання латинської мови – «*Latinitas viva*» («Жива

латина»). Причому розповсюдження та популяризація латини цим рухом здійснюється не лише серед представників окремих професій, але й серед широких верств населення [489, с. 333], що має на меті «посилення інтеграції народів Європи шляхом використання латинської мови як наднаціональної» [598, с. 112]. На межі ХХ–ХХІ ст. латину знову використовують як мову людської культури загалом, а не лише в окремих ділянках інтелектуального життя (наука, церква, міжнародна дипломатія), що, на думку Л. Шевченко, повертає її до статусу мови «*Respublicae literariae*» («Республіка вчених») [598, с. 110-111].

По-третє, найвиразніше латинська мова повертає собі колишню славу в окремих сферах суспільних відносин. Як би це парадоксально не звучало, вважається, що сьогодні латина – це єдина «мертва» мова, яка й донині функціонує у книжково-письмовій сфері [387, с. 7] та якою все ще активно користуються у слововжитку деяких сфер, зокрема у праві [620, с. 9-10]. «Це дивовижне явище – живе побутування мертвої мови, якою не користуються у повсякденному спілкуванні, але без неї не відбуваються <...> судові процеси», – поетично висловлюється відомий український письменник Д. Кремінь [218, с. 4].

Про значення та помітність латинської мови у сфері судочинства свідчить хоча б той факт, що історії відомі спроби заборонити її використання. Так, у 1731 р. парламент Великої Британії остаточно заборонив використання латинської мови в судочинстві. Однак, як стверджують зарубіжні дослідники, незабаром виявилось, що латинську мову неможливо повністю викреслити з юридичного письма – багато юридичних понять, виражених латиною, не мали аналогів у англійській мові та вже стали загальноновживаними (*feri facias, habeas corpus, ne exeat, nisi prius*) [621, с. 505]. Це одна з причин, чому багато латинізмів залишаються в ужитку цієї мови й досі [620, с. 14]. У Франції прикладом подібного обмеження використання латини в юридичних документах є Циркуляр Міністерства юстиції 1977 р., в якому рекомендовано замінити деякі латинські терміни відповідниками французькою мовою [44, с. 812].

Проте навіть на сучасному етапі визнання за англійською мовою статусу мови міжнародного спілкування вчені твердять, що для розуміння зв'язків між різними національними мовами часто потрібні базові знання латини [635, с. 201], а «юристу

латина необхідна для читання в оригіналі джерел римського права і розуміння міжнародних латинських термінів, формул і сентенцій в галузі юриспруденції» [137, с. 10]. С. М. Рибачок вважає, що вивчення цієї мови є невід'ємною частиною вищої юридичної освіти, позаяк «допомагає глибшому засвоєнню знань із спеціальних курсів, розвиває логічне мислення, підвищує комунікативну та професійну компетентність майбутнього фахівця» [387, с. 11]. У практичній діяльності латинські вислови, на думку А. М. Варинської та Н. М. Корнодудової, підсилюють інтелектуальний потенціал юриста, сприяють виробленню системного й асоціативного мислення [35, с. 70].

Понад те, латина вже не просто формує наукову, зокрема юридичну, термінологію [387, с. 9]; правники зі всього світу спостерігають тенденцію до значного зростання прямого використання латинських термінів і висловів в юридичній літературі за останні роки [109, с. 2; 635, с. 201]. Проте якщо латинські елементи довгий час вважалися атрибутом виключно наукового стилю мовлення та були притаманні хіба дослідницьким працям вітчизняних і зарубіжних правників, то крізь віхи часу вони проникли також у міжнародне та європейське право, а на національному рівні з'явилися як у законодавстві, так і в правозастосовній практиці.

Ураховуючи тісний взаємозв'язок національного та міжнародного правопорядків, євроінтеграційні процеси, що впливають як на сферу українського законодавства, так і на правозастосування, а також специфіку правозастосовної діяльності щодо роботи з різноманітними джерелами права (як обов'язковими, так і субсидіарними), дослідження використання латинізмів у національній судовій практиці об'єктивно потребує першочергового висвітлення питання про присутність латинської мови в праві загалом: як міжнародному та європейському, так і національному. При цьому додатково висвітливо це питання одразу крізь призму судових рішень в Україні, які переймають латинські надбання чи то через обов'язковість джерела права, в якому їх згадано, чи то з огляду на авторитетність викладеної позиції для підкріплення власної суддівської аргументації.

1. Використання латинізмів на міжнародному правовому рівні

1.1. Міжнародне право. У міжнародних договорах окремі правові поняття позначаються латиною та не перекладаються на національні мови, що, на думку професора Міжнародного університету Монако М. Галдії, є свідченням сприйняття юридичної латини як частини загальної правової традиції [619, с. 286]. Наприклад, як стверджує О. В. Мінченко, «складовою частиною понятійно-категоріального апарату міжнародного права є такі латинські терміни, як *jus cogens*, *opinio juris*, *pacta sunt servanda*» [202, с. 174].

Міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, оперують такими латинізмами:

– Віденська конвенція про право міжнародних договорів: *ab initio*, *ad referendum* (двічі), *pacta sunt servanda* (двічі) [57];

– Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду: *bona fide* (5 згадок), *ex parte* (двічі), *in camera* (3 згадки), *inter alia* (8 згадок), *mutatis mutandis*, *ne bis in idem* (двічі), *nulla poena sine lege*, *nullum crimen sine lege*, *proprio motu*, *ratione personae*, *ratione temporis*, *viva voce* [390];

– Конвенція про приміщення для екіпажу на борту суден: *bona fide* (7 згадок) [157];

– Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: *inter alia* (8 згадок), *mutatis mutandis* [155];

– Конвенція Організації Об'єднаних Націй про статус біженців: *cautio judicatum solvi* [154];

– Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: *ad referendum*, *de facto*, *de jure*, *ex officio*, *ex parte* (двічі) [158];

– Європейська конвенція про громадянство: *ex lege* (6 згадок) [105];

– Європейська конвенція про видачу правопорушників: *ad hoc*, *non bis in idem* [104];

– Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах: *ne bis in idem* (4 згадки) [106];

– Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні: *mutatis mutandis* (4 згадки) [156];

– Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності: *de minimis, ex officio* (тричі, хоча одного разу як «*ex officio*»), *inaudita altera parte* (двічі), *inter alia, inter partes* (двічі), *mutatis mutandis* (7 згадок), *prima facie* (двічі) [508] тощо.

Відповідно, у разі застосування норм міжнародного договору ці латинські терміни відображаються у судових рішеннях, незалежно від волі суб'єкта правозастосування.

Формули прикріплення у міжнародному приватному праві, які є результатом узагальнення найбільш поширених двосторонніх колізійних прив'язок, за традицією прийнято позначати латинською мовою [201, с. 49]. Так, при визначенні держави, право якої підлягає застосуванню під час вирішення спору про розірвання шлюбу між громадянином Сполучених Штатів Америки (далі – США) та громадянкою України, Верховний Суд, проаналізувавши положення статті 60 Закону України «Про міжнародне приватне право», дійшов висновку, що «законодавець України визначив чотири колізійні прив'язки у визначенні закону, яким має керуватися подружжя під час вирішення питання про припинення шлюбу, зокрема: 1) спільний особистий закон подружжя (***lex patrie***); 2) закон спільного місця проживання подружжя, за умови, що один з подружжя продовжує проживати у цій державі (***lex domicilii***); 3) право держави, з яким обидва з подружжя мають найбільш тісний зв'язок іншим чином (*proper law*); 4) закон, обраний подружжям (***lex voluntatis***)». Дослідивши законодавство США, що регулює право на розлучення («*Law Covering Right to Divorce*»), Верховний Суд звернув увагу на те, що в ньому викладена колізійна прив'язка до закону суду, який розглядає спір (*lex fori*), та резюмував: «Правильним є висновок про застосування прив'язки ***lex fori***, відповідно до якої сторона вправі звертатися до компетентного суду України або США за розірванням шлюбу» [303]. Подібні посилання на формули прикріплення [*lex societatis* (закон «національності» юридичної особи) [296], *lex loci contractus* (закон місця укладення договору) [410], *lex flagi* (закон прапора) [570], *lex arbitri* (процесуальне право, що застосовується) [320] тощо] містяться й у інших судових рішеннях, зокрема Верховного Суду [306].

Також у судовій практиці можна знайти чимало прикладів прямої вказівки на (1) принцип «*lis alibi pendens*» [321] (принцип контрольованої множинності процесів), (2) «*lex mercatoria*» [254] (система звичаїв, принципів та правил, які розроблені та застосовуються учасниками міжнародної торгівлі), (3) принцип «*par in parem non habet imperium*» («рівний не має влади над рівним») [554; 557], які судді використовують при розгляді справ з іноземним елементом.

У зарубіжних дослідженнях можна натрапити на думку, згідно з якою латинська юридична термінологія загалом є ефективним засобом комунікації в певних галузях міжнародного права, позаяк є широко відомою та повсюдно має однакове значення [627, с. 133]. Це сприяє подоланню національних культурних меж і поширенню латинських елементів не лише в межах романо-германської правової сім'ї, але й у країнах, далеких від європейських мовних і правових традицій [619, с. 286].

1.2. Акти «м'якого права». Латинізми, без перебільшення, активно використовуються в актах «м'якого права». Наприклад, у славнозвісній Доповіді «Верховенство права», схваленій Європейською комісією «За демократію через право» (далі – Венеційська Комісія) на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 р.), згадуються такі елементи латинської мови: 1) принципи «*nulla poena sine lege*», «*pacta sunt servanda*», «*ne bis in idem*» (двічі), «*res judicata*» (тричі, хоча одного разу як «*res iudicata*»); 2) мовні кліше «*a posteriori*», «*de facto*» (двічі), «*ex ante*», «*ex post*» [634]. Положення цієї Доповіді разом із латинськими словами знаходять відображення у чималій кількості судових рішень, зокрема Верховного Суду [275; 276]. А в пункті 48 Спільного висновку Венеційської Комісії та Офісу демократичних інституцій та прав людини ОБСЄ, ухваленого на 99-му пленарному засіданні Венеційської Комісії (Венеція, 13-14 червня 2014 р.), уміщені латинізми «*actus reus*» і «*mens rea*», які також закономірно знайшли відображення в ухвалі Верховного Суду [550] при посиланні на цей акт «м'якого права».

Щонайменше двічі вітчизняні судді цитували пункт 112 Висновку № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів (далі – КРЄС): «*[Заявник/Позивач] повинен показати наявність права (fumus bonis iuris) і зазвичай продемонструвати*

ризик того, що за відсутності таких заходів жодне кінцеве рішення не зможе бути виконано (*periculum in mora*). Про застосування такого заходу може бути видано наказ без слухання іншої сторони (*ex parte*), але після видачі такого наказу відповідач має право бути вислуханим, а захід може бути або підтверджений, або скасований» [341; 569].

1.3. Практика Європейського суду з прав людини. Різноманітні латинізми активно використовує ЄСПЛ, практику якого, згідно зі статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», українські суди зобов'язані застосовувати при розгляді справ як джерело права [125]. Наприклад, в одній лише справі «Трегубенко проти України» від 2 листопада 2004 р. (заява № 61333/00) ЄСПЛ згадав такі латинізми: *res judicata* (§ 35), *ratio decidendi* (§ 44), *ratione temporis* (§ 50), *inter alia*.

Посилаючись на рішення ЄСПЛ, суди забезпечують перенесення латинізмів у вітчизняну судову практику, надаючи тим самим їм життєздатність у національному юридичному просторі. Наприклад, в аспекті цитування практики ЄСПЛ Верховний Суд використовував у своїх судових рішеннях латинізми «*ab initio*», «*ex officio*», «*in personam*», «*in rem*», «*mens rea*», «*nullum crimen, nulla poena sine lege*», «*prima facie*», «*pro rata*», «*restitutio in integrum*», «*status quo*», «*ultra vires*» тощо. Досліджуючи поняття «майно», вжите в частині першій статті 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основних свобод, суд указав, що це поняття є автономним і «містить права “*in rem*” та “*in personam*”» [427].

Зі свого боку, такі латинізми, як-от «*a contrario*», «*ibidem*», «*in abstracto*», «*in concreto*», «*mutatis mutandis*», «*ratione materiae*», «*ratione personae*», судді використовують в національній практиці майже виключно в контексті цитування рішень ЄСПЛ.

1.4. *Acquis communautaire*, зокрема практика Суду ЄС. Реаліями сьогодення є зустріч національних судів не тільки з латинізмами, що згадуються в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [*ad hoc*, *amicus curiae*, *bona fide* (двічі), *inter alia* (30 згадок), *mutatis mutandis* (5 згадок),

per se, sui generis (двічі)] [507], але й з практикою Суду ЄС, яка «набуває важливе значення для удосконалення судової практики України» [205].

Як стверджує суддя Верховного Суду В. Крат, Суд ЄС «оперує римськими максимами для мотивування та аргументації під час вирішення конкретних спорів» [168, с. 407]. Наприклад, у практиці Суду ЄС зустрічаються згадки таких правових явищ, зокрема принципів: «*actor sequitur forum rei*», «*audi alteram partem*», «*(clausula) rebus sic stantibus*», «*culpa in contrahendo*», «*in dubio pro reo*», «*lis alibi pendens*», «*ne bis in idem*», «*negotiorum gestio*», «*nullum crimen, nulla poena sine lege*», «*pacta sunt servanda*», «*patere legem quam ipse fecisti*», «*res judicata*» тощо. Окрім цього, в актах Суду ЄС можна відшукати й чималу кількість різноманітних латинських термінів, зокрема мовних кліше: *contra legem*, *de lege ferenda*, *erga omnes*, *ex lege*, *ex tunc*, *in rem*, *lex specialis*, *ratio legis* тощо.

На думку М. Галдії, присутність латинізмів у правових актах ЄС відображає переконання творців європейських документів (та, відповідно, суддів) у тому, що латинська мова є частиною загальної правової культури [619, с. 286].

2. Використання латинізмів на національному правовому рівні

2.1. Закони України. Латинізми зустрічаються набагато рідше у нормативно-правових актах, аніж у судовій практиці. Тим не менш, окремі з них можна побачити навіть у законах України:

– *ad hoc* (частина перша статті 7 Закону України «Про третейські суди» [132], частина друга статті 43 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» [127], 13 згадок у Регламенті Верховної Ради України [130]);

– *amicus curiae* (частина третя статті 69, абзац третій пункту 3 розділу IV Закону України «Про Конституційний Суд України» [128]);

– *bona fide* (частина друга статті 623, частина четверта статті 636 КПК [170]);

– *ex aequo et bono* (частина третя статті 28 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [129]);

– *in absentia* (9 згадок у КПК [170]);

– *restitutio in integrum* (пункт «а» частини другої статті 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [125]);

– *sui generis* (26 згадок у Законі України «Про авторське право і суміжні права» [123]).

2.2. Рішення Конституційного Суду України. Суди системи судоустрою активно посиляються на практику органу конституційної юрисдикції, що привносить у судові рішення не лише вагу конституційних цінностей, але й латинізми, які останнім часом КСУ почав активно використовувати у своїх рішеннях [109, с. 5], зокрема принципи:

– «*in dubio pro homine*» (принцип найбільш сприятливого для людини тлумачення закону) [563];

– «*in dubio pro reo*» (при оцінюванні доказів усі сумніви щодо вини особи тлумачаться на користь її невинуватості) [455];

– «*lex posterior derogat priori*» («закон пізніший має перевагу над давнішим»), «*lex specialis derogat generali*» («закон спеціальний має перевагу над загальним»), «*lex posterior generalis non derogat priori speciali*» («закон загальний пізніший не має переваги над спеціальним давнішим») [444];

– «*jura novit curia*» (суд знає приписи права) [450];

– «*nullum crimen, nulla poena sine lege*» («немає закону – немає злочину, немає закону – немає кари») [446];

– «*pacta sunt servanda*» (договорів слід додержувати) [440; 441];

– «*res judicata*» (принцип остаточності судового рішення) [445; 449].

Проскакують у рішеннях КСУ й латинські юридичні терміни, зокрема клішовані: *a priori* [440]; *expressis verbis* [448]; *forum internum, forum externum* [відповідно внутрішній і зовнішній аспект права на свободу світогляду і віросповідання (релігії)] [452]; *inter alia, conditio sine qua non* (доконечна умова) [453]; *jus cogens* (імперативна норма) [447]; *stricto sensu* [443]; *ratione valoris* [445]; *restitutio in integrum* [449]; *ultima ratio* (останній засіб) [442]; *vacatio legis* (час з моменту офіційного оприлюднення закону до набрання ним чинності) [451].

2.3. Судові рішення Верховного Суду. Незважаючи на те, що проблематика самостійного використання судами латинських елементів у судових рішеннях буде висвітлена в подальших розділах, усе ж декілька слів варто приділити актам Верховного Суду в контексті їх визнання джерелами вітчизняного права.

У національній системі судоустрою саме Верховний Суд є основним каталізатором раціональної латинізації судової практики, позаяк висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є не лише обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, але й ураховуються іншими судами при застосуванні таких норм права (частини п'ята, шоста статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [131]). Це положення дозволяє деяким ученим говорити про квазіпрецедентний характер постанов Верховного Суду (М. М. Шумило вважає саме таке термінологічне означення найвиваженішим [604, с. 79]), а його здатність подекуди кардинальним чином впливати на зміну підходів до правозастосування сміливо називають судовою правотворчістю.

Як слушно підмічають В. Уркевич і М. Шумило, Верховний Суд, послуговуючись широким спектром інструментарію герменевтики та інших методів тлумачення, може як застосовувати існуючі правові доктрини, так і самостійно їх генерувати [516]. У науковій літературі відчутний подив і водночас захоплення тим, як «дивним чином римське право продовжує пробивати собі шлях і в нашій “примітивізованій сучасності” – до наробок римлян звертаються судді Верховного Суду, якими поступово запроваджуються доктрини, спираючись на римські фундаментальні категорії, зокрема, справедливості (*aequitas*), добросовісності (*bona fides*), довіри (*fiducia*) та ін.» [388, с. 5].

М. І. Тарнавська також звертає увагу на те, що судді Верховного Суду напрацьовують подекуди абсолютно нові для української правової системи принципи, за якими здійснюється розгляд справ тієї чи іншої категорії: «Фактично, можна сказати, що Верховний Суд пише свій своєрідний підручник з теорії права, який до того ж має практичне застосування, покращує правозастосовну діяльність і є втіленням кращих принципів, напрацьованих римськими юристами, європейськими судами та судами Великобританії» [502, с. 263].

Нещодавно Верховний Суд навіть започаткував інформаційну рубрику «Латинські вислови у праві: що вони означають?», уже проаналізувавши такі з них, як «*non reformatio in peius*» (принцип заборони повороту до гіршого), «*venire contra factum proprium*» (доктрина заборони суперечливої поведінки), «*favor contractus*» (тлумачення на користь дійсності правочину), «*contra proferentem*» (тлумачення проти того, хто написав) тощо.

Наприклад, однією з максим, які мають римське походження та ефективно застосовуються в практиці Верховного Суду, є «*favor contractus*» [168, с. 406]. «З урахуванням принципу тлумачення ***favor contractus*** (тлумачення договору на користь дійсності) сумніви щодо дійсності, чинності та виконаності договору (правочину) повинні тлумачитися судом на користь його дійсності, чинності та виконаності» [319], – після появи цього правового висновку в постанові Верховного Суду латинізм стрімко втілювався у практиці судів усіх ланок. До того ж доктрину «*favor contractus*» стали згадувати учасники справи у своїх процесуальних документах [548], що, враховуючи обов’язок суду зазначати стислий виклад позиції та надавати мотивовану оцінку кожному аргументу, потребує від судді відображення латинізму в описовій та/або мотивувальній частині судового рішення.

Отже, латинська мова, враховуючи багатовікову історію її функціонування, найтіснішим чином пов’язана з юриспруденцією, є її лінгвістичною основою. Проте сьогодні латину некоректно називати міжнародною юридичною мовою, позаяк її не використовують ані як мову правотворчості (наприклад, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод учинено в Римі 4 листопада 1950 р. англійською та французькою мовами, які є автентичними), ані як мову правозастосування (ці ж мови, згідно з правилом 34 Регламенту ЄСПЛ, визнані його офіційними мовами).

Водночас латинізми можна побачити в юридичних документах як на міжнародному правовому рівні (міжнародне право; акти «м’якого права»; практика ЄСПЛ; *acquis communautaire*, зокрема практика Суду ЄС), так і на національному (закони України, рішення КСУ, судові рішення Верховного Суду). Тож останнім часом, на противагу присвоєнню статусу «мертвої», окремі вчені або називають

латину «сплячою» (чи «дрімаючою» в тому сенсі, що вона хоча й не розмовна сама собою, однак усе ще час від часу нагадує про себе [625, с. 3]), або заявляють, що вона «зазнає чергової реінкарнації» [598, с. 112].

1.3. Методологія і понятійний апарат дослідження теорії та практики латинізації судових рішень в Україні

Аналіз правових актів на предмет наявності латинських юридичних термінів і висловів свідчить про те, що судова влада транспонувала найбільшу їх кількість в юридичну площину сьогодення. За досить короткий проміжок часу цей новітній правовий процес переріс із ряду випадковостей у закономірності, що об'єктивно зумовлює пошук методологічних підходів до його дослідження.

Методологія дослідження. Латинізація судових рішень є предметом дослідження загальної теорії права, адже стосується загальних закономірностей і тенденцій розвитку та функціонування правових явищ і процесів [117, с. 20; 118, с. 18]. До того ж використання латинської мови в судовій практиці є міждисциплінарною проблемою, яка задля об'єктивного і всебічного юридичного осмислення потребує акумуляції методологічних підходів на різних рівнях наукового пізнання та системного їх застосування.

У вітчизняній філософії та юридичній науці загальноприйнятим [93, с. 294; 237, с. 77] є погляд на методологію загальнотеоретичних досліджень як багаторівневу і водночас узгоджену систему методів (підходів, засобів та прийомів) пізнання, що включає такі складові:

1) *філософські методи* – найбільш загальні принципи пізнання, що вироблені філософією та використовуються всіма науками (цивілізаційний, діалектичний, синергетичний підходи тощо);

2) *загальнонаукові методи*, які використовуються всіма або більшістю наук, зокрема юриспруденцією, виступають конкретизацією філософських підходів до

вивчення юридичної дійсності (історичний, системний, структурно-функціональний, герменевтичний, антропологічний, аксіологічний методи) [190, с. 5-6];

3) *конкретно-наукові (спеціальні) методи* – сукупність способів, методів дослідження, які застосовуються в тій чи іншій галузі знання (метод конкретно-соціологічних досліджень, метод контент-аналізу тощо) [92, с. 288]. На конкретно-науковому рівні особливий акцент зроблено на спеціально-юридичних методах, які розроблені та використовуються юридичною наукою, адаптовані під особливості її дослідження (формально-юридичний, логіко-юридичний і порівняльно-правовий методи) [190, с. 6].

Як слушно вказує Л. Г. Удовика, *цивілізаційний підхід* «спрямовує на врахування різноманіття світу в матеріальних, духовних, культурних, просторових, часових рисах, уможлиблює дослідження як взаємодії, співпраці так і протистояння, конфронтації, ізоляції різних правових систем, визначення спільних для цивілізації культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних рис» [509, с. 55-56]. Використання цивілізаційного методу дозволило: простежити спільність правової та лінгвістичної основи формування та розвитку багатьох правових систем (*підрозділ 1.1*), її вплив на сучасне європейське та міжнародне право (*підрозділ 1.2*); виокремити спільні та відмінні тенденції використання латинізмів у різних правових системах (*підрозділ 3.4*); встановити, що важливу роль у латинізації національної судової практики відіграють євроінтеграційні процеси, зокрема зближення української правової системи з правовою системою ЄС (*підрозділ 3.4*).

Під час дослідження закономірностей і тенденцій розвитку та функціонування судової практики визначальним було використання основних принципів *діалектичного методу*. Саме діалектика передбачає «наступність, зв'язок нового із старим, свого роду повторюваність на вищій стадії розвитку деяких якостей нижчих стадій» [113, с. 9]. Відповідно до фундаментальних законів діалектики латинізація судових рішень зумовлена певними внутрішніми та зовнішніми суперечностями (згідно із *законом єдності та боротьби протилежностей*), характеризується особливостями переходу від одного історичного стану до іншого (згідно із *законом взаємного переходу кількісних і якісних змін*) і є закономірним процесом

функціонування та розвитку судової практики (згідно із *законом заперечення заперечення*) [509, с. 56].

Важливу роль для переходу від емпіричного до теоретичного рівня дослідження відіграли *парні категорії діалектики*, як-от «сутність і явище», «зміст і форма», «можливість і дійсність» [112, с. 28]. Зокрема, використання категорій «зміст і форма» при дослідженні латинізації судових рішень дозволило з'ясувати особливості її походження (*підрозділи 1.1–1.2*), виявити її роль, призначення в суспільстві (*підрозділ 3.2*), визначити форми існування латинізмів (*підрозділи 1.3, 2.1–2.2*); «можливість і дійсність» була корисною під час окреслення тенденцій і перспектив латинізації судових рішень, подальшого розвитку правової системи в межах європейського правового простору (*підрозділ 3.4*).

Отже, діалектичний метод не лише дозволив урахувати взаємозв'язок латинізації судових рішень з правовою реальністю, причинами виникнення цього правового явища та динамікою його розвитку, але й є інтегруючою основою використання в дисертації загальнонаукових і спеціальних методів, орієнтує їх на цілісне освоєння об'єктивної реальності [93, с. 295].

Ураховуючи складноорганізований характер національної правової системи та суперечливий вплив латинізації, що не обмежена державними кордонами, доцільним було звернення до *синергетичного методу* [92, с. 310]. Його евристичний потенціал був використаний під час обґрунтування відкритості судової практики України як такої її властивості, що: виявляється у здатності сприймати та відображати зовнішні чинники глобального правового розвитку у формі новітньої рецепції римського права (*підрозділ 2.3*), правової адаптації та стандартизації (*підрозділ 3.1*), спрямованості до правової інтеграції та правової універсалізації (*підрозділ 3.4*); спричиняє її невірноважений стан, нелінійний розвиток, прискорену динамічність, багатоваріантність розвитку [509, с. 58]. Синергетичний метод також уможливив: погляд на судову практику (як національну, так і в межах європейського правового простору) як на відкриту систему, здатну до самоорганізації та саморозвитку (*підрозділ 3.4*); обґрунтування тенденції латинізації судових рішень у різних правових системах, відмінностей у темпах їхньої еволюції, проблем і перспектив розвитку

цього процесу в Україні та на європейському правовому просторі (*підрозділ 3.4*); транспозицію надбань з мовознавства (*підрозділ 3.1*) та історії (*підрозділ 1.1*) на сферу юридичного дослідження.

На загальнонауковому рівні серед методів дослідження були використані такі:

- 1) *історичний підхід*, що дозволив прослідкувати процес виникнення та розвитку латинізмів як складника латинської мови та римського права від Античності до Новітнього часу (*підрозділи 1.1–1.2*) та врахувати правові явища, накопичені історичним досвідом (*підрозділ 2.3*);
- 2) *системний підхід* дозволив подивитися на латинізацію судових рішень як на систему (*підрозділ 1.3*), виявити її закономірності та елементи (*підрозділи 2.1–2.2*), а також залучити до осмислення предмета дослідження надбань з інших дисциплін (зокрема історії, філології, філософії);
- 3) звернення до *структурно-функціонального підходу* дало змогу поглянути на використання латинізмів у судовій практиці під кутом ознаки мови права (*підрозділ 3.1*), розкрити та описати функції латинізації судових рішень (*підрозділ 3.2*);
- 4) наскрізним підходом є *герменевтичний*, застосування якого допомогло сформувати понятійний апарат дослідження (*підрозділ 1.3*), виявити місце та значення латинської мови в письмовому юридичному дискурсі (*підрозділи 3.1–3.2*), а також запропонувати підходи до полегшення сприйняття латинізмів у текстах судових рішень (*підрозділ 3.3*);
- 5) за допомогою *антропологічного підходу* було розкрито виняткове значення римських юристів у становленні римського права, а вчених – у його збереженні та поширенні в період від Середньовіччя до Новітнього часу (*підрозділ 1.1*), комунікаційну роль адресата та адресанта судового рішення (*підрозділ 3.2*), а також підкреслено значення людського фактору в допущенні помилок, що дало змогу сформулювати пропозиції щодо їх уникнення (*підрозділ 3.3*);
- 6) *аксіологічний підхід* дозволив подивитися на ціннісний аспект латинізмів, зокрема їх значення для мотивування судових рішень і оцінки правовідносин (*підрозділи 2.1, 2.2, 3.2*).

Серед загальнологічних методів і прийомів у дослідженні використано аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, абстрагування, конкретизацію та узагальнення, а також принципи цілісності, єдності теорії та практики, детермінізму.

На конкретно-науковому рівні серед методів дослідження були використані як найбільш поширені спеціально-наукові методи [92, с. 289], так і *власні методи правознавства* [112, с. 33]: 1) *метод конкретно-соціологічних досліджень* уможливив здійснення аналітичної переробки та відбір потрібної інформації про предмет дослідження; основним прийомом цього методу було дослідження вітчизняної та зарубіжної судової практики (*підрозділ 1.2, розділи 2–3*); 2) *метод контент-аналізу*, який дозволив проаналізувати масив судових рішень з метою подальшої змістовної інтерпретації виявлених закономірностей (*розділи 2–3*); 3) застосування *лінгвістичного методу* дало змогу: уточнити зміст окремих понять (латинізм, мовне кліше, правова максима, латинізація судових рішень) (*підрозділи 1.3, 2.1–2.2*); усебічно підійти до співвідношення понять «мова права» та «офіційно-діловий стиль» (*підрозділ 3.1*); розмежувати поняття, які судді використовують для найменування латинських висловів (*підрозділ 2.2*); комплексно охарактеризувати номінативну функцію латинізації судових рішень (*підрозділ 3.2*); 4) *формально-юридичний метод* використовувався при аналізі джерел права та для з'ясування змісту принципів права, дав змогу розкрити сутність юридичних понять (юридичний термін, судові рішення, судова практика) (*підрозділ 1.3*), а також зосередитися на використанні латинізмів у судових рішеннях як на правовому явищі, зокрема простежити їх тісний взаємозв'язок із римським правом (*підрозділ 2.3*); 5) *логіко-юридичний метод* дозволив на основі закономірностей функціонування судової практики сформулювати визначення латинізації судових рішень (*підрозділ 1.3*), а також класифікувати латинізми за певними логічними ознаками (*підрозділи 1.3, 2.1–2.2*).

Особливо виразним є використання *порівняльно-правового методу*, який «головним чином сприяє накопиченню емпіричних знань» [238, с. 15]; зі свого боку, знаходження загальних рис правових явищ і процесів стає суттєвою передумовою до проникнення в їх сутність, опанування властивих їм закономірностей [113, с. 9]. Об'єктами порівняння стали судові рішення, переважна більшість із яких набула законної сили, що відображає закономірності та тенденції функціонування судової практики. Порівняльно-правовий метод допоміг класифікувати латинізми (*підрозділ*

1.3), виявити їх історичну послідовність, генетичні зв'язки між ними (*підрозділ 1.1*), зіставити основні тенденції у використанні латинізмів національними, зарубіжними та міжнародними судовими органами (*підрозділи 1.2, 3.4*). Саме порівняльно-правовий підхід у діалектичній взаємодії з іншими методами дозволив дійти висновку, що латинізми у судових рішеннях як правові явища є втіленням об'єктивних, загальних, причинно-наслідкових, динамічних і водночас усталених зв'язків [114, с. 16; 118, с. 22-23], тобто факти їх використання є не випадковими, а типовими (закономірністю).

Варто зауважити, що свідомо не були застосовані *статистично-математичні методи*, зокрема для відображення кількісних показників використання тих чи інших латинізмів у судовій практиці України, що пов'язано з двома факторами. По-перше, методика обчислення правових явищ за кількістю відображених в Єдиному державному реєстрі судових рішень (далі – ЄДРСР) результатів без дослідження кожного судового рішення, яку нерідко використовують вітчизняні вчені-правники, є хибною. Так, сучасний стан функціонування латини в мовному середовищі характеризується її експлуатуванням в неймінгу та брендингу, а також активним вживанням у сфері культури [489, с. 332]. Зокрема, в ЄДРСР відображено чимало назв установ, підприємств, юридичних фірм, предметів матеріального світу, співзвучних із латинськими термінами (*ad rem, alter ego, lex aequitas, ratio legis, salus populi suprema lex, status quo, ultima ratio* тощо). По-друге, під час написання дисертації автор спостерігав за тим, як числа за конкретними пошуковими запитами збільшувалися ледь не щодня, а розмаїття латинських термінів і висловів у ЄДРСР – лише примножувалося.

Тому пошук релевантних латинізмів у ЄДРСР здійснювався з детальним аналізом кожного судового рішення. Для унаочнення конкретних прикладів застосування судами України латинізмів і демонстрації таким чином сучасної тенденції латинізації судових рішень за *індуктивним методом* цитати з судових рішень у дисертації виділено курсивом, а латинізми додатково позначено жирним шрифтом. З метою ж екземпліфікації розмаїття латинізмів у вітчизняній судовій практиці їх подано у вигляді двох таблиць в додатках (наведений перелік не претендує

на вичерпність): *Додаток 1* – для латинських юридичних термінів; *Додаток 2* – для латинських висловів.

Отже, з метою одержання достовірних наукових результатів у дисертації використано багаторівневу систему методів пізнання, яка побудована на філософських, загальнонаукових та конкретно-наукових (юридичних і неюридичних) підходах. Узагальнення теоретичного, нормативного та емпіричного підґрунтя на основі обраних методів забезпечує повноту та всебічність дослідження теорії та практики латинізації судових рішень в Україні.

Понятійний апарат дослідження. Подальше дослідження теорії та практики латинізації судових рішень потребує уточнення понятійного апарату, адже саме від коректності використання термінології значною мірою залежить науковість результатів дисертаційної роботи. Понятійний апарат цього дослідження охоплює (проте не виключно) такі поняття: юридичний термін, судові рішення, судова практика, латинізм, латинізація судових рішень. Зміст же інших понять, які також становлять методологічне підґрунтя роботи, буде розкрито в наступних її розділах.

Юридичний термін. Під терміном розуміють словесне позначення поняття, яке використовується при викладенні змісту якогось тексту [115, с. 217; 117, с. 237]. Відповідно у загальній теорії права юридичний термін визначають як слово чи словосполучення, що є узагальненим найменуванням певного правового поняття, характеризується емоційною нейтральністю та відносною стійкістю [193, с. 45] та яке використовують у мові права, зокрема мові правозастосування [380, с. 19]. Саме термін визнається не тільки первинним матеріалом вираження волі суб'єкта права, але й «початковою ланкою побудови юридичного тексту» [17, с. 10].

Судове рішення. У статті 129¹ Конституції України визначено, що суд ухвалює рішення іменем України; судове рішення є обов'язковим до виконання; держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку; контроль за виконанням судового рішення здійснює суд [159]. Процесуальні кодекси України під ухвалами, рішеннями, постановами, судовими наказами та вирокami розуміють види судових рішень (стаття 258 ЦПК, стаття 232 ГПК, стаття 241 КАС, стаття 369 КПК).

Автори посібника з написання судових рішень вважають, що сьогодні, з огляду на зміст чинного законодавства, найбільш коректним є застосування терміна «судове рішення» для ідентифікації всіх судових актів незалежно від виду юрисдикції [239, с. 13] та інстанції суду. Тому термін «судове рішення» ми будемо використовувати в дослідженні, виходячи з його легального розуміння як узагальнюючого для всіх судових актів.

Судова практика. У загальній теорії права судову практику зазвичай досліджують під кутом її значення в нормативному регулюванні, тобто чи є вона джерелом права [115, с. 163]. С. П. Погребняк і О. О. Уварова, аналізуючи судову практику в двох аспектах – динамічному та статичному, – зауважують: «Усі судові рішення слід розглядати як елемент судової практики, оскільки вони є об’єктивацією результатів судової діяльності незалежно від того, судом якого рівня ця діяльність здійснюється і чи стають ці рішення прецедентами» [234, с. 49].

Отже, під терміном «судова практика» ми будемо розуміти сукупність судових рішень [94, с. 35] – результат діяльності всіх ланок судової системи щодо виконання покладених на них завдань [41, с. 822], – незалежно від того, чи належать такі рішення до джерел права. При цьому окремі думки суддів, незважаючи на досить потужний прояв латинізмів, не є частиною судової практики та не були предметом дисертаційного дослідження.

Латинізм. Латинізми отримали свою назву через мову, з якої запозичено відповідні мовні одиниці [25, с. 141]. М. Любченко вживає термін «латинізм» у значенні термінопоняття, запозиченого з римського права, яке «набуло досить високого рівня розвитку і було чудовим взірцем для наслідування» [150, с. 230]. У сучасному мовознавстві латинізми (від лат. *Latinus* – латинський, римський) розглядаються як слова або вислови, запозичені з латинської мови або утворені за її зразком, які переважно усвідомлюються мовцями як чужорідний елемент і зберігають ознаки свого походження [513, с. 292]. При цьому окремі з них на письмі можуть передаватися латинськими літерами [486, с. 77; 514, с. 82].

Ураховуючи різноманітність форм латинізмів, які можна побачити в судовій практиці, у цьому дослідженні ми будемо оперувати терміном «латинізм» принагідно

до всіх слів, словосполучень і речень (юридичних термінів і висловів), які передаються на письмі латиницею, тобто в його вузькому значенні.

Латинізація судових рішень. Що ж стосується терміна «латинізація», то його дефініція не є усталеною в українській мові. Є. І. Пересада звертає увагу на те, що назва «латинізація» утворилася за допомогою приєднання до основи інтерфікса «-із» і суфікса «-ація», що має значення процесуальності [225, с. 176]. Тож у сучасних тлумачних словниках української мови латинізація визначається в загальних рисах як процес запровадження латинської мови і латинської культури [495, с. 73; 500, с. 441].

Тієї чи іншої конотації термін «латинізація» набуває в спеціалізованих дослідженнях. Наприклад, у лінгвістичній науковій літературі під цим терміном розуміють процес переходу алфавіту з кирилиці на латинку [33, с. 74; 163, с. 116; 225, с. 174]. Т. Шманько під латинізацією розуміє «комплекс явищ, які з'явилися внаслідок впливів і запозичень з латинського обряду» [602, с. 340]. На думку О. В. Недавної, латинізація – у широкому розумінні – процес і результат впливу латинської культури, західної християнської традиції на східнохристиянську, зокрема на слов'янські народи [209]. Д. О. Єрмоленко, О. Л. Макаренков та І. В. Пелех також звертають увагу на те, що «впровадження латинських понять, термінів та більш широке їх використання визначає не лише зміст певного процесу, а й впливає на результат» [195, с. 351].

Ураховуючи специфіку юридичної сфери, термін «латинізація» є цілком коректним принагідно до стрімкої та виразної тенденції поширення латинської мови в національній судовій практиці. Відповідно **латинізацію судових рішень можна визначити як правовий процес і результат використання у судових рішеннях юридичних термінів і висловів латинською мовою.** Тобто сучасний процес латинізації в судовій практиці пов'язаний виключно з тими мовними одиницями та конструкціями, що передаються на письмі мовою оригіналу – латиною. Сама ж латинізація судових рішень є свідченням «органічної єдності й тісного взаємозв'язку мови і права» [39, с. 476], позаяк латинізми є невід'ємним елементом римської та, внаслідок рецепції римського права, європейської правової культури.

Дослідження латинізації судових рішень потребує також **класифікації латинізмів**. Так, аналіз судової практики дозволяє стверджувати про неоднорідність латинізмів, які з позиції звичайного громадянина хоча й можуть сприйматися як чужорідні елементи [514, с. 82], проте застосування яких є однією з ознак мови права, зокрема мови судового правозастосування. При цьому можна виділити три основні класифікації латинізмів: (1) за формою, (2) за джерелами утворення, (3) за часом походження.

1. Класифікація латинізмів за формою. Індійський професор К. С. Тушар диференціює латину, яку використовують в юридичних документах, на латинські терміни або фрази та латинські юридичні максими [640, с. 142-143]. Г. Г. Мунске розрізняє такі підгрупи серед латинізмів: 1) фразеологічні терміни – номінативні одиниці з двох або більше слів (*res judicata, ratio legis*); 2) фрази – одиниці, що функціонують як частини речення та не становлять самостійного цілого за змістом (*erga omnes, contra legem*); 3) паремії та сентенції – одиниці сентенційного характеру, що становлять смислово-інтонаційне ціле (*in dubio pro reo, pacta sunt servanda, ignorantia iuris nocet*) [642, с. 73-74].

Естонська дослідниця М. Рістіківі заявляє, що у слововжитку естонських і фінських юристів найчастіше зустрічаються такі латинізми: 1) слова, які є основними елементами права: *lex* (закон), *ius* (право), *corpus* (тіло), *forum* (суд), *culpa* (помилка, недбалість), *ratio* (причина), *res* (річ, предмет), *factum* (факт, учинок), *poena* (покарання), *crimen* (злочин), *vis* (сила або насильство), *pactum* (угода); 2) юридичні терміни та фрази: *corpus iuris* (звід законів), *lex mercatoria* (торгове право), *de lege ferenda* (з погляду закону, в якому є потреба), *culpa in contrahendo* (вада в укладанні договору), *lex fori* (закон суду), *de facto* (фактично), *de lege lata* (з погляду чинного закону), *pacta sunt servanda* (договорів слід додержувати), *lex specialis derogat generali* (закон спеціальний має перевагу над загальним), *nullum crimen, nulla poena sine lege* (немає закону – немає злочину, немає закону – немає кари), *in dubio pro reo* (при оцінюванні доказів усі сумніви щодо вини особи тлумачаться на користь її невинуватості), *ne bis in idem* (не двічі за те саме, тобто людина не повинна бути притягнута до юридичної відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення);

3) загальноновживані латинські терміни та скорочення: *op. cit.* для *opus citatum* або *opere citato* (цитована книга, в цитованій книзі), *expressis verbis* (точно, категорично), *ca.* для *circa* (приблизно, навколо), *sui generis* (своєрідний), *ib.* або *ibid.* для *ibidem* (там же), *ad hoc* (для цього, для цієї спеціальної мети), *a priori* (первісно), *supra* (вище, на верх), *prima facie* (на перший погляд). Понад те, за твердженням М. Рістіківі, в мовах, якими користуються європейські юристи, особливо німці, можна знайти ще більше латинських термінів [635, с. 201].

Відчутний внесок у дослідження латинізмів, які використовують у правових актах, зробили польські вчені. Так, Ю. Возняк поділяє їх на дві групи: (1) паремії (*rebus sic stantibus*, *in dubio pro reo*, *pacta sunt servanda*, *superficies solo cedit* тощо) і (2) терміни та словосполучення (*culpa in contrahendo*, *de lege ferenda*, *erga omnes*, *ex tunc*, *in rem*, *lex specialis*, *ratio legis*, *res iudicata* тощо) [642, с. 79]. Й. Ковальчик класифікує латинізми на «асимільовані» (або «одомашнені»), які також уживаються в рідній мові (*sensu stricto*, *de facto*, *status quo*), та «елітарні», що характеризуються високим ступенем складності та використовуються спеціалізованими професійними групами (*a priori*, *a posteriori*, *ex tunc*, *ex nunc*) [626, с. 1961]. Ґрунтовне дослідження провели К. Галушкіна та Ю. Сич-Опонь, які вважають, що латинська мова з'являється в сучасному правовому дискурсі у вигляді максим, коротких фраз і термінів [620, с. 9]. На їх думку, максими можна визначити як самостійні речення, які виражають традиційні юридичні принципи (наприклад, *ignorantia juris non excusat*); фрази коротші за формою, ніж максими, і багато з них мають еквівалент рідною мовою, тому вони виконують переважно стилістичну функцію (наприклад, *a contrario*, *a priori*, *ad hoc*, *bona fide*, *de facto*, *sensu stricto*); латинські терміни передають точне юридичне значення правових явищ, яке не може бути виражене інакше в деяких національних мовах [620, с. 14-15].

Український науковці також залишили слід у питанні класифікації латинізмів. Зокрема, Р. В. Миленкова й А. В. Різниченко, досліджуючи сучасну юридичну терміносистему латинської етимології, виділяють латинську юридичну фразеологію, процесуальні юридичні вислови, загально-ділову лексику в юриспруденції, інтернаціоналізми в юриспруденції, а також крилаті вислови юридичної тематики

[178]. О. М. Ситько вирізняє латинські терміни, формули та сентенції в галузі юриспруденції [490, с. 9]. З. М. Хоміцька серед зразків творчості римських юристів називає «юридичні правила та афоризми, короткі юридичні терміни, що складаються в основному з одного або двох слів» [590, с. 3].

Одну з найбільш деталізованих класифікацій латинізмів (за генетичними і за функціональними ознаками) представили А. М. Варинська та Н. М. Корнодудова. Так, за генетичними ознаками латинізмів вчені виділяють:

- 1) запозичені латинізми, які розуміють без перекладу: *de facto* – фактично; *de jure* – згідно з законом; *persona non grata* – небажана особа;
- 2) фразеологічні кальки або напівкальки: *scientia potentia est* – знання – це сила; *dura lex, sed lex* – закон суровий, але такий закон; *alea iacta est* – жереб кинуто; *tertium non datur* – третього не дано [35, с. 68].

За функціональними ознаками А. М. Варинська та Н. М. Корнодудова поділяють латинізми на:

- 1) образно-виразні стійкі словосполучення, до яких належать тропи (метафори, сталі порівняння, гіперболи, тавтології): *tabula rasa* – чиста дошка; *hereditas jacens* – лежачий спадок (у володіння не вступив ніхто зі спадкоємців);
- 2) еліптичні – сполучення слів: *dictum factum* – сказано – зроблено;
- 3) термінологічні фразеологізми (складені терміни різних галузей знань): *quod erat demonstrandum* – те, що треба було довести;
- 4) афористичні фразеологізми, що виражають умовисновки: *qui tacet consentit* – хто мовчить – погоджується; *scientia potentia est* – знання – це сила;
- 5) контекстологічні словосполучення: *casus improvisus* – непередбачений випадок; *actio directa* – прямий позов;
- 6) ідіоми, що тотожні фразеологічним зрощенням: *lex talionis* – закон рівної помсти (зуб за зуб); *tempus consilium dabit* – час покаже [35, с. 68].

Отже, неоднорідність латинізмів, які судді використовують у національній судовій практиці, дозволяє вести мову про різні форми латинізації судових рішень. Уважаємо, що з практичної точки зору всі ці латинізми за їх функціональними ознаками та закінченістю вираження думки можуть бути зведені до двох основних

груп: (1) юридичні терміни та (2) вислови. Зі свого боку, кожна з цих груп охоплює низку правових явищ і тенденцій, що детальніше буде висвітлено в підрозділах 2.1 і 2.2 відповідно.

2. Класифікація латинізмів за джерелами їх утворення. Узагальнюючи джерела утворення фразеологічних зворотів у сфері права, Р. В. Миленкова виділяє такі:

1) жива розмовна (вульгарна) мова, зокрема приказки, прислів'я (*occasio facit furem* – не спокушай злодія; фразеологізм, що закликає до пильності, нагадує, що не слід створювати ситуацій, які схиляють людину до недозволених, небажаних вчинків);

2) професійна юридична діяльність (*de lege lata* – з точки зору чинного закону; *furtum manifestum* – крадіжка з речовим доказом, при якій злодій спійманий на гарячому);

3) загально-наукова діяльність [*quod erat demonstrandum* – що й треба було довести (у сучасній науці вживають скорочену форму «*q. e. d.*»); *factum probandum* – факт, який треба довести; *ipso facto* – у силу самого факту];

4) вислови Біблійного походження, або ті, авторство яких посиляється на Біблію [*«Testis unus, testis nullus»* – «Один свідок – не свідок»: «Не стане один свідок для всякої провини і для всякого гріха, – у кожному гріху, що згрішить, на слова двох свідків відбудеться справа» (19:15); в Євангелії від святого Матвія: «А коли не послухає він, то візьми з собою ще одного чи двох, щоб справа всіляка ствердилась устами двох чи трьох свідків» (18:16); у Другому посланні святого Апостола Павла до коринф'ян: «Кожна справа хай станеться вироком двох чи трьох свідків»];

5) антична література [*summum ius summa iniuria* – найвищий (найдосконаліший) закон – найбільша несправедливість. Цицерон, «Про обов'язки» («*De officiis*», I, 10, 33)];

6) цитати відомих діячів права [*«Ibi potest valere populus, ubi leges valent»* – «Там може мати силу народ, де мають силу закони» (Публілій Сір); *«Legibus omnes servimus, ut liberi esse possimus»* – «Ми всі служимо законам, щоб бути вільними»

(Цицерон); «*Nulla lex satis commoda omnibus est*» – Не існує такого закону, котрий був би зручним для всіх (Катон)] [200, с. 32-33].

При цьому, незалежно від джерела утворення латинізмів, багато з них отримали так званий «юридичний поворот» (були юридизовані) – перекладені та адаптовані саме для використання в праві [631, с. 83]. Наприклад, походженню принципу «*pacta sunt servanda*» (договорів слід додержувати) учені завдячують середньовічним каноністам [24, с. 182], проте сьогодні він є одним із найпоширеніших латинізмів у міжнародному праві.

3. Класифікація латинізмів за часом їх походження. Латинська мова є одним із надзвичайно значущих елементів культурної спадщини Стародавнього Риму [639, с. 213], і після падіння Західної Римської імперії вона була приречена йти пліч-о-пліч разом із римським правом [639, с. 213]. Деяким авторам абсолютизація цієї взаємопов'язаності дозволяє стверджувати про латину виключно як про «мову Стародавнього Риму» або «мову римського права» [505, с. 150] (його «матеріальну оболонку»). Таке ігнорування історико-правових способів дослідження призводить до того, що давньоримському праву необґрунтовано приписують всі заслуги середньовічного та подальших етапів розвитку правової думки [71, с. 9].

А. М. Варинська та Н. М. Корнодудова у цьому аспекті слушно стверджують, що «у латинських висловах усе, починаючи з граматичних прикладів і аж до фраз і текстів, пішло в обіг або з творів римських юристів, або з латинських джерел пізнішого часу» [35, с. 68]. Відомий польський романіст В. Володкевич також звертає увагу на те, що багато латинських паремій і термінів, якими користуються в праві, є справжнім витвором римської правової думки; інші ж були сформульовані в пізнішій (середньовічній або сучасній) правовій науці як прояв езотеричної юридичної мови та не стосуються римської правової думки [642, с. 75]. При цьому одні науковці вважають, що більшість латинських максим була сформульована римськими юристами в класичний період [639, с. 221-222]; інші – заявляють про переважне їх походження із середньовічних європейських держав, які використовували латину як свою юридичну мову [632].

Найвиразніше з цього приводу висловилося А. І. Троцька, на думку якої вкоріненість у римській правовій спадщині є однією зі спільних рис європейської культури загалом та української зокрема: «Однією із помітних форм присутності явищ римської правової думки в сучасній правовій культурі Європи є значна кількість термінів, зворотів, сентенцій, які презентують основоположні засади правової регуляції або правової конструкції. Ці засади і конструкції були частково сформульовані безпосередньо римськими юристами, деякою мірою середньовічними правниками, надалі – знавцями канонічного і римського права, сьогодні – представниками новітньої правової думки, але роздуми усіх, хто працює в царині правознавства, ґрунтуються на римських джерелах» [505, с. 22-23].

Як запевняють польські дослідниці К. Галушкіна та Ю. Сич-Опонь, латинська мова пережила Римську імперію більше ніж на тисячу років, а також застосовувалася при формуванні правових засад національного характеру. Як наслідок, у сучасному правовому дискурсі можна зустріти латинізми різного походження, зокрема:

1) латинізми, які збереглися у незмінному вигляді з римських часів: наприклад, «*duo non possunt in solido unam rem possidere*», «*impossibilium nulla obligatio est*», «*superficies solo cedit*» присутні у польській, англійській та французькій правових системах;

2) латинізми, які були сформульовані в післяримську епоху, але на основі давньоримських правових текстів: наприклад, «*lex posterior derogat priori*», «*nasciturus pro iam nato habetur quotiens de commodis eius agitur*», «*lex retro non agit*»;

3) латинізми, які походять із канонічного права (*pacta sunt servanda*) або із загального права чи права справедливості (*volenti non fit iniuria*), але які зараз застосовують в інших правових системах;

4) латинізми, які використовують в національних правових системах, навіть якщо вони виражають поняття, що існують в інших правових системах: наприклад, «*stare decisis*» або «*habeas corpus*» у загальному праві [620, с. 15].

Отже, в контексті цього дослідження варто враховувати безпідставність ототожнення латини з «мовою римського права» [490, с. 9], хоча вони й торують пліч-о-пліч юридичний шлях протягом усієї своєї історії. Латинська мова отримала статус

«lingua franca» на європейському континенті лише в середні віки [620, с. 10], а тому юридична латина в певному сенсі є частково вигаданою мовою, яка хоча й походить з давньоримського періоду, але також була значно доповнена протягом століть тими, хто не був її носієм [625, с. 3]. Протягом століть як латинські юридичні терміни, так і вислови ставали універсальними номінативними одиницями для позначення правових явищ, тож з позиції сьогодення кваліфікація латинізму за часом його походження на практиці не носить принципового характеру.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Дослідження генези латинізмів на європейському правовому просторі свідчить про те, що римське право та латинська мова мали велике значення для становлення романо-германської правової сім'ї, зокрема через (1) вплив на формування європейської (зокрема української) правничої термінології, а також (2) аксіологічний зміст тих морально-юридичних висловів (правил, сентенцій, афоризмів, максим тощо), що хоча й були сформульовані у Стародавньому Римі, виражали уявлення римлян про справедливість, викристалізовані багатовіковим юридичним досвідом, проте не втратили своєї актуальності та оригінальної латинізованої форми й нині. Формулювання деяких принципів права походить із римського права, а в Дигестах Юстиніана відображено цілий ряд латинізмів, просякнутих юснатуралістичним праворозумінням, окремі з яких є прототипами сучасних правових явищ (аксіом, принципів, презумпцій тощо), зокрема елементів принципу верховенства права. Тобто латинська мова стала засобом не лише накопичення, але й збереження та ретрансляції римського права, фактично продовжуючи впливати на розвиток юридичного світу й після падіння Західної Римської імперії (476 р.).

На XI–XII ст. припадає період відродження римського права та його засвоєння переважно у формі «Corpus juris civilis», який отримав назву «рецепція римського

права». Спочатку рецепція була пов'язана насамперед з діяльністю університетів (глосаторів, постглосаторів), які впливали не лише на теорію права, але й на юридичну практику. Опрацювання римського права в університетах за допомогою нових наукових методів подекуди призводило до його значних змін і пристосування до інших умов існування, що зрештою дозволило середньовічним юристам досягти високого ступеня узагальнення правового матеріалу та сформувати на основі римського права певні загальні принципи права та правові доктрини, зчасти в їх латинізований формі.

В епоху Відродження відбувається пошук нових методів опрацювання римського права, його критика та переосмислення, зокрема гуманістичною (французькою) та історичною (німецькою) школами права, а латинська мова аж до XVIII ст. залишається важливим засобом міжнародного культурного і наукового спілкування, впливає на європейські мови та їх правничу термінологію.

2. У XXI ст. латину некоректно називати міжнародною юридичною мовою, адже її не використовують ані як мову правотворчості, ані як мову правозастосування. Ураховуючи багатовікову історію її функціонування, латинська мова найтіснішим чином пов'язана з європейською юриспруденцією, є її лінгвістичною основою. Водночас на зламі XX–XXI ст. в Європі можна спостерігати поступове розширення сфери застосування латинської мови, зацікавлення у відновленні її окремих функцій. Окрім великого освітньо-історичного значення, вона набирає дедалі більшої популярності в певних сферах суспільних відносин, зокрема правовій.

На основі узагальнення та систематизації правових актів, які містять латинізми, їх доцільно розглядати на міжнародному та національному рівнях. Так, латинізми проникли у міжнародне та європейське право (зокрема акти «м'якого права»; практику ЄСПЛ; *acquis communautaire*, практику Суду ЄС), а на національному рівні вони з'явилися як у законодавстві, так і в правозастосовній практиці (рішення КСУ, судові рішення Верховного Суду). Відповідно у разі посилання на положення тих джерел права, що містять латинізми, останні відображаються в юридичних документах незалежно від волі суб'єкта правозастосування.

3. Для дослідження проблематики латинізації судових рішень в Україні було використано трирівневу систему методів пізнання. На *філософському (світоглядному) рівні* були використані цивілізаційний, діалектичний і синергетичний методи. На *загальнонауковому рівні* серед методів дослідження були використані такі: історичний, системний, структурно-функціональний, герменевтичний, антропологічний і аксіологічний. На *конкретно-науковому рівні* були використані як поширені спеціально-наукові методи (конкретно-соціологічних досліджень, контент-аналізу, лінгвістичний), так і власні методи правознавства (формально-юридичний, логіко-юридичний і порівняльно-правовий). Понятійний апарат дослідження охоплює (проте не виключно) такі поняття: юридичний термін, судові рішення, судова практика, латинізм, латинізація судових рішень.

Латинізація судових рішень – це правовий процес і результат використання у судових рішеннях юридичних термінів і висловів латинською мовою. Сучасна латинізація в судовій практиці є свідченням тісного історичного взаємозв'язку мови і права та пов'язана виключно з тими словами, словосполученнями та реченнями (юридичними термінами та висловами), які передаються на письмі латиницею.

Дослідження судової практики дозволяє виділити три основні класифікації латинізмів: (1) за формою, (2) за джерелами утворення, (3) за часом походження. Усі латинізми за їх функціональними ознаками та закінченістю вираження думки (за формою) можуть бути зведені до двох основних груп: юридичні терміни та вислови. Незалежно від джерела утворення латинізмів, багато з них були адаптовані саме для використання в юриспруденції. До того ж не всі з них, які використовують у судовій практиці, мають стосунок до джерел римського права: по-перше, деякі латинізми сягають доби Середньовіччя, коли юридична наука отримала потужний розвиток завдяки роботі глосаторів і постглосаторів з джерелами римського права, а також Нового і навіть Новітнього часу; по-друге, окремі латинізми виражають правові явища (зокрема принципи та доктрини), що первісно належали до англо-американської правової традиції.

Результати дослідження, викладені у Розділі 1, відображено в таких публікаціях автора: [67; 68; 70; 77; 78; 510].

РОЗДІЛ 2. ФОРМИ ЛАТИНІЗАЦІЇ СУДОВИХ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

2.1. Латинська юридична термінологія в національній судовій практиці

Судове рішення є документом офіційно-ділового стилю, для якого характерне застосування особливої юридичної термінології, запозичень та інтернаціональної лексики [87, с. 234]. При цьому в деяких національних судових рішеннях словосполучення латиною знаходять непоодинокі відображення.

Наприклад, лише в одному рішенні місцевого суду в цивільній справі згадуються: «*actio Pauliana*» (двічі), «*obiter dictum*», «*ratio decidendi*», «*consilium fraudandi*» [438]. А ось приклад з чотирма різними латинізмами лише з одного абзацу постанови Верховного Суду, який активно цитують суди всіх інстанцій: «*Нікчемний правочин <...> є недійсним вже в момент свого вчинення (**ab initio**), і незалежно від волі будь-якої особи, автоматично (**ipso iure**). Нікчемність правочину має абсолютний ефект, оскільки діє щодо всіх (**erga omnes**). <...> Суд, якщо виявить нікчемність правочину, має її враховувати за власною ініціативою в силу свого положення (**ex officio**), навіть якщо жодна із заінтересованих осіб цього не вимагає*» [322]. Наочним також є такий уривок із судових рішень, зумовлений збройною агресією російської федерації проти України: «*Традиційно держави висловлювали свій воєнний намір (**animus belligerendi**) через офіційні оголошення війни, які, **ipso facto**, встановлювали політичний стан війни і ставали причиною застосування права війни (**jus in bello**) між ними, навіть за відсутності відкритих бойових дій*» [47; 48; 49; 50; 574].

Аналіз судової практики дозволяє стверджувати, що латинська юридична термінологія, якою користуються в судових рішеннях, вельми різноманітна та охоплює назви низки правових явищ, зокрема:

- принципів (*res judicata, ne bis in idem, stare decisis*);
- процедур (*ex parte, habeas corpus*);
- колізійних правил (*lex posterior, lex specialis, lex superior*);

- доктрин (*contra proferentem, favor contractus, fraus creditorum*);
- формул прикріплення в міжнародному приватному праві (*lex patriae, lex domicilii, lex voluntatis, lex fori, lex societatis, lex loci contractus, lex flagi*);
- загальноприйнятих термінів міжнародного права (*animus belligerendi, erga omnes, jus cogens, jus contra bellum, jus in bello*);
- термінології юридичної аргументації (*a fortiori, ad hominem, argumentum a contrario, argumentum ad infinitum, in abstracto, in concreto, interpretatio abrogans, numerus apertus, numerus clausus, reductio ad absurdum*).

З урахуванням особливостей використання латинізмів на практиці (зокрема мети, супроводу перекладом, обсягу мотивування) можна виокремити декілька тенденцій, яким українські судді більшою чи меншою мірою слідують у судових рішеннях.

1. Тенденція етимологізації латинізмів у судових рішеннях. Латинська мова по праву вважається материнською мовою юриспруденції [589, с. 6], позаяк значна кількість іншомовних слів, зокрема європеїзмів, є запозиченнями з латинської мови, що зазнавали перетворень [34, с. 168]. Е. Р. Курціус переконує, що латинізмами насичені всі пам'ятки романських мов, а їх застосування було свідомим засобом оздоблення мови [174, с. 43]. М. І. Любченко вважає, що «саме терміноелементи греко-латинського походження є справжніми інтернаціоналізмами, оскільки вони не належать до жодної з живих мов, і тому є однаково чужими та одночасно рідними будь-якій мові» [150, с. 230].

Етимологізація – це встановлення етимології [494, с. 678], за допомогою якої можна розкрити первинне сутнісне значення та історію семантики багатьох юридичних термінів, зокрема через звернення до латинської мови [38, с. 8].

За спостереженням українських дослідників, у правничих текстах (переважно навчального та наукового характеру) часто можна спостерігати прийом етимологізації, маркерами якого є слова та конструкції на зразок «з лат.» (з латинської), коли, використовуючи вставлену конструкцію, автор тлумачить незрозумілі для адресата мовлення терміни: «Саме за допомогою вставлених конструкцій дуже зручно давати пояснення юридичного терміна, розкриваючи його

етимологію, пояснюючи через синонім, вводячи його в інші контексти вживання, порівнюючи з іншим терміном. Такі одиниці є багатофункціональними. По-перше, вони маркують текст, у якому їх вжито, як науковий. По-друге, вони забезпечують для адресата тексту комфортне сприйняття передаваної інформації. По-третє, вони завжди апелюють до іншої текстової системи, а отже, передають інтертекстуальність» [110, с. 36-37].

У судовій практиці можна відшукати досить багато прикладів заглиблення судьями в етимологію того чи іншого юридичного терміна, що відображається на письмі мовою оригіналу:

– «Віндикація (від лат. **Vindictio** – захист) – це витребування своєї речі неволодіючим власником від володіючого не власника» [328];

– «За загальним визначенням під поняттям “принцип” (від лат. **principium** – начало, основа) розуміється головне, важливе, суттєве, неодмінне» [373];

– «За цим рішенням <...> отримано справедливую сатисфакцію (латинською – **satisfactio**, задоволення, що надається скривдженій стороні), яка є адекватним способом захисту» [394];

– «Загальним майновим наслідком недійсності правочину є реституція (лат. **restitutio** – “відновлення”) повернення становища сторін недійсного правочину у початковий стан» [549];

– «Юридична колізія – (лат. **collisio** – зіткнення) – розбіжність або суперечність між нормативно-правовими актами, що регулюють одні й ті ж або суміжні правовідносини, а також між компетенцією органів влади» [261].

Ба більше, тенденція відображувати походження слів української мови дійшла не тільки до спеціально-юридичних термінів, але й до спеціально-наукових і навіть загальноновживаних у національному лексиконі слів: «термін “адміністрація” (від лат. **Administratio**) означає управління, керівництво» [363]; «експерти (від лат. **expertus** досвідчений)» [262]; «“нація” походить від латинського “**natio**”, що означає народ» [347]; «слово “персонаж” у контексті авторського права походить від латинського “**persona**” та означає дійову особу п’єси, сценарію, кінофільму, роману

й інших художніх творів» [411]; «факти (від латинського слова *factum* зроблене, вчинене)» [469] тощо.

Отже, у сучасному українському правовому полі лексика латинського походження досить помітна [505, с. 150]. Вітчизняні дослідники постійно наголошують на тому, що багато латинізмів «настільки міцно ввійшли до складу юридичної лексики сучасної української мови, що інколи навіть не замислюєшся над тим, що вони латинського походження» [166, с. 116]. Нині такі латинізми «сприймаються носіями як українська лексика, адже реціпійовані разом зі значенням предмета чи поняття» [200, с. 31]. І в такому значенні, дійсно, можна стверджувати, що латинська мова фактично «супроводжує нас усюди, чим би ми не займались», а «латинські слова так глибоко вкорінились у нашу побутову мову, що ми уже не сприймаємо їх як іншомовні» [517, с. 9].

З урахуванням цього вважаємо, що розкриття адресатові судового рішення лексичного значення будь-якого терміна можливе й без указівки на історію його походження, а тому радимо уникати невиправданого переобтяження тексту етимологічними ремарками. Ця порада суголосна з тим, що радять зарубіжні науковці – не використовувати латинські слова чи фрази, якщо існує еквівалент національною мовою [622; 628, с. 35].

2. Тенденція застосування у судових рішеннях термінів римського права.

Багато латинізмів, якими активно послуговуються українські судді, є термінами римського права та їх легко відшукати безпосередньо в Дигестах Юстиніана: «*casus*» (випадок) і «*culpa*» (вина) [405], «*ab initio sine causa*» (відсутній з самого початку) [318] (Ульпіан, 12.7.1.2), «*culpa lata*» (груба необережність) [395] (Ульпіан, 50.16.213.2), «*ius naturale*» (природне право) [259] (Ульпіан, 1.1.1.3), «*vis major*» (непереборна сила) [434] (Ульпіан, 13.7.13.1) тощо. Щороку все більше вчених, зокрема А. В. Ляшук, спостерігають тенденцію повернення до багатьох правових конструкцій, відомих з часів римського права [194, с. 159].

Непоодинокі судові рішення виразно демонструють, що судді не просто не уникають, а інколи, навпаки, полюбляють апелювати до римського права:

– «Відповідно до засад права, а саме: його витоків, тобто **Римського права**, до позадоговірних зобов'язань належить група деліктних зобов'язань – “**ex delicto**”, тобто зобов'язання, що виникає з правопорушень» [462];

– «За системою **римського права** визначено, що володіння за загальним правилом є фактичним володарюванням особи над тілесною річчю, поєднане з волею особи мати річ для себе (**animus possident, tenendi**)» [241].

Незважаючи на те, що такі латинізми виражали римські правові поняття та їм понад дві тисячі років, що могло призвести до зміни значення окремих з них [635, с. 202], переважна більшість були прообразами сучасних юридичних термінів і навіть зараз не втратили своєї валідності.

Наприклад, у судовій практиці широко репрезентована категорія римського права «**dolus**» (у значенні «умисел») у різних її варіаціях: «**dolus directus**» [242] (прямий умисел), «**dolus indirectus**» [242] або «**dolus eventualis**» [354] (непрямий умисел), «**dolus specialis**» [240] (спеціальний намір). Не менш поширеним є й римське поняття «**legem**» (закон); так, лише в одному рішенні суд згадує одразу чотири різні словосполучення з ним: «ЦК України визнає звичаї на доповнення закону (**secundum legem**), звичаї окрім закону (**praeter legem**) та заперечує існування звичаїв проти закону (**contra legem**). <...> Суд наполягає на застосуванні принципу справедливості (ст. 2 ГПК України) замість закону (**praeter legem**) і всупереч закону (**adversus legem**)» [413].

Один із найпопулярніших термінів, відомих ще з джерел римського права, – «**actio**» (позов). Так, за деякими групами позовів ще з давньоримських часів збереглися спеціальні назви, які в наш час активно використовують в національній судовій практиці: віндикаційний позов (**actio rei vindicatio**) [564]; негаторний позов (**actio negatoria**) [351]; позов в «інтересах правопорядку» чи «в інтересах суспільства» (**actio popularis**) [542]; непрямий позов (**actio Pauliana**) [272]; позов, що ґрунтується на договорі (**actio ex contractu**) [418] тощо. А в одній із постанов Верховний Суд наголосив, що «слід розмежовувати вимогу про стягнення боргу за основним зобов'язанням (**actio in personam**) та вимогу про звернення стягнення на предмет іпотеки (**actio in rem**)» [312]. У подальшому згадану позицію багаторазово

використовували у правозастосуванні суди різних ланок, зокрема й сам Верховний Суд [313; 555].

А ось, наприклад, як суд звертається до доктрини «*actio popularis*»: «Доктрина ***actio popularis*** (з лат. “суспільна дія”) пропонує зовсім інший погляд на ситуацію. Вона походить з римського права і надає право кожному звернутися до суду в інтересах всього суспільства, або будь-якої іншої особи, навіть якщо права позивача при цьому порушені не були. Це так званий позов в інтересах публічного порядку і в його основі лежить переконання, що для суду немає значення, хто саме до нього звернувся. <...> Українське законодавство не передбачає можливості подання позову в “інтересах правопорядку”, який відомий у теорії права як ***actio popularis***. <...> ***Actio popularis*** грає незначну роль в Ліхтенштейні, де необхідно виконати кілька умов для його подачі, Мальті, Перу і Чилі. <...> Проте більшість держав не передбачили ***actio popularis***, оскільки неминучі зловживання з поданням заяв» [583].

Ба більше, Б. Новик запевняє, що як юридичною наукою, так і судовою практикою сприймаються не лише традиції та принципи римського права, але й цілі конструкції цивільних правовідносин [211, с. 202]. Ось один із наочних прикладів імплементації римських здобутків у судові рішення в цивільній справі про визнання права власності на нерухоме майно у порядку набувальної давності: «За своєю історико-правовою природою інститут набувальної давності є похідним від давньоримського інституту ***usucapio***, закріпленим, ***inter alia***, у такому джерелі давньоримського права, як ***Lex Atinia***. Семантичний, лексичний та історико-правовий аналіз приписів ст.344 ЦК України з урахуванням змісту ***Lex Atinia***, дозволяє зробити висновок про необхідність наявності одночасно чотирьох умов для набуття права власності на житло за набувальною давністю. Серед цих умов: 1) законний об’єкт володіння (***iustus titulus***); 2) добросовісне заволодіння майном на законних підставах (***bona fides***) <...>; 3) продовження володіння майном відкрито та безперервно (таке володіння має бути очевидним для третіх осіб); 4) продовження володіння житлом протягом встановленого строку». Суд врахував, що позивач під час володіння та користування домоволодінням знав про наявність у відповідача

зареєстрованого речового права на спільне майно, тож «вказана обставина виключає таку невід’ємну умову *usucapio*, як *bona fides*» [477].

3. Тенденція застосування у судових рішеннях доктрин, що позначаються латиною. Серед усіх правових категорій, які виражаються латинською мовою, детальніше хотілося б зупинитися на застосуванні в судовій практиці правових доктрин. В. Уркевич і М. Шумило звертають увагу на те, що такі доктрини мають різне походження – римське право та прецедентне (загальне) право: «Якщо римське право формулює загальні, універсальні принципи функціонування права, цивільного обороту, добросовісності тощо, то прецедентне право має цілком конкретне спрямування, чітку визначеність, розкриває не загальну тенденцію, а радше винятки із загального правила» [516].

3.1. Доктрини, які базуються на римському праві. Сучасна українська судова практика довела, що «правові конструкції давньоримських часів залишаються затребуваними і зараз» [388, с. 5]. Ідеться не тільки про ефективне застосування в практиці Верховного Суду латинських максим (*contra proferentem*, *favor contractus*, *venire contra factum proprium* тощо) [168, с. 406], але й десятків інших юридичних доктрин, які мають римське походження.

Досить широкого поширення у практиці судів усіх ланок набув принцип тлумачення «*favor contractus*», згідно з яким «сумніви щодо дійсності, чинності та виконуваності договору (правочину) повинні тлумачитися судом на користь його дійсності, чинності та виконуваності» [319]. Суддя Верховного Суду В. І. Крат стверджує, що вказана доктрина пов’язана з давньоримським правилом «*quotiens in actionibus aut in exceptionibus ambigua oratio est, commodissimum est id accipi, quo res de qua agitur magis valeat quam pereat*» («якщо в позовах або в екцепціях вжито двозначний вираз, то найбільш зручно вважати, що обставина, про яку йдеться, швидше дійсна, аніж недійсна»), закріпленим у Дигестах Юстиніана (Ульпіан, 34.5.12) [388, с. 159].

Однією з «молодих», але достатньо перспективних для застосування доктрин у судовій практиці є «*fraus creditorum*» (на шкоду кредиторам) – вчинення боржником правочинів, спрямованих на зменшення його майна з метою приховати його від

звернення стягнення кредиторів [169, с. 595]. В. І. Крат пояснює, що «*fraus creditorum*» був сконструйований у преторському праві, що стало можливим після того, як примусове виконання судових рішень стало відбуватися шляхом звернення стягнення на майно боржника [169, с. 595]. Як указує Верховний Суд у своїх постановках, «*дії боржника зовні можуть мати ознаки досягнення та реалізації “нібито законних цілей”, однак насправді можуть переслідувати інші цілі, які зрештою несуть негативні наслідки для боржника у вигляді зменшення його майнових активів та неплатоспроможності та може унеможливити надання оцінки таким діям боржника (їх оспорення) на предмет відповідності та наявності в них ознак “**fraus creditorum**” (з лат. – вчинення на шкоду кредиторам) через призму їх відповідності приписам статті 42 КУЗПБ через відсутність ознак правочину*» [284; 286]. В. Уркевич і М. Шумило переконують, що ця правова доктрина є універсальною та застосовною у різних категоріях справ [516].

3.2. Доктрини, які базуються на загальному (прецедентному) праві.

В. Уркевич і М. Шумило стверджують, що окремі доктрини «згенеровані судовими прецедентами, їх активно застосовують і в країнах романо-германської системи права, що також свідчить про зближення існуючих правових систем» [516]. Зокрема, в українській судовій практиці знайшли застосування такі латинізовані доктрини англо-американської правової традиції, як: *alter ego*, *amicus curiae*, *habeas corpus*, *nolle prosequi*, *obiter dictum*, *per incuriam*, *ratio decidendi*, *stare decisis*.

Наприклад, Верховний Суд, розкриваючи зміст принципу єдності судової практики, вказав, що «у системі загального права допускається скасування попередніх прецедентів (*overruling of precedent*) і вважається, що прецеденту можна не слідувати, якщо: <...> він був вирішений **per incuriam**, тобто якщо при його прийнятті з певних причин не були застосовані належні приписи законодавства чи прецеденти або вони були неправильно витлумачені» [308].

Окремо варто зупинитися на застосуванні категорій «*ratio decidendi*» та «*obiter dictum*» у вітчизняній судовій практиці, які хоча й властиві для доктрини судового прецеденту, проте не позбавлені практичного потенціалу в аспекті квазіпрецедентного характеру постанов Верховного Суду. Суддя Верховного Суду

К. Пільков звертає увагу на те, що найвищий суд у системі судоустрою України вже неодноразово вдавався до техніки самостійної ідентифікації правових позицій, які суд має намір викласти у постанові та які хоча і є важливими, однак не впливають на рішення у справі (тобто самостійне застосування тесту Уембо складом суду, який має намір висловити правову позицію, і відокремлення в «*obiter dictum*» важливих позицій, які, втім, не становлять «*ratio decidendi*»): «Тільки у господарській юрисдикції з 2018 року до першої половини 2023 року у 25 постановах застосовано цей інструмент з використанням латинської формули *obiter dictum*» [229, с. 204]. В ЄДРСР можна знайти чимало прикладів, (1) коли висловлені Верховним Судом в «*obiter dictum*» позиції були покладені в основу мотивувальних частин судових рішень судів нижчих інстанцій, а також (2) самостійного висловлення судами тих чи інших позицій у порядку «*obiter dictum*».

Незважаючи на те, що в правових системах сім'ї загального права «*ratio decidendi*» майже ніколи не виділяються в текстах судових рішень [21, с. 185], К. Пільков принагідно до вітчизняних постанов Верховного Суду пропонує практичний спосіб розмежування правових висновків, які є «ядром» справи, становлять «*ratio decidendi*» і мають обов'язкове для врахування судами значення, приписане процесуальним законом, і «*dicta*» («*obiter dicta*»), якими можуть бути інші висновки у питаннях права, що такого значення не повинні мати: «Використання у текстах судових рішень цих латинських формул (також терміну *per incuriam* на позначення висновку, що не відповідає встановленій практиці і не потребує для свого неврахування застосування механізмів відступу) загалом відповідало б завданню покращення техніки оформлення судових рішень Верховного Суду, було б корисне для фахових користувачів пошукових систем» [229, с. 208].

4. Тенденція використання латинської термінології для опису тем інтимного характеру. Польська дослідниця Й. Ковальчик висловлює думку, згідно з якою латинські терміни в судових рішеннях можуть використовуватися для опису предметів або явищ, які вважаються неелегантними, незручними [наприклад, пов'язані з недотриманням особистої гігієни: *fetor ex ore* (неприємний запах з рота)], чи які можна віднести до так званих «табуйованих» тем. Яскравим прикладом є опис

справ про кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи [626, с. 1960].

Так, перед судом постає надскладне завдання забезпечити баланс між чітким описом емфатичних фактів і домінуючими в суспільстві культурними нормами, зокрема комфортом жертви злочину. При цьому від підбору мовних засобів, здатних представити детальну картину перебігу кримінального правопорушення, значною мірою залежить якість аргументації вироку. У цьому аспекті вважається, що згадування перебігу кримінального правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи лише рідною мовою робить аргумент занадто натуралістичним, що небажано через ефект стимулювання уяви читача судового рішення. Тож з метою уникнення таких емоцій, як збентеження, почуття сорому, жаху чи обурення, судді, щоб хоча б якимось чином пом'якшити опис подібних фактів, інколи вдаються до евфемізмів, роль яких почасти беруть на себе латинізми [626, с. 1960].

В українській судовій практиці використання латини для опису тем інтимного характеру є радше винятком, аніж загальним правилом. Завуальованими під латинські слова можна побачити позначення або статевих органів (*penis* [573] чи *vagina* [327]), або способів учинення дій сексуального характеру [статевий зв'язок/зносини *per os* [567] (*coitus per os* [538]) або *per anum* [56] (*coitus per anum* [538])].

5. Тенденція використання латинських мовних кліше в судових рішеннях.

У мовознавстві та юриспруденції існує чимало визначень кліше, синтезувавши які можна виділити п'ять основних ознак юридичного кліше: по-перше, це стандартний, усталений, готовий, стислий мовний зворот [139, с. 97; 514, с. 76]; по-друге, воно має «сталій лексичний склад, незмінну семантичну наповненість» [481, с. 68]; по-третє, його вживають як «стандарт у певних умовах та контекстах» [139, с. 97], чим забезпечується так звана «економія мовленнєвих зусиль» [481, с. 69] («мовна економність» [185, с. 487]); по-четверте, повторюваність кліше спричинена або позамовними чинниками, або формою, жанром спілкування [514, с. 76]; по-п'яте, найбільш широкого поширення кліше набуває в офіційно-діловому стилі, де характеризується «відтворюваністю готових мовних блоків та звичністю звучання»

[481, с. 69]. М. В. Афанасьєва визначає кліше як готовий стійкий оборот, стандартне висловлювання, яке має постійний склад компонентів: «Кліше у правовій сфері <...> сприяють однозначному вираженню думки, швидкості та точності передачі інформації. Мова йде про терміни, найменування явищ чи процесів, які виступають як єдине словесне ціле» [9, с. 87].

Т. Савчин твердить, що мовні кліше «мають подібність зі сталими виразами (фразеологічними сполученнями) та зазначають звичні явища й ознаки» [481, с. 67]. На думку Р. В. Миленкової, поняття юридичного кліше близьке до поняття юридичного терміна, визначається повторюваністю в офіційному мовленні та належить до фразеологічних одиниць: *audire querelam* – вислухати скаргу; *capitalis plegius* – головний поручитель; *casus delicti* – випадок правопорушення; *cautio judicatum solvi* – забезпечення виконання судового рішення тощо [200, с. 32]. Характерною ознакою юридичної терміносистеми Р. В. Миленкова називає також використання стандартних прийменникових конструкцій (словосполучень із прийменником): *de lege lata* – з точки зору чинного закону; *de facto* – де-факто, фактично, за фактом [200, с. 32] тощо, які також можна віднести до кліше.

Уважається, що кліше, на противагу штампам, є загалом продуктивними одиницями мовлення [185, с. 487], які корисно вживати в мові [482, с. 227], зокрема мові правозастосування. При цьому використання кліше та стандартних мовних зворотів у судових рішеннях «має ґрунтуватися на засадах логічної послідовності, точності викладу, відсутності суперечностей, лаконічності», що забезпечуватиме не лише зрозумілість тексту [40, с. 892; 380, с. 26], але й стандартизацію мови права.

У судових рішеннях і юридичних процесуальних документах багатьох країн використовують чимало коротких латинізмів, які стали настільки стандартними елементами правового письма, що їх присутність у текстах загалом не викликає серйозних нарікань [620, с. 14] і навіть не супроводжується перекладом. Фактично такі терміни набули ознак кліше, стали «основним будівельним матеріалом» [482, с. 226] мови права. Наприклад, в ЄДРСР можна побачити слід таких латинських кліше: *a fortiori*, *a posteriori*, *a priori*, *ab initio*, *ad hoc*, *ad referendum*, *de eadem re*, *de facto*, *de jure (iure)*, *de lege lata*, *eo ipso*, *et cetera*, *ex lege*, *ex nunc*, *ex officio*, *ex parte*, *ex*

tunc, in personam, in rem, inter alia, inter partes, intra vires, ipso facto, ipso jure (iure), per se, post factum, prima facie, pro futuro, pro rata, ratione valoris, restitutio in integrum, sine qua non, status quo, stricto sensu, ultra vires тощо.

Більшість із латинських мовних кліше прийшли до нашої правової системи, найімовірніше, завдяки практиці ЄСПЛ, юрисдикція якого поширюється на весь простір Ради Європи, і сьогодні використовується в контексті цитування його рішень. Аналіз рішень ЄСПЛ дозволяє О. В. Мінченковій також зробити висновок про «періодичне використання цією інституцією таких латинських виразів, як *ad hoc, argumentum ex contrario, consensus omnium, contra legem, de facto, de iure, ipso facto* та ін.» [202, с. 174].

За змістом латинські мовні кліше, які судді використовують у судових рішеннях України, умовно можна поділити на:

- загальноприйняті (*a priori, et cetera, ibidem, pro et contra, tabula rasa* тощо), які, втім, можуть набувати специфічного юридичного відтінку;
- спеціально-юридичні (*de jure, ex lege, ipso jure, ultra vires* тощо).

Й. Ковальчик називає такі латинізми «одомашненими», позаяк вони були прийняті в сучасну національну мову і тепер є її постійною незмінною частиною, а отже – природними та зрозумілими для її носіїв. Тому їх використання, на думку польської дослідниці, є цілком виправданим і принаймні нейтрально впливає на якість аргументації, оскільки не спотворює зміст повідомлення. Ба більше, латинські юридичні кліше мають властивість надавати судовому аргументу дещо ерудованого характеру [626, с. 1958].

Отже, однією з особливостей мови права є її тісний зв'язок з латинською мовою, що не тільки проявляється у відчутному впливі на національну юридичну терміносистему мови-донора, але й подекуди виражається у використанні юридичних термінів на письмі латиною. Вчені переконані, що введення слів у мовну практику інших держав без зміни початкової форми – це «цілком нормальна та така, що історично склалась, традиція» [115, с. 219].

Як бачимо, специфіка юридичної латини полягає в тому, що функціональною одиницею даної термінологічної області переважно є не слово, а словосполучення: «*corpus possessionis*» (реальне панування, здійснення фактичного контролю над річчю) [523], «*uberrima fides*» (найвища добросовісність) [309], «*ipso facto et ipso jure*» (з огляду на самий факт та на підставі самого закону) [45]. Тому такі латинські сполуки, згідно із загальноприйнятою класифікацією правових термінів за мовною структурою [380, с. 22], є складеними термінами (термінологічними сполученнями), а інколи ще й набувають ідіоматичних ознак.

На нашу думку, дублювання загальноприйнятих у національній правовій системі юридичних термінів латиною [*право володіння (лат. ius possidendi)* [406]] або навіть декількома мовами [*цивільне право (лат. ius civile; англ. civil law; нім. Zivilrecht; фр. droit civil)* [579]], на яке повсякчас можна натрапити в судових рішеннях, лише штучно переобтяжує зміст речення та, як наслідок, ускладнює його розуміння адресатами.

Натомість доцільне посилення судом на запозичені правові поняття (принципи, доктрини тощо), зокрема в контексті звернення до доктринальних джерел права, з позиції аргументації може бути розцінене як звернення до авторитету та сприяти мотивуванню судового рішення: «У світовій практиці сформувалося два різновиди конфіскації: проти особи (особиста конфіскація, **in personam**); проти речі (речова конфіскація, **in rem**)» [325]. В окремих випадках використання латинської термінології відповідно до стандартів біологічних і медичних наук може бути виправданим з міркувань згладжування дисонансу між когнітивним і естетичним аспектами [626, с. 1961].

Також, незважаючи на те, що судді в Україні обмежені у можливості формулювати власні доктрини [516], вони активно використовують інтелектуальний потенціал як римського, так і прецедентного (загального) права. А зважаючи на європейську мовну традицію, сьогодні саме латина пропонує широкий діапазон готових словесних формул, в яких споконвіку почали закладатися універсальні знання про принципи та правила правового регулювання суспільних відносин. Водночас суддям слід завжди свідомо підходити до вибору доктрини чи принципу та

належним чином умотивовувати їх застосування в судовому рішенні. Недарма І. І. Онищук попереджає: «Механічне копіювання міжнародно-правових принципів, дефініцій і норм поза належним теоретико-методологічним аналізом, абсолютизація їх техніко-юридичної якості та пріоритетності дії у внутрішньодержавній сфері здатні серйозно дестабілізувати розвиток національної правової системи, детермінувати в сьогоденні і спровокувати у майбутньому гострі протиріччя у процесах реалізації законів та інших [нормативно-правових актів]» [213, с. 120-121].

2.2. Латинські вислови в національній судовій практиці

Серед величезної кількості різноманітних латинізмів із глибин століть найяскравішими до нас дійшли узагальнені думки, висловлені стисло в дуже виразній формі: «Ми використовуємо їх у повсякденному спілкуванні, зустрічаємо в художній та науковій літературі, в юридичній та дипломатичній практиці» [483, с. 11]. Такі вислови часто мають літературне походження, постають у своїй первозданній формі та служать джерелом цитат не тільки для «ораторів і письменників, учених і державних діячів, журналістів і дипломатів» [383, с. 18], але й представників юридичної професії, передусім адвокатів і суддів. Недарма вітчизняні вчені постійно наголошують на тому, що саме латинська мова збереглася у «старовинних текстах, крилатих висловах як невичерпна скарбниця людської мудрості та нетлінних істин» [63, с. 84], а латинські вислови стали «надбанням світової культури» [491, с. 3].

Водночас в юридичній літературі, а в судовій практиці й поготів, відсутнє єдине позначення щодо всіх правових явищ, виражених латинською мовою, що стисло та інколи образно передають закінчену думку, утворюючи в такий спосіб нерозривну смислову єдність [75, с. 21]. Наприклад, А. М. Варинська та Н. М. Корнодудова зауважують, що у працях дослідників до терміна «латинські вислови» використовують терміни «формули», «сентенції», «крилаті вислови», «фразеологізми» [35, с. 67].

У судових рішеннях латинські вислови (саме цей термін ми обрали в якості узагальнювального) також називають по-різному: аксіомами, афоризмами, виразами, максимами, нормами, постулатами, правилами, презумпціями, принципами, сентенціями, словесними формулами, твердженнями, фразами, цитатами тощо. Проте всі ці поняття не є синонімічними, і для їх розрізнення доцільно підійти окремо зі сторони лінгвістики та юриспруденції.

З точки зору лінгвістики існують семантичні розрізнення між малими текстовими формами узагальнювального характеру, такими як афоризм, крилатий вислів, сентенція, максима [3, с. 26-40]. З цієї позиції ключовим для номінації певного правового явища є зіставлення схожих і відмінних стильових рис, які характеризують відповідний жанрово-стильовий архетип [3, с. 70].

Нині у вітчизняній і зарубіжній юридичній літературі одне з найпоширеніших і водночас контроверсійних за змістом понять, яке використовують для найменування всіх латинізованих форм юридичних висловів, є «правова (римська) максима» (*legal maxim*). Як указує В. А. Орел, більшість країн Європи в сучасній юридичній сфері «використовує давньоримські юридичні формули, які еволюціонували до максим та стали основою сучасного позитивного права у вигляді принципів» [216, с. 67].

Уважається, що максима (лат. «*maxima regula*», «*propositio maxima*» – основне правило, вищий принцип) – це різновид афоризму, моралістична за змістом філософсько-поетична сентенція, що виражається «ортодоксальним», іноді парадоксальним констатуванням факту або повчанням [186, с. 8-9]. Максима розглядається чи то як різновид [180, с. 312, 515], чи то як синонім сентенції [186, с. 381]. Загалом же вчені сходяться на тому, що максима – лаконічний афористичний вислів моралістичного характеру [3, с. 37; 180, с. 312]. Іноді максима сприймається як латинський еквівалент аксіоми [631, с. 76], що характеризується високим рівнем нормативного узагальнення [487, с. 109].

Грунтовно проаналізувавши роль правових максим у тлумаченні норм права, В. Середюк виснує: «У змістовному аспекті максима описує виявлену та обґрунтовану юридичною практикою закономірність. У логічному плані максима є логічною моделлю оптимального стану різних елементів і сторін юридичної

практики: цілей права (*salus populi est suprema* – благо народу є вищий закон), властивостей самого закону (*ubi jus incertum, ibi nullum* – якщо закон не визначено, то закону немає), юридичної сили доказів (*testes de visu praeponderal alius* – очевидець переважає інших свідків), гарантій справедливого розв’язання юридичної справи (*ea quae fiunt a iudice si ad eius non spectant officium non subsistunt* – все, що суддя робить за межами своєї посади, не має юридичної сили), (*in propria causa nemo iudex* – ніхто не може бути суддею у власній справі) тощо. За родовою належністю максиму можна розглядати як особливий різновид афоризмів. У цьому сенсі вона являє собою літературну форму, здатну зафіксувати та артикулювати певний правовий зміст змістовно та лаконічно в художній метафоричній формі. При цьому до максим належать не всі афоризми про право, лише ті, які пов’язані з римською правовою спадщиною і виражені латиною» [487, с. 107]. У зарубіжній літературі також зустрічається характеристика принципу або правового положення як правової максими саме через його латинізовану форму [632].

Отже, сьогодні правова максима – це виражений латиною в афористичній формі імперативний вислів моралістичного характеру, який використовують у праві для вираження ідеї справедливості. У такій якості правова максима постає як засіб професійного правового мислення, фіксації певного юридичного досвіду, розкриття змісту норм і принципів права [487, с. 109], а також формує основу суджень здорового глузду у праві [632] та містить життєву мудрість [226, с. 100; 631, с. 76]. При цьому належність вислову до давньоримського права, на нашу думку, не є обов’язковою ознакою правової максими; ураховуючи середньовічну наукову традицію, засновану на римському праві, саме латинська форма вираження має визначальну характеристику для розрізнення правової максими в ряду суміжних понять.

Окрім численних підходів до дефініції поняття «максима», у мовознавстві відсутній також уніфікований підхід щодо співвідношення суміжних понять, жанрові межі між якими є досить відносними [180, с. 49]. Наприклад, О. А. Анастасьєва вважає, що жанр «афоризм» доцільно характеризувати як родовий відносно жанрів «сентенція» і «максима» [3, с. 38]. При цьому множинність дефінітивних підходів у науковій літературі до суміжних понять призводить до «розмивання» кордонів між

ними та, як наслідок, термінологічної плутанини в українській мові, зокрема в судових рішеннях.

Водночас так звані юридичні прислів'я, приказки, максими, афоризми, сентенції, крилаті вислови, паремії тощо, тобто вся сукупність стійких сполучень слів, властивих мові, є предметом фразеології як розділу мовознавства [186, с. 546; 514, с. 194], яка, за твердженням Р. В. Миленкової, стала джерелом формулювання постулатів права [200, с. 32]. Тому всі вони вважаються фразеологічними одиницями – семантично неподільними, усталеними, стійкими у своєму складі, цілісними за значенням сполученнями слів, що відтворюються в мові [186, с. 546] та мають форму закінчених речень [514, с. 194]. Причому більшість з них має моральне підґрунтя з орієнтацією на такі категорії, як добро, честь, совість, гідність, справедливість тощо [153, с. 42], а не просто спирається на бажане [631, с. 82-83]. Такий підхід щодо зведення всіх різновидів жанрових форм під єдиним знаменником «фразеологічна одиниця» загалом поділяють більшість мовознавців [186, с. 546; 492, с. 44].

Натомість з точки зору юриспруденції латинські вислови за їх функціональною роллю в правовому регулюванні суспільних відносин можуть бути класифіковані на принципи права, правові аксіоми, презумпції, фікції. Ці правові явища не завжди чітко розмежовані, і в деяких випадках їхнє значення може перетинатися. У вітчизняній судовій практиці це особливо проявляється щодо аксіом і принципів права: «Однією із правових **аксіом** у судочинстві є **принцип nemo esse debet iudex in propria causa** (“ніхто не може бути суддею у своїй власній справі”), який сповідує повну неупередженість, безсторонність із боку суддів під час відправлення судочинства» [432]. А латинський вислів «*jura novit curia*» (суд знає право) іменують у судовій практиці і принципом, і аксіомою, і презумпцією [273].

Подібна неоднозначність частково зумовлена тим, що в науковому середовищі досі відсутній консенсус щодо чіткого розмежування цих суміжних понять. Так, Н. М. Пархоменко вважає, що «принципи створювались у вигляді правових аксіом і постулатів» [222, с. 87]. С. Д. Гринько стверджує, що принципи, на противагу аксіомам, відображають сутність права певної епохи, певної правової системи [85, с. 39]. На думку Т. М. Супрун, відмінність між правовими презумпціями, аксіомами

та фікціями полягає в характері утворення істинності закріплюваних цими правовими явищами положень [499, с. 131]. Натомість І. П. Зеленко висловлює такі міркування щодо співвідношення понять «аксіома», «презумпція» та «принцип»: «аксіоми у праві – це очевидні істини, зрозумілі для більшості людей, в той час як презумпції є більш складними правовими категоріями, зміст яких вимагає роз’яснення»; аксіоми «знаходяться у тісному зв’язку з презумпціями, а під впливом певних чинників <...> аксіоми та презумпції можуть замінювати одне одного»; «аксіоми є підґрунтям для формулювання принципів»; «складні взаємозв’язки принципів і аксіом відбиваються в їхній діалектичній єдності, здатності переходити із одного в друге, і розкриття одного явища через інше» [134, с. 8-11].

Ураховуючи, що ми досліджуємо дві відносно самостійні групи, номінація латинізму згідно з лінгвістичним підходом не виключає його юридичну кваліфікацію. Підтвердження цього твердження простежується при аналізі юридичної літератури. Так, Т. М. Супрун стверджує, що в римському праві презумпції «створювалися і активно використовувались у вигляді формул – припущень, крилатих висловів» [499, с. 126]. А вітчизняні теоретики права переконують, що «принципи часто формулюються як максими або навіть крилаті вислови (наприклад, “*nemo est iudex in propria causa*” (ніхто не є суддею у власній справі), “*ignorantia legis neminem excusat*” (незнання закону не може служити виправданням) та ін.)» [116, с. 190].

Проте оскільки судові рішення – юридичний документ офіційно-ділового стилю, то латинізм має розглядатися передусім як правове явище з відповідною номінативною кваліфікацією (як принцип права, правова аксіома, презумпція, фікція тощо). Водночас його лінгвістична характеристика не є принципово важливою для юридичної практики та може бути перспективним предметом радше наукового осмислення.

1. Принципи права, виражені латинською мовою. Одне з найпоширеніших правових явищ, яке все частіше постає в судовій практиці на латині – принципи права. Причому деякі принципи виражаються як у своїй повній формі [«*res judicata pro veritate habetur*» («судове рішення визнається за істину»), «*verba chartarum fortius*

accipiuntur contra proferentem» (слова договору повинні тлумачитися проти того, хто їх написав)], так і в усічній (відповідно «*res judicata*», «*contra proferentem*»).

С. Д. Гринько визначає принципи права як основні засади, вихідні положення, його підстава, що пронизує усю структуру права – правосвідомість, норми, правовідносини, а також правозастосовну практику: «Тобто принципи права узагальнюють положення, що поширюються на усі явища правової сфери із якої даний принцип виходить. Крім того принципи права в необхідних випадках виконують безпосередньо регулятивну роль, попереджаючи виникнення поза правовим полем суспільних відносин і свавілля його учасників, полегшуючи правозастосовну діяльність» [84, с. 43]. А. М. Колодій вважає, що «категорія “принципи права” повинна використовуватися в усіх випадках, коли йдеться про відправні ідеї і положення, що належать до юриспруденції» [153, с. 43]. На думку І. В. Геєця, принципи права є складовою частиною правової системи, проте відрізняються від звичайних правових норм «своєю фундаментальністю, ступенем узагальнення (абстракції), стабільністю і стійкістю, значимістю для всього процесу правового регулювання» [79, с. 12].

Для дії принципу права у правовій системі його закріплення у законодавстві не є обов’язковим, позаяк з точки зору формальної визначеності принципи мають самодостатній характер [231, с. 31]. Подібну думку обстоює, зокрема, Н. М. Пархоменко: «Принципи права можуть існувати не тільки завдяки правотворчості й функціонуванню нормативно-правових актів. Вони, насамперед, існують у людській свідомості у вигляді найзагальніших уявлень про добро та зло, справедливість і несправедливість, порядність і непорядність тощо. <...> У подальшому принципи права можуть матеріалізуватися не тільки у вигляді норм у нормативно-правових актах, але й закріплюватись у вигляді правових звичаїв, виражатися у судовій чи адміністративній практиці» [222, с. 88]. Отже, деякі з принципів права «приймають форму сентенцій і виражаються на латині» й попри те, що формально не відображені в законодавчих актах, судовим шляхом можуть діставати своє визнання [116, с. 192].

У літературі доволі поширеним є уявлення про походження всіх латинізованих принципів із римського права, хоча насправді це не так. В одних випадках, дійсно, такі вислови сягають часів Стародавнього Риму, і в судовій практиці навіть зустрічається посилення на їх першоджерело – Дигести Юстиніана: 1) «*impossibilium nulla obligatio est*» («неможливе не є предметом зобов'язання») (Цельс, 50.17.185); 2) «*iura sanguinis nullo iure civili dirimi possunt*» («жодні встановлення цивільного права не можуть скасувати права, що впливають із кровної спорідненості») (Помпоній, 50.17.8); 3) «*nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*» («ніхто не може передати більше прав, ніж має сам») (Ульпіан, 50.17.54); 4) «*in omnibus quidem, maxime tamen in iure aequitas spectanda est*» («у всіх справах, а найбільшою мірою у праві, необхідно керуватися справедливістю») (Павел, 50.17.90) тощо.

Зміст же інших принципів хоча й базується на положеннях римського права, однак сформульовані в латинській словесній формі вони були в пізніший, аніж Античність, період: 1) «*nullum crimen, nulla poena sine lege*» («немає закону – немає злочину, немає закону – немає кари»); 2) «*lex retro non agit*» («закон не має зворотної сили»); 3) «*venire contra factum proprium*» (правило заборони суперечливої поведінки); 4) «*verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem*» (правило, згідно з яким слова договору повинні тлумачитися проти того, хто їх написав) тощо.

2. Правові аксіоми, виражені латинською мовою. Особливістю окремих латинських афористичних висловів можна назвати функціональну аксіоматичність, адже їх використання звільняє адресанта від необхідності детального обґрунтування своєї думки. О. А. Анастасєєва вважає, що головна прагматична мета таких висловів – «поставити адресата перед фактом, саму “фактичність”, істинність якого можна встановити лише шляхом здогадки, через знання відомостей про світ», а їх незначний об'єм, лаконічність викладення та позірна простота є «дієвим інструментом впливу на свідомість людей» [2, с. 70].

С. Д. Гринько вважає, що в джерелах римського права часто зустрічаються правові аксіоми: «Правова аксіома – це положення, що має характер істини, яку не потрібно в кожному випадку спеціально доводити, тому що внаслідок багатовікової

практики вони стали звичними і самоочевидними. Наприклад: ніхто не залишає своєму спадкоємцю більше доходів, ніж мав сам (Павло, Д.50.17.120); ніхто не може своїм деліктом покращити своє становище (Ульпіан, Д.50.17.134.1); неможливе не є предметом зобов'язання (Цельс, Д.50.17.185); не вважається річ втраченою тими, кому вона не належала (Папініан, Д.50.17.85)» [84, с. 46].

У декількох судових рішеннях висловлено таке бачення правових аксіом: «Правові аксіоми визначають як загальні положення, які сприймаються як самоочевидні істини, не потребують доведення та відображають загальнолюдський зміст права. Серед правових аксіом у судочинстві називають, зокрема, “Установлення фактів та знання судом законів може оспорюватися у вищестоящому суді” (*Hoc tribunal, et invenit cognitio legum impugnari potest in superiori atrio*); “Суд має справу з тими доказами, які перед ним” (*Atrium habet se intromittere indicia prae se*); “Загальновизнані обставини (явні істини) не підлягають доказуванню у суді” (*Nota quippe (Verum patet) in iudicio non est argumentum*); “Ніхто не може бути суддею у власній справі” (*Nemo iudex in re sua*); “Рішення суду не повинні стосуватися тих, хто не брав участі у справі” (*Iudicium iudicium non pertineat, qui non participabat*); “У всіх юридичних справах правосуддя й справедливості мають перевагу перед строгим розумінням права” (*Placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae*). Правові аксіоми можуть застосовуватися при вирішенні судових справ при застосуванні норм матеріального права та процесуального права відповідно до різних обставин справи. Важливість аксіом в судочинстві визначається їх покликанням забезпечувати єдність судової практики та справедливості правосуддя» [466; 534]. Глибина змісту цих положень, як стверджується у навчальній літературі, «не потребує особливого коментування, оскільки вони кристалізують професійний досвід і “повертають” до сутностей юридичних практик і правосуддя у цивільних справах, його правових та соціальних цінностей» [173, с. 131].

Окрім наведених, у національних судових рішеннях судді згадують такі латинські вислови, які, на їх думку, виражають правові аксіоми: 1) «*aequum et bonum est lex legum*» (справедливість і благо є закон законів) [299]; 2) «*atrium habet se*

intromittere indicia prae se» (суд має справу з тими доказами, які перед ним) [562]; 3) «*nemo est supra leges*» (ніхто не стоїть вище законів) [422]; 4) «*ubi emolumentum, ibi opus*» [де користь, там і тягар (права потребують обов'язків)] [302]. А однією з найпоширеніших у судовій практиці аксіом цивільного судочинства є «*placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem*» («у всіх юридичних справах правосуддя й справедливість мають перевагу перед строгим розумінням права») [246].

3. Правові презумпції, виражені латинською мовою. Під юридичною презумпцією вчені розглядають припущення про те, що ймовірний факт має місце в усіх випадках [112, с. 307]. Основна відмінність між презумпціями та принципами полягає в тому, що принцип не можна спростувати, а презумпція може бути спростована [84, с. 47].

Серед латинізованих форм юридичних презумпцій, приклади застосування яких можна відшукати в ЄДРСР, Т. М. Супрун наводить такі: «*prior tempore – potior jure*» (перший за часом – сильніший за правом); «*periculum in mora*» (небезпека у зволіканні; у простроченні – ризик випадкової втрати); «*nemo debet bis puniri pro uno delicto*» (ніхто не повинен двічі бути покараним за одну провину). Авторка зауважує, що попри «значну практику використання презумпцій, в римському праві так і не було сформовано єдиного поняття» [499, с. 126].

Одна з найпопулярніших у судовій практиці правових презумпцій – презумпція знання законодавства – втілена у вислові «*ignorantia juris non excusat*» (незнання закону не вибачається) і означає, що кожен вважається таким, що знає закони: «З цього положення і випливає загальновідома формула: незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності, яка і міститься в частині другій статті 68 Конституції України. <...> Суть цієї презумпції полягає в тому, що ніхто не може посилатись на незнання закону, якщо він був опублікований у встановленому законом порядку» [556].

Презумпція шлюбного батьківства була зафіксована ще в Дигестах Юстиніана (Павел, 2.4.5): «*Pater vero is est, quem nuptiae demonstrant*». Під час розгляду цивільної справи про визнання батьківства суд послався на презумпцію «*pater is est quem nuptiae*

demonstrant» (батьком дитини вважається той, хто перебуває у шлюбі з матір'ю), вказавши, що вона сформульована ще римськими юристами та «заснована на повазі до дружини як жінки і є законодавчим відбитком моральності її поведінки у шлюбі як морально-етичного стандарту» [521].

В якості презумпції добросовісності судді в одному судовому рішенні згадується римська сентенція «*bona fides semper praesumitur, nisi malam fidem adesse probetur*» (суддя вважається безстороннім, якщо відсутні докази, які б свідчили про протилежне) [536].

4. Інші приклади латинських висловів. Окрім власне правових явищ, у судовій практиці можна зустріти чимало прикладів інших латинських висловів, які не вписуються в жодну з правових категорій:

– логічні правила: наприклад, «*expressio unius est exclusion alterius*» (висловлення про одне є виключенням всього іншого) [426], «*tertium non datur*» (третього варіанту не існує) [420];

– цитати з Дигест Юстиніана: наприклад, «*Contra legem facit, qui id facit, quod lex prohibet; in fraudem vero, qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit*» (Той, хто чинить дії, заборонені законом, порушує закон; той, хто оминає закон, дотримуючись його букви, порушує дух закону) (Павел, 1.3.29) [399];

– вислови античних мислителів: наприклад, «*summum jus, summa injuria*» (занадто точне виконання норм права породжує найвищу несправедливість) [470] – цей афоризм належить оратору та політику Цицерону та зафіксований у морально-етичному творі «Про обов'язки» («*De officiis*», I, 10, 33) [218, с. 277];

– інші крилаті вислови, дотичні до сфери права: наприклад, «*fiat iustitia, et pereat mundus*» («нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ») [332] – вважається, що ця фраза з'явилася на світ в якості гасла Фердинанда I лише в XVI ст. [192, с. 85].

Отже, латинізм є правовим явищем, а тому в судовому рішенні як юридичному документі офіційно-ділового стилю він має відображатися з відповідною номінативною кваліфікацією (як принцип права, правова аксіома, презумпція, фікція). Натомість лінгвістична характеристика латинського вислову (як афоризму,

крилатого вислову, сентенції, максими тощо) є похідною, додатковою. Окрім власне правових явищ, у судовій практиці можна зустріти чимало прикладів інших латинізованих форм висловів: логічні правила; цитати з Дигест Юстиніана; вислови античних мислителів; інші крилаті вислови, дотичні до сфери права.

2.3. Використання латинізмів у судових рішеннях як новітня форма рецепції римського права

Дослідження генези латинізмів на європейському правовому просторі засвідчило, що римське право проявляло себе найрізноманітнішим чином від Античності до Новітнього часу. Суддя Верховного Суду В. І. Крат, який є одним із флагманів у використанні латинських юридичних максим у судових рішеннях і окремих думках, запевняє: «Римське право в різні історичні епохи “зачаровувало” своєю витонченістю, тому й недивно, що певні римські конструкції та римські максими були покладені в основу тих чи інших правил згодом та продовжують застосовуватися у видозміненому вигляді протягом століть» [388, с. 150]. Це пов'язано з тим, що юриспруденція – наука динамічна та водночас така, що, за визначенням німецького філософа та історика О. Шпенглера, і сьогодні виводить сенс життя з «вічних» фундаментальних понять [78, с. 16]. Для пояснення цього доволі міцного зв'язку теперішнього та минулого юридична наука послуговується поняттям «рецепція римського права».

Термін «рецепція» походить від латинського слова «rescriptio» (прийом, прийняття) і зазвичай використовується для позначення процесу запозичення та засвоєння яким-небудь суспільством елементів культури іншого суспільства. Відповідно під словосполученням «рецепція права» розуміють запозичення, сприйняття будь-якою національною правовою системою принципів, інститутів, основних рис іншої національної правової системи [40, с. 663].

Узагальнюючи інтерпретації поняття «рецепція» науковцями в галузі теорії держави і права, Н. В. Верлос констатує: «Переважно рецепція розглядається як процес запозичення, сприйняття, наступності тощо, але існує й розмаїття доволі оригінальних позицій, хоча вони усі значно звужують зміст досліджуваної правової категорії, не враховуючи усі притаманні цьому феномену семантичні відтінки, а подекуди й заперечуючи основні, усталені характеристики» [43, с. 38]. Водночас лейтмотивом усіх наукових напрацювань у межах романістики є твердження про те, що рецепція має тлумачитися не як просте перенесення окремих елементів однієї системи права в іншу (безпосереднє або опосередковане запозичення певних принципів права, правових норм, юридичних конструкцій, понять і термінів) [597, с. 256], а також як їх переробка і засвоєння [68, с. 225].

На думку Г. І. Пастушок, рецепція стала основою формування західноєвропейських правових систем, що засвідчило доцільність застосування в них перевірених часом аксіологічно-ціннісних здобутків і посилило збереження їх національних ідентичностей [224, с. 140].

Відомі юристи К. Цвайгерт і Х. Кьотц вважають, що шлях рецепції римського права закінчується в XIX ст. включенням абстрактних норм у національні кодекси. Німецькі компаративісти впевнені, що наступність римського права в наші дні на європейському континенті завдяки посередницькій місії цивільних кодексів якщо і не перервана, то значною мірою зникла зі свідомості юристів [68, с. 227].

Натомість О. А. Підопригора та Є. О. Харитонов стверджують, що новітня рецепція римського права припадає на кінець XX ст., коли відбувається процес удосконалення національних правових систем і творення нового права Європи: «Для кожної з них характерне переважання певних форм, того або іншого підґрунтя, кінцевого результату» [228, с. 143]. До того ж зараз, спостерігаючи процес латинізації судових рішень в Україні, став відчутним прояв значного інтересу до юриспруденції Стародавнього Риму не лише серед науковців, але й серед суддів. Тому спробуємо обґрунтувати тезу про новітню форму рецепції римського права шляхом використання латинізмів у судовій практиці. І передусім варто враховувати два взаємопов'язані моменти.

По-перше, інтерес до римського права, зокрема на території Української держави, ретроспективно можна охарактеризувати не стабільною лінійністю, а радше циклічністю історичних сплесків відродження та занепаду (англ. так звані «the boom-and-bust cycles»), охрещених «ренесансами» його рецепції: «Таким чином, рецепцію римського права можна визначити як його відродження, сприйняття духу, ідей і головних засад та основних положень тією чи іншою цивілізацією на певному етапі її розвитку в контексті загального процесу циклічних ренесансів» [228, с. 130]. Циклічність же таких сплесків ніколи не була «рухом по колу», а тому римське право на різних сторінках історії щоразу поставало з новою силою своєї значимості, невпинно продовжуючи доводити свою життєвість [235, с. 72]: як при феодализмі, де воно частково існувало та навіть було джерелом канонічного права, так і в буржуазному суспільстві [86, с. 346].

Так, тривалий час, особливо за часів існування СРСР, юристам вселялася нав'язлива ідея про неможливість римського права бути ані джерелом для запозичень, ані зразком для наслідування. Задача науки, судової практики та законодавства вбачалася власне у знищенні «антинаціональних елементів» рецепції та завершенні розпочатого процесу «очищення» правової системи [68, с. 225].

Проте після падіння комуністичної держави, у зв'язку з новими соціальними та юридичними проблемами, одразу ж спостерігалось стрімке відродження інтересу до римського права «з метою якнайширшого використання його ціннісних надбань у системі права України» [120, с. 11]: як на науково-теоретичному, так і на суто практичному рівнях.

По-друге, з кожним наступним циклом повернення інтересу до римського права можна спостерігати нові тенденції у використанні його надбань, що свідчить про динамічність явища рецепції. Л. В. Шала у цьому аспекті слушно підкреслює: «Особливість римського права полягає в тому, що воно зазнавало неодноразового опрацювання на рівні юридичної науки в різні історичні часи та в різних країнах. Йдеться, зокрема, як власне про опрацювання правового матеріалу під час кодифікації Юстиніана, так і зокрема під час самої рецепції римського права: опрацювання глосаторами, постглосаторами, а також під час безпосереднього

“вмонтовування” зразків римського права як у право, що діяло на українських землях у складі інших держав, так і в право сучасної України» [594, с. 26]. В. І. Крат також вважає, що «еволюція римського права відбувалась у кілька етапів: від римських юристів до глосаторів і постглосаторів, потім у канонічному праві, згодом – під час природних кодифікацій (зокрема в Кодексі Наполеона, Німецькому цивільному кодексі) і до сучасного вираження, зокрема в практиці Суду Європейського Союзу» [168, с. 407].

Уважається, що поступовий все більший вплив римського права на правотворчу та правозастосовну практики неминуче потребував деяких модифікацій реципійованого права – відродження ідей, норм, принципів та інших елементів правової культури Стародавнього Риму «шляхом їх імплементації, творчої переробки та активного пристосування» [120, с. 7]. Тому, розглядаючи рецепцію римського права як з'єднувальну ланку правового розвитку Стародавнього світу, Середньовіччя та Нового часу [68, с. 228], було б помилково розглядати саме римське право як застигле явище: «Попри те, що норми римського права відомі протягом багатьох століть, змінюється їхнє розуміння, їхнє осмислення, тлумачення та пристосування до умов сучасності» [594, с. 26].

Таким чином, деякою мірою можна погодитися з І. М. Шарковою в тому, що рецепція у праві – це органічна трансформація класичних правових ідей минулого в сучасні правові системи [597, с. 257]. І багатовіковий процес рецепції в Європі лише підтверджує тезу про здатність римського права не просто нав'язливо насаджувати свої ідеї в первісному вигляді без змін і доповнень (реставрація), а створювати на базі наявного чогось нового: «Навіть, якщо вона відбувається у формі, наприклад, прямого запозичення тих чи інших ідей, рішень, правових норм, то маємо продукт нової якості, де що нове, що виникає на новому витку спіралі суспільного розвитку» [219, с. 149].

Тож цілком закономірно, що з кожним новим витком рецепції римського права відбувається його покращення, доповнення власними розробками та нововведеннями [68, с. 228]. З цього приводу вітчизняний теоретик права Д. О. Вовк зауважує: «Говорячи про традицію римського приватного права у сучасному праві, ми маємо на

увазі не стільки власне норми і доктрину, які були вироблені у Стародавньому Римі, скільки інтерпретації римського права у *Corpus juris civilis*, а ще більше – у працях глосаторів, постглосаторів та гуманістів» [61, с. 22]. Недарма вважається, що рецепція – це не механічне перенесення чужого на власний ґрунт, а складний і багатоступеневий процес запозичення на основі відбору та переробки стосовно до конкретних умов розвитку країни [68, с. 228]. І сучасні реалії, поділяючи думку В. В. Бабаніна, також потребують не механічного запозичення римського права, а його вдалого «переспівування» [10, с. 8], причому не лише на рівні правотворчості, але й правозастосування.

Особливості рецепції римського права на сучасному етапі розвитку національної правової системи. Метою рецепції римського права в Україні було та залишається вдосконалення власної правової системи, причому цей процес є складним і широкомасштабним [15, с. 204]. Основними напрямками, в яких головним чином міг проявлятися вплив римського права на вітчизняну правову систему, окреслювалися такі: філософія права, правотворення, формування правосвідомості, формування загальної правової культури правника [228, с. 169].

Л. В. Шала, розглядаючи значення рецепції римського права для правової системи України, виділяє три рівні, на яких вона здійснюється: функціональний (юридична практика), нормативний (джерела права) та доктринальний, або ж ідеологічний (правові концепції, праворозуміння) [594, с. 25]. Зосереджуючи увагу на багатоканальності рецепції, дослідниця зазначає: «Проникнення ідей, принципів та засад римського права відбувається як через юридичну освіту <...>, так і через юридичну практику – перш за все як результат діяльності суддів» [594, с. 28]. Зі свого боку, Ю. А. Задорожний виділяє, зокрема, такі форми рецепції римського права, як: безпосереднє застосування частини норм, принципів та інститутів римського права як діючого права; запозичення понятійно-категоріального апарату римського права [120, с. 11].

У спеціальному ґрунтовному дослідженні, присвяченому проблематиці рецепції в праві, Н. В. Верлос наголошує на доцільності та логічності сприяння розширенню семантичних меж, змістового наповнення вже існуючого в правовій

науці терміна «рецепція», апробованого часом і дієвою практикою застосування [43, с. 72]: «Віддаючи належне та поважаючи думку прибічників традиційного розуміння рецепції права, вважаємо, що необхідно зважати на сучасні реалії, швидкоплинний розвиток суспільних відносин та невинний процес інтернаціоналізації права, через що в юридичній науки виникає потреба в розвитку та вдосконаленні класичних, традиційних доктрин, розширенні змістового навантаження вже існуючих правових категорій. <...> До того ж, як зазначають представники філологічної науки, на сьогоднішній день унаслідок постійного інформаційного впливу відбувається переосмислення деяких значень слів, їх трансформація, що змінює когнітивно-інформаційну значущість лексем. Тобто в цьому випадку маємо цілком виправдане семантичне переосмислення категорії “рецепція” в умовах адаптації її до сучасних потреб правової дійсності та юридичної науки» [43, с. 31].

На перший погляд, право Стародавнього Риму обмежило свій потенціал рецепцією його надбань вітчизняним законодавством. Справді, на зламі тисячоліть з розширенням методологічної бази тенденція нової хвилі рецепції найвиразніше проявилася у створенні Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [220, с. 11; 228, с. 169]. Проте було би поверхнево стверджувати про зведення юридичного значення римського права виключно до того, що понятійний та категоріальний апарат, термінологія сучасного права ґрунтуються на ідеях, засадах і визначеннях, розроблених римською класичною юриспруденцією [228, с. 12].

Сьогодні, як ніколи раніше на теренах Української держави, серед новітніх форм рецепції римського права виразно можна спостерігати «сприйняття та використання головних засад, ідей та категорій, накопичених попередньою системою права» [228, с. 133], що об’єктивується в судових рішеннях, зчаста через їх латинізацію.

Приклади використання в судовій практиці латинських висловів часів Стародавнього Риму

М. Й. Петришин вважає, що «латинські юридичні сентенції сягають корінням найдавніших правових звичаїв, положень римського права, влучних і коротких

повчальних настанов предків щодо правил і норм поведінки у суспільстві, віддзеркалюють правові пріор[и]тети та ціннісні уявлення римлян» [227, с. 141]. Фактично система римського права є «колискою сучасних європейських правових систем» і не просто виробила «категоріальний апарат, що регулював правовідносини у суспільстві» [227, с. 141], а стала основою сучасного правового мислення. Тож ті норми та праобрази принципів, які розробили та сформулювали римські юристи близько двох тисяч років тому, часто є універсальними та позачасовими, а тому й сьогодні «мають якнайширший ужиток в юридичній і загальній літературі» [35, с. 68] та використовуються на практиці «для вирішення складних правових питань» [162, с. 252].

1. «Res judicata pro veritate habetur» («Судове рішення визнається за істину»). Принцип «res judicata pro veritate habetur» неодноразово був покладений в основу мотивування судових рішень в Україні, зокрема на рівні Верховного Суду: *«Застереження щодо можливості перегляду судового рішення у зв'язку з виключними обставинами у разі, якщо воно ще не виконане, ґрунтується на принципі юридичної визначеності, який вимагає поваги до принципу **res judicata**, тобто поваги до остаточного рішення суду, що у повній формі розкривається у “**res judicata pro veritate habetur!**” – “судове рішення визнається за істину”. Суть цього принципу полягає у тому, що рішення суду, яке набрало законної сили, є обов'язковим, не може ставитися під сумнів та підлягає виконанню, тобто вирішення судом спірного питання визнається за істину»* [274].

Верховний Суд навіть нагадував про джерело походження вказаного латинізму: *«Разом з тим, один з основоположних принципів права, принцип “**res judicata**”, в перекладі означає “вирішена справа” або справа, по якій є судове рішення. Дігести Юстиніана закріплювали, що “справою, у якій ухвалено судове рішення, називається та, в якій висловлювання судді поклало кінець спору, що досягається або присудженням, або виправданням”. Ознаками кінцевого вирішення справи і тепер є неможливість повторення судового процесу (т.зв. “преклюзивний” і “преюдиційний” ефекти)»* [541].

Отже, нині вислів «*res iudicata pro veritate habetur*», який закріплено в Дигестах Юстиніана (Ульпіан, 1.5.25), виконує подвійну роль: з одного боку, він покликаний сприяти утвердженню правової визначеності в суспільстві та забезпеченню остаточності судових рішень, попереджаючи ухвалення суперечливих судових актів і забезпечуючи ефективність судового розгляду та процесуальну економію, що підвищує суспільну довіру до суду як інституції в демократичному суспільстві; з іншого боку, принцип «*res iudicata*» спрямований на захист прав учасників справи та гарантує стабільність правового становища особи, убезпечуючи її від зловживань процесуальними правами з боку інших учасників справи [592, с. 298].

2. «*Impossibilium nulla obligatio est*» («Неможливе не є предметом зобов'язання»). Верховний Суд указав: «Ще стародавнім римським юристом Цельсом Молодим було сформульовано принцип права “***impossibilium nulla est obligatio***”, що означає: “те, що не можливо, не може бути обов'язковим”. Цей принцип дотепер широко застосовується судами, перш за все, Європейським судом з прав людини, і щодо органів влади (до прикладу, рішення у справі “Хлебик проти України”, заява № 2945/16). Суть принципу полягає у тому, що обов'язковим може бути децю фізично і юридично можливе. Відсутність такої можливості може існувати від початку або настати пізніше. При початковій неможливості розрізняють об'єктивну (за якої боржник не відповідає взагалі) і суб'єктивну (коли він має відшкодувати втрати). У разі пізнішого її настання з'ясовують вину зобов'язаної сторони» [541].

Незважаючи на казуальну помилку у написанні латинської юридичної максими, допущену Верховним Судом, у всіх інших випадках використання «*impossibilium nulla obligatio est*» судами першої та апеляційної інстанцій відбувається не лише коректно (зокрема супроводжується українським перекладом), але й з посиланням на Дигести: «Окремим випадком недоречності заходів є положення нормативно-правових актів, що покладають обов'язки, які неможливо виконати. Ця вимога базується на відомому давньоримському принципі: ***nemo ultra posse obligatus est*** або ***impossibilium nulla obligatio est*** (Цельс, Дигести, 50.17.185), тобто “нікого не можна зобов'язати до того, що він (або ніхто) не в змозі виконати”. Таким чином,

визначальним критерієм оцінки щодо цієї вимоги є принцип можливості, тобто здатність адресата виконати те, що вимагається законом. Неможливість виконання свідчить про те, що мета, на реалізацію якої спрямоване певне зобов'язання, не може бути досягнута, отже, обраний захід є непридатним» [359; 365].

3. «Contra legem facit, qui id facit, quod lex prohibet; in fraudem vero, qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit» («Той, хто чинить дії, заборонені законом, порушує закон; той, хто оминає закон, дотримуючись його букви, порушує дух закону»). Судді судів перших інстанцій [396; 397; 399; 478; 539] зверталися до цієї юридичної максими у контексті того, що «судове рішення має бути не тільки законним, а й справедливим»: «Суд керується загальними засадами права, а саме, справедливості та розумності, які були сформульовані ще римськими юристами **“Contra legem facit, qui id facit, quod lex prohibet; in fraudem vero, qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit”** Paul., D. 1, 3, 29. Той, хто чинить дії, заборонені законом, порушує закон; той, хто оминає закон, дотримуючись його букви, порушує дух закону (Павло “Коментар до закону Цинція” (Lex Cincia), пізніше закріплено в Дигестах Юстиніана 1, 3, 29). Тобто, дотримуватися необхідно не тільки букви закону, але і його духу. Говорячи сучасною мовою, необхідно не допускати зловживання правом» [396].

4. «Iura sanguinis nullo iure civili dirimi possunt» («Жодні встановлення цивільного права не можуть скасувати права, що впливають із кровної спорідненості»). Верховний Суд був першим, який, розглядаючи справу про встановлення батьківства, врахував право особи «знати свого батька та можливість реалізувати спадкові права»: «<...> беручи за основу римську максиму ***lurasanguinis nullo iure civilidirimi possunt*** (жодні встановлення цивільного права не можуть скасувати права, що впливають із кровної спорідненості), робить висновок про необхідність внесення змін до актового запису про народження дитини, що і було зроблено судами попередніх інстанцій» [311]. Після прийняття цієї постанови суди нижчих інстанцій неодноразово посилалися на цю римську максиму у своїй практиці: як із вказівкою на постанову Верховного Суду [256], так і без такої [436]. Незважаючи

на те, що вислів «*iura sanguinis nullo iure civili dirimi possunt*» закріплено в Дигестах Юстиніана (Помпоній, 50.17.8), у всіх випадках згадки в ЄДРСР суди допускали декілька помилок у правописі цього латинського вислову.

5. «Nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet» («Ніхто не може передати більше прав, ніж має сам»). Указана юридична максима, закріплена в Дигестах Юстиніана (Ульпіан, 50.17.54) – вельми популярна при розгляді цивільних і господарських справ, хоча її згадки зустрічаються навіть в адміністративному судочинстві [566]. Здебільшого «*nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*» у судовій практиці називають загальновизнаним принципом приватного права [277], набагато рідше – загальним принципом права [305] або просто правилом [285].

У 2015 році відбулася перша спроба покласти принцип «*nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*» в основу мотивування судового рішення [566], згодом його було апробовано в 2018 році [334; 474]: «*Фактично діє правило римського права, яке акцентоване у цивільне законодавство та правовідносини: “Ніхто не може передати іншому більше прав на річ, ніж має сам. Nemo plus iures transferre potest quam ipse habet” (Верховний суд України “Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ”)*» [334].

Проте, проаналізувавши судову практику, можна з упевненістю стверджувати, що застосування цього вислову набуло широкого поширення після його відображення у постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 4 грудня 2018 р. у справі № 31/160(29/170(6/77-5/100) [270], на яку в подальшому неодноразово посилалися суди всіх ланок [279; 281; 330; 547].

6. «In omnibus quidem, maxime tamen in iure aequitas spectanda est» («У всіх справах, а найбільшою мірою у праві, необхідно керуватися справедливістю»). Вказана юридична максима закріплена в Дигестах Юстиніана (Павел, 50.17.90) і лише двічі згадується в судовій практиці під час вирішення судом питань про задоволення клопотань прокурора: «<...> клопотання прокурора <...> підлягає задоволенню, оскільки для справедливого та об’єктивного розгляду справи необхідно вирішити

питання про кваліфікацію дій обвинуваченого необхідні спеціальні знання експертів психіатрів та експертів психологів. <...> Таким чином, відповідно до заявленого клопотання, а також вважаючи, що: «***In omnibus, maxime tamen in jure aequitas spectanda est***» – (взагалі, а в праві особливо, слід прагнути до справедливості) суд вважає, що по кримінальному провадженню необхідно призначити судово-психіатричну та судово-психологічну експертизи» [580] (в іншій справі – «судово-медичну експертизу» [581]).

Інші приклади посилання на римське право. Звісно ж, наведеними прикладами не вичерпується використання надбань римського права. Посилання на «ratio scripta» (писаний розум) можна спостерігати й у інших судових рішеннях, у яких декларується використання:

- відомого ще з часів римського права колізійного принципу «*lex specialis derogat generalis*» [«спеціальний закон відмінняє (витісняє) загальний закон»], який традиційно використовується для подолання змістовних колізій [251];

- відомого ще за часів Давнього Риму принципу єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованої на ній будівлі або споруди «*superficies solo cedit*» (збудоване приростає до землі)», який має фундаментальне значення та глибокий зміст, «продиктований як потребами обороту, так і загалом самою природою речей, невіддільністю об'єкта нерухомості від земельної ділянки, на якій він розташований» [288];

- принципу римського права «*tantum devolutum quatum appellatum*» («скільки скарги – стільки рішення») [291];

- принципу римського права «*de minimis non curat lex*», який означає «закон не турбується про дрібниці» [289];

- принципу юридичної відповідальності «*non bis in idem*», що був закріплений у Зводі законів Юстиніана (Corpus Juris Civilis) і полягає в тому, що особа не може бути притягнута до юридичної відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення [331];

- слів римських юристів «*Qui jure suo utitur, nemini facit injuriam*» («Хто використовує своє право, не порушує прав будь-кого»), на підставі яких суд виснував:

«За загальним правилом той, хто має будь-яке право, може його здійснювати, навіть якщо через це виникне шкода для іншого» [533];

- римської максими «*ex facto ius oritur*» («право виникає з факту»), якій відповідає класифікація юридичних фактів за критерієм їх правових наслідків на «правовиникаючі, правозмінюючі, правопризупиняючі, правовідновлюючі, правоприпиняючі» [576];

- слів «*summum jus est summa injuria*» (точне слідування букві закону без урахування духу закону перетворюється на велику несправедливість), які зауважувалися у римському праві [400; 401] («*summum jus, summa injuria*», як говорили у Стародавньому Римі [470]);

- правила «*lex ad praeterian non valet*» (закон зворотної сили не має), сформульованого ще давньоримськими юристами, згідно з яким «дія закону чи іншого нормативно-правового акта поширюється тільки на ті відносини, які виникли після набуття ним чинності» [258];

- римського юридичного афоризму «*jus est ars boni et aequi*» («право є мистецтво добра і справедливості»), на підставі якого суди виснували: (1) «призначення великого штрафу не буде відповідати пропорційності юридичної відповідальності вчиненому порушенню» [243; 244; 245]; (2) «закон має бути на стороні громадян: враховувати їх реальні можливості, а не створювати підстави для податкових нарахування у складних економічних умовах» [431];

- римської сентенції «*bona fides semper praesumitur, nisi malam fidem adesse probetur*», із якої відома нам презумпція добросовісності судді [536];

- сформульованої ще римськими юристами презумпції шлюбного батьківства «*pater is est quem nuptiae demonstrant*» (батьком дитини вважається той, хто перебуває у шлюбі з матір'ю) [521];

- принципу «*jura novit curia*» («суд знає право»), сформульованого ще давньоримськими правниками [430];

- римського принципу «*qui prior est tempore, potior e[st]t jure*» (перший у часі – сильніший по праву), згідно з яким «особа, право якої виникло раніше, має

переважне право на задоволення своїх вимог за рахунок предмета іпотеки, перед іншими суб'єктами» [527];

- формули римського права «*nemo debet bis puniri pro uno delicto*» (ніхто не повинен двічі нести покарання за один злочин) [564];

- правила римського права «*contra juris civilis regulas pacta conventa rata non habentur*» («приватні угоди, які суперечать принципам цивільного права – недійсні») [402; 403];

- відомого ще з часів римського права принципу «*non reformatio in peius*» (заборони повороту до гіршого), який означає «недопустимість погіршення становища сторони, яка оскаржує судові рішення» [323] тощо.

Як бачимо, доволі часто подібні латинізми проникають в юридичний світ українського сьогодення через використання абстрактних формулювань без указівки про те, яким вони є правовим явищем (аксіомою, принципом, презумпцією тощо). Тому, враховуючи таку різноманітність посилок і характеристик латинських висловів у судовій практиці, варто звернути увагу на три принципові підстави для їх розмежування: 1) за часом походження; 2) за змістом; 3) за метою в суддівській аргументації.

По-перше, слід розрізняти вислови за часом їх походження, адже судді зчаста безпідставно приписують більшості з них належність до права Стародавнього Риму (імовірно, саме через їх латинізовану форму). Дійсно, якщо деякі з ужитих на практиці латинських висловів і справді належать до давньоримського правового спадку [наприклад, в Дигестах Юстиніана закріплено положення «*ius est ars boni et aequi*» (Ульпіан, 1.1.1 pr.), «*ius publicum privatorum pactis mutari non potest*» (Папініан, 2.14.38) [290], «*pater vero is est, quem nuptiae demonstrant*» [521] (Павел, 2.4.5), «*contra iuris civilis regulas pacta conventa rata non habentur*» [402; 403] (Гай, 2.14.28 pr.)], то інші, однозначно, є продуктом більш пізньої історичної епохи.

По-друге, за змістом варто розмежовувати римську юриспруденцію – праці римських юристів, окремі положення яких були закріплені у Дигестах Юстиніана, та видатні латинські вислови діячів і філософів, які також іноді використовують на практиці [наприклад, цитований у судових рішеннях вислів «*bellum omnium contra*

omnes», який перекладається як «війна всіх проти всіх» [54], був введений Т. Гоббсом у його працях «*De Cive*» (1642 р.) та «*Левіафан*» (1651 р.)].

Так, у науковій літературі латинський крилатий вислів «*fiat iustitia, et pereat mundus*» («нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ») доволі часто приписують до часів Античності. А в деяких судових рішеннях, ухвалених після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну, міститься таке формулювання: «З урахуванням роз'яснення Верховного суду, поняття “військові події” у жодному разі не може ототожнюватися з поняттям “військовий стан”, що у повній мірі відповідає давньоримській максимі ***Fiat iustitia, et pereat mundus*** (Нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ)» [335; 530; 531; 532; 572]. З цього приводу варто висловити декілька критичних зауважень: по-перше, у листі Верховного Суду «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 3 березня 2022 р. № 1/0/2-22, на який посилаються суди, відсутня будь-яка вказівка про зазначений латинський вислів [183]; по-друге, поява на світ фрази «*fiat iustitia, et pereat mundus*» в якості гасла Фердинанда I відбулася лише в XVI ст., що задокументовано німецьким хроністом Іоганном Манліусом у книзі «*Loci communes*» («Спільні місця», 1563 р.) [192, с. 85]. До речі, розглядаючи справу про притягнення особи до адміністративної відповідальності, суддя з переконанням у тому, що «Конституція – вічна, а коронавірус – тимчасовий», послався на вислів «*fiat justitia et pereat mundus*» («нехай панує справедливість, якщо навіть від цього загине світ») і правильно визначив його належність австрійському імператору Фердинанду I [332].

З'являються у судовій практиці апелювання й до інших уривків із творів давньоримських філософів (щоправда, без латинізованої форми): «“Для нас немає нічого більш гідного, ніж те, щоб не слідувати як ті вівці за стадом йдуть попереду і рухатися не тим шляхом, яким ідуть усі, а тим, яким маємо йти”. Сенека Анней Луцій, *Про щасливе життя, Глава I*» [53]. Однак подібні випадки цитування не можуть розглядатися ані як рецепція римського права, ані як латинізація судових рішень.

По-третє, варто враховувати, що не всіма латинськими висловами українські судді користуються для втілення справедливості та відходу від «букви закону» [наприклад, «*legalitas regnorum fundamentum*» («законність – основа держави») [371], «*casus omissus pro omisso habendus est*» («пропущений випадок має вважатися таким, що пропущений навмисно») [361], «*iudicis est ius dicere, non dare*» (судді належить застосовувати право, а не створювати його) [366], «*nemo est supra leges*» (ніхто не стоїть вище законів) [422]]. Інколи мета, яку переслідує суд, є прямо протилежною – обґрунтувати потребу додержання принципу законності. І в цьому аспекті варто звернути увагу принаймні на два латинські вислови, які широко цитують та вельми підходять до поширеної в країнах пострадянського простору правосвідомості: (1) «*dura lex, sed lex*» («закон суворий, але це закон») та (2) «*fiat iustitia, et pereat mundus*» («нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ»). Обидва неодноразово можна зустріти в ЄДРСР.

Приміром, відповідаючи на доводи позивача про несправедливість закону, суд вказав: «Відповідно до статті 7 Кодексу адміністративного судочинства України, принципами адміністративного судочинства є верховенство право та законність. Принцип справедливості не визначено законодавцем серед принципів, які застосовуються при розгляді адміністративних справ. Принципи верховенства права і законності зокрема означають, що суд застосовує відповідний закон, який регулює певні правовідносини, в тому числі з урахуванням принципу “***dura lex, sed lex***”, оскільки поняття про справедливість і доцільність певних законів є завжди суб’єктивними» [340]. Інший суд у своєму судовому рішенні звернув увагу на те, що «такі відомі сентенції латинської мови як “***Pacta sunt servanda***”, “***Dura lex, sed lex***” цілком можуть бути інтерпретовані щодо судового рішення і відносин боржника та стягувача у виконавчому провадженні, які зводяться до того, що яке б не було судове рішення, що набрало законної сили, воно повинно бути виконане» [349].

У науковій літературі висловлено думку про те, що ці латинські вислови не можуть бути аргументами до авторитету саме через особливості їх появи. «*Dura lex, sed lex*» народилося в той час, коли розвиток римської правової науки повністю припинився, а юстиція стала майже невід’ємною частиною адміністрації. Саме в цей

посткласичний період зародилося і було поставлене на службу безконтрольної імператорської бюрократії «вчення» про безумовне виконання «строного закону» (*ius strictum*), яким би він не був відносно права загалом, соціальних потреб, елементарної логіки. До того ж власне класичне римське право розвивалося на противагу так званому «строгому праву», як його заперечення. Що ж стосується словесної формули «*fiat iustitia, et pereat mundus*», то вона походить від імператора Священної Римської імперії Фердинанда I (1503-1564 pp.), ініціатора безлічі непопулярних реформ, які послужили утвердженню центральної влади. Уважається, що звідси якраз і походить така ревність до створеної правителем законності [68, с. 233].

Приклади використання в судовій практиці латинських висловів епох Середньовіччя та Нового часу

Ми вже звертали увагу на те, що деякі вислови в латинізованій формі були сформульовані ще за часів Стародавнього Риму, інші ж мали «римське коріння, але їх розвивали вже глосатори і постглосатори, які надавали римським доктринам нове правове звучання та виводили їх на новий рівень» [168, с. 407]. І попередні міркування про динамічність рецепції дозволять стверджувати про те, що всі такі латинські вислови, просякнуті «духом» римського права, можна розглядати під кутом зору похідної (вторинної, опосередкованої) рецепції.

1. «Nullum crimen, nulla poena sine lege» («Немає закону – немає злочину, немає закону – немає кари»). Заслугу проголошення цього принципу зчаста приписують римським юристам, причому як у науковій літературі [1, с. 59; 203, с. 67; 227, с. 141], так і в судовій практиці: «<...> позиція судді впливає з принципів права, які були ще до Римської Імперії. Традиційно в праві використовується принцип *nullum crimen sine lege*, який в теорії має більш широке тлумачення, а у даному випадку встановлює заборону на зворотну дію закону який посилює відповідальність або іншим чином погіршує становище особи» [338].

Уважається, що принцип «*nullum crimen, nulla poena sine lege*», дійсно, «сягає корінням у давню римську юридичну практику» [236, с. 41]. Так, у Дигестах Юстиніана (50.16.131) було передбачено: «*Aliud “fraus” est, aliud “poena”: fraus enim*

sine poena esse potest, poena sine fraude esse non potest» («“Злочин” – це одне, “покарання” – інше: бо злочин може бути без покарання, але покарання не може бути без злочину»). Р. Ш. Бабанли у цьому аспекті підкреслює: «В римських умовах формула “*nullum crimen, nulla poena sine lege*” не була втілена у своєму класичному вигляді, насамперед через множинність джерел кримінального права, переважання “аккузаційного” начала (приватне обвинувачення <...>), неузгодженості практики та законодавства, а також умовності принципу невідворотності покарання. Таким чином, період Римської держави слід вважати початковим у генезі темпоральної дії нормативно-правових актів. Це період появи нової категорії юридичних алгоритмів, їх застосування на практиці та формування уявлень щодо них, їх поняття у римському праві та законодавстві. На цьому етапі відбулися перші законодавчі закріплення положень про те, що закон діє на майбутній час. Однак системні та довершені положення про заборону зворотної дії кримінального закону в часі та особливості дії у часі законів, які визначають злочинні діяння з’явилися дещо пізніше, із розвитком практики римських юристів та формуванням на їх основі відповідних наукових поглядів» [11, с. 234].

Дехто вважає, що вислів «*nullum crimen, nulla poena sine lege*» наповнився сучасним його змістом лише після Французької революції 1789 р. [96, с. 218], інші ж пов’язують його остаточне становлення як принципу з іменем німецького правника П. Й. А. фон Феєрбаха, який «у 1813 році вніс цей принцип до Баварського кримінального кодексу, над яким працював у той час» [1, с. 61]. Р. М. Абрамович указує, що згодом цей принцип з’явився в кримінальних кодексах багатьох європейських держав [1, с. 61].

2. «Lex retro non agit» («Закон не має зворотної сили»). Уважається, що вказана латинська юридична максима була сформульована у своїй латинській формі на початку XX ст. та нині є однією з найпопулярніших у польському правовому дискурсі [620, с. 21]. Деякого поширення цей принцип набув і у вітчизняній судовій практиці, зчаста разом з правилами «*de lege lata*» (з точки зору чинного закону) і «*ex post facto*» (ретроактивний закон).

Так, оцінюючи доводи учасника справи про порушення іншою стороною принципу недопустимості зворотної дії нормативних актів, суд зазначив: «Зворотна дія нормативно-правового акта у часі – це дія нового нормативно-правового акта на факти та відносини, що мали місце до набуття ним чинності. Синонімами виступають терміни зворотна сила, ретроактивність. Окрім того, на позначення суміжних понять використовуються латинські терміни: закон *ex post facto* (ретроактивний закон), принцип *lex retro non agit*» [465].

3. «Venire contra factum proprium» (правило заборони суперечливої поведінки). Ця латинська юридична максима, як указують В. Уркевич і М. Шумило, – одна із засад приватного права, яка лежить в основі будь-яких договірних відносин, що, зокрема, забезпечує стабільність цивільного обороту: «Вона була напрацьована ще римськими глосаріями під час тлумачення та інтерпретації Corpus Iuris Civilison у межах *exceptio doli generalis* (йдеться про суперечливу поведінку після звернення до суду, що необхідно відрізняти від *dolus specialis*, тобто зміни поведінки до звернення до суду), у подальшому цей підхід був запозичений країнами континентального права. Головним завданням доктрини *venire contra factum proprium* є захист слабшої, але добросовісної сторони. Ця римська максима крізь століття не просто не втратила своєї актуальності, а вже стала звичним явищем, що зцілює національні судову практику та систему права від наслідків попереднього впливу соціалістичного права» [516].

Суддя Верховного Суду В. І. Крат також звертає увагу на те, що доктрина заборони суперечливої поведінки має римське походження: «Хоча романістами зауважується, що генезис *venire contra factum proprium nemini licet* пов'язаний із римським правом, але джерела дають можливість пов'язати її походження з правовою наукою пізнього Середньовіччя. Зазвичай, як приклад, “зародження” засад урахування суперечливої поведінки пов'язують із формулюванням Ульпіана (D.1.7.25) <...>. З часом *venire contra factum proprium* була вдосконалена глосаторами та постглосаторами» [388, с. 160].

Верховний Суд, застосовуючи вказане правило до спірних правовідносин, зазвичай мотивує свої постанови таким чином: «Доктрина *venire contra factum*

proprium (заборони суперечливої поведінки), базується ще на римській максимі – **“non concedit venire contra factum proprium”** (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці). В основі доктрини **venire contra factum proprium** знаходиться принцип добросовісності. Поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них» [297]. За твердженням самого Верховного Суду, «застосування доктрини **venire contra factum proprium** (заборони суперечливої поведінки) є засобом для недопущення недійсності оспорюваного правочину всупереч принципу добросовісності, а не підставою для визнання його недійсним» [304].

Застосування доктрини «**venire contra factum proprium**» не залишилося непоміченим і було позитивно схвалено вітчизняними юристами: «Новий [Верховний Суд], використовуючи норми Стародавнього Риму, закриває прогалини, якими десятиріччями користуються досвідчені юристи, визнаючи з формальних підстав недійсними договори, укладені в забезпечення кредитів. Як бачимо, застосування принципів римського права, заснованих на доктрині суперечливої поведінки, позитивно впливає на цивільний оборот, адже завдяки йому припиняється “культ” недійсності, що сформувався в судовій практиці. Окрім того, вказана доктрина дисциплінує учасників справи, припиняючи практику зловживання правом» [391].

До речі, принаймні у п'яти справах Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду, разом з правилом «**venire contra factum proprium**», послався на те, що керується також «однією з аксіом цивільного судочинства: **“Placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem”**, що означає: “У всіх юридичних справах правосуддя й справедливість мають перевагу перед строгим розумінням права”» [317]. Указане виразно демонструє, що окремі римські максими й досі є втіленням ідеї справедливості в праві.

4. «Verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem» (правило, згідно з яким слова договору повинні тлумачитися проти того, хто їх написав). В. Уркевич і М. Шумило переконують: цей латинізм є одним із найпоширеніших та найчастіше застосованих правових доктрин у національному судочинстві, а сама

доктрина «*contra proferentem*» (у різних її формулюваннях) є частиною законодавства багатьох країн, включена до низки міжнародно-правових актів і покликана захистити добросовісну сторону договору [516]. Уважається, що ця доктрина «витікає із засад справедливості та розбиває позитивістський ухил» [133], а в судовій практиці її інколи номінують західною [416].

Як указує В. І. Крат, правило тлумачення правочинів «*contra proferentem*» має римське походження: «Його зародження пов'язується із формулюванням Цельза (D.34.5.26): якщо стосовно стипуляції постає питання про те, якою була її мета, то двозначність тлумачиться проти інтересів стипулятора (*cum quaeritur in stipulatione, quid acti sit, ambiguitas contra stipulatorem est*). Таким чином, Цельз сформулював ідею, що в разі двозначності має бути тлумачення, яке несприятливе для стипулятора. Як наслідок, середньовічні юристи при узагальненні римських джерел вказали, що у всіх типах договорів неоднозначні умови мали тлумачитися проти особи, яка їх сформулювала: “*in dubio contra proferentem*”» [388, с. 156].

Нині правило «*contra proferentem*» закріплено у статті 4.6 Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА: «Якщо умови договору, запропоновані однією стороною, є незрозумілими, то тлумачення відбувається не на користь цієї сторони» [378].

Указану латинську юридичну максиму широко використовують у судовій практиці, зокрема Верховного Суду, у такому вигляді: «***Contra proferentem*** (лат. ***verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem*** – слова договору повинні тлумачитися проти того, хто їх написав). Особа, яка включила ту або іншу умову в договір, повинна нести ризик, пов'язаний з неясністю такої умови. Це правило застосовується не тільки в тому випадку, коли сторона самостійно розробила відповідну умову, але й тоді, коли сторона скористалася стандартною умовою, що була розроблена третьою особою. Це правило підлягає застосуванню не тільки щодо умов, які “не були індивідуально узгоджені” (*no individually negotiated*), але також щодо умов, які хоча і були індивідуально узгоджені, проте були включені в договір “під переважним впливом однієї зі сторін”» [295].

Отже, враховуючи, що сучасна тенденція використання латинізмів у судових рішеннях не має науково-теоретичного підґрунтя в Україні, ми спробували дати їй оцінку під кутом зору відомого процесу рецепції римського права.

Подібно тому, як протягом попередніх етапів рецепцій відбувалося пристосування римського права до мінливих умов життя, використання його надбань на сучасному етапі розвитку юридичної науки та практики також отримало свою специфіку. З майже цілковитою віддачею потенціалу правотворчій діяльності рецепція римського права почала наповнюватися рисами судово-практичного спрямування, що проявилось в латинізації судових рішень.

Українська судова практика виразно демонструє, що, незважаючи на свій вік, більшість латинізмів і зараз не лише перебувають у придатному для використання стані [631, с. 105-106], але й залишаються затребуваними [388, с. 5]. Сьогодні ми можемо користуватися багатством різноманітних латинізмів, одні з яких були породжені безпосередньо римською інтелектуальною думкою, а інші – значною мірою базуються на ній, знайшовши своє остаточне формулювання та логічну завершеність набагато пізніше.

Просочування латинської мови крізь завісу часу в тексти судових рішень є одним із способів комеморації латинізмів і беззаперечним доказом новітньої форми (неоренесансу) рецепції римського права, що продовжує забезпечувати його положенням «вічне життя». Такий висновок узгоджується з виробленими українською наукою поглядами на рецепцію у праві, адже подібне сприйняття апробованих часом загальноприйнятих положень римського права, на яких побудований європейський правовий простір, спрямоване на універсалізацію національного права [588, с. 6] та підходів до його застосування.

Наведені в цьому підрозділі приклади виразно демонструють, що суд за власною ініціативою може вдатися до латинізації для посилення аргументації відповідних правових висновків у справі, позаяк латинізми «і досі є безцінним джерелом пізнання права» [516]. Незважаючи на те, що така діяльність суду нормативно не регламентована, на практиці юридичні доктрини на кшталт «*venire contra factum proprium*» (заборони суперечливої поведінки), «*verba chartarum fortius*

accipiuntur contra proferentem» (тлумачення слів договору проти того, хто їх написав), «*fraus creditorum*» (заборони вчинення фrawdаторних правочинів), зародження ідеї яких сягає часів римського права, часто знаходять своє втілення спочатку в доповіді судді (доповідача у справі), а згодом можуть бути відображені й в ухваленому судовому рішенні [516].

При цьому процес новітньої рецепції римського права має забезпечувати не просто механічне перенесення латинізмів «на папір», але й сприяти появі якісно нового результату за допомогою суддівської інтерпретації норм і принципів права.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Латинська юридична термінологія, якою судді користуються в судових рішеннях, є різноманітною та охоплює назви низки правових явищ: принципів, процедур, колізійних правил, доктрин, формул прикріплення в міжнародному приватному праві, загальноприйнятих термінів міжнародного права, термінології юридичної аргументації тощо.

З урахуванням особливостей використання латинізмів на практиці (зокрема мети, супроводу перекладом, обсягу мотивування) можна виокремити п'ять тенденцій, яким українські судді слідують у судових рішеннях: 1) етимологізації латинізмів, за допомогою якої можна розкрити первинне сутнісне значення та історію семантики юридичних термінів через звернення до латинської мови; 2) застосування термінів римського права, багато яких легко знайти безпосередньо в Дигестах Юстиніана; 3) застосування доктрин, що позначаються латиною, які мають різне походження – римське право та прецедентне (загальне) право; 4) використання латинської термінології для опису тем інтимного характеру, зокрема для позначення статевих органів або способів учинення дій сексуального характеру під час опису справ про кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; 5) використання латинських мовних кліше як стандартних

мовних зворотів, які мають усталений лексичний склад; за змістом їх умовно можна поділити на (1) загальноприйняті, які можуть набувати специфічного юридичного відтінку, та (2) спеціально-юридичні.

Дублювання загальноприйнятих у національній правовій системі юридичних термінів латиною лише штучно переобтяжує зміст речення та, як наслідок, ускладнює його розуміння адресатами. Натомість доцільне посилення судом на запозичені правові поняття (принципи, доктрини тощо), зокрема в контексті звернення до доктринальних джерел права, з позиції аргументації може бути розцінене як апелювання до авторитету та сприяти мотивуванню судового рішення.

2. Термін «латинські вислови» є найкоректнішим для позначення всіх правових явищ, виражених латинською мовою, що стисло та інколи образно передають закінчену думку, утворюючи в такий спосіб нерозривну смислову єдність. Для розрізнення понять аксіоми, афоризму, максими, презумпції, принципу, сентенції, юридичного прислів'я тощо, які судді використовують для найменування латинських висловів, доцільно підійти окремо зі сторони лінгвістики та юриспруденції.

З позицій лінгвістики існують семантичні розрізнення між такими фразеологічними одиницями, як афоризм, крилатий вислів, сентенція, максима, юридичне прислів'я, приказка. Більшість з тих, які використовують у праві, має моральне підґрунтя з орієнтацією на такі категорії, як добро, совість, гідність, справедливість тощо, а не просто спирається на бажане. Нині у вітчизняній і зарубіжній юридичній літературі одним із найпоширеніших понять є «правова максима» (*legal maxim*) – виражений латиною в афористичній формі імперативний вислів моралістичного характеру, який використовують у праві для вираження ідеї справедливості. Правова максима є засобом професійного правового мислення, фіксації юридичного досвіду, розкриття змісту принципів права, а також формування основи для суджень здорового глузду в праві. При цьому належність вислову до давньоримського права не є обов'язковою ознакою правової максими.

З позицій юриспруденції латинські вислови за їх функціональною роллю в правовому регулюванні суспільних відносин можуть бути класифіковані на принципи права, правові аксіоми, презумпції, фікції. При цьому номінація латинізму згідно з

лінгвістичним підходом не завжди виключає його юридичну кваліфікацію. Водночас оскільки судові рішення – юридичний документ офіційно-ділового стилю, то латинізм має розглядатися передусім як правове явище з відповідною номінативною кваліфікацією (як принцип права, правова аксіома, презумпція, фікція тощо). Незважаючи на те, що такі латинські вислови не відображені в законодавстві, вони мають самодостатній характер і дістають своє визнання саме судовим шляхом.

Окрім власне правових явищ, у судовій практиці можна зустріти чимало прикладів інших латинізованих форм висловів: логічні правила; цитати з Дигест Юстиніана; вислови античних мислителів; інші крилаті вислови, дотичні до сфери права.

3. Упродовж останнього десятиліття став відчутним прояв інтересу до юриспруденції Стародавнього Риму не лише серед науковців, але й серед суддів, що дозволяє стверджувати про новітню форму рецепції римського права у формі використання латинізмів у судовій практиці.

Ураховуючи різноманітність посилань і характеристик латинізмів у судових рішеннях, в аспекті новітньої форми рецепції римського права слід ураховувати три принципові підстави для їх розмежування: 1) за часом походження; 2) за змістом; 3) за метою в суддівській аргументації.

Незважаючи на те, що використання латинізмів у судових рішеннях нормативно не регламентоване, на практиці правові максими (латинізовані доктрини, принципи) часто знаходять своє відображення в ухваленому судовому рішенні та використовуються для розв'язання складних правових питань. Водночас процес новітньої рецепції римського права має забезпечувати не просто механічне перенесення латинізмів у судові рішення, але й сприяти появі якісно нового результату за допомогою суддівської інтерпретації норм і принципів права.

Результати дослідження, викладені у Розділі 2, відображено в таких публікаціях автора: [68; 70; 71; 73; 74; 75].

РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЛАТИНІЗАЦІЇ СУДОВИХ РІШЕНЬ

3.1. Використання латинізмів як ознака мови права

Латинізація судових рішень в Україні – феномен досить молодий, а у вітчизняному теоретико-правовому дискурсі ним зацікавилися взагалі нещодавно. Як це зчаста буває перед страхом незвіданого, «реанімація» латинської мови в судовій практиці знайшла підтримку далеко не у всіх.

Так, латинська мова зазнала серйозних нападок з боку прихильників руху «простої» мови, які стверджують, що зловживання латинізмами в юридичному письмі заважає комунікації та навіть дискримінує тих, хто не знає латину [620, с. 14]. З цієї позиції мова права має бути зрозумілою для неюристів, адже юридичні документи спрямовані передусім на пересічних громадян, а не на інших членів юридичної спільноти [629, с. 246]. Натомість латинські вкраплення у текстах юридичного спрямування «часто викликають труднощі, як із погляду автора, так і з погляду людини, яка читає текст» [44, с. 812]. На думку А. Гапнера, архаїчний та незвичний латиниці під силу зробити написаний текст менш чітким, що також підвищує ризик припуститися граматичної помилки під час її використання [622]. І в цьому аспекті, безумовно, суддя Верховного Суду Д. Гудима правий: перезавантаженість «юридичною термінологією, зокрема латиною», є однією з проблем судових рішень [149].

Тому й не дивно, що до використання латини в судових рішеннях зчаста ставляться з відтінком іронії, говорячи про дублювання максим у тексті мовою оригіналу як про «стилістичний еклектизм»: «Мабуть, щоб було зрозуміліше сторонам: як-ніяк це їхня рідна мова» [503]. А дехто взагалі з побоюванням передрікає, що у погоні за показною інтелектуалізацією судового рішення недобросовісний підхід до використання латинізмів насправді може мати зворотний ефект [75, с. 20], а надмірність їх вживання загрожує перетворити суддю в очах суспільства на настирливого вчителя життєвої мудрості [226, с. 100]. Тож вердикт

противників латинізації судових рішень загалом зрозумілий – «видалити латинські висловлювання з юридичної мови» [44, с. 813].

Водночас, незважаючи на доволі поширену нині думку про необхідність спрощення мови права, багато хто в юридичній сфері з нею не погоджується. Так, В. Армстронг стверджує, що використання незрозумілої для неюрислів латинської мови було зумовлене потребою точності висловлювань, а архаїчні слова мають усталений зміст [629, с. 246]. Прибічники прагнення прикрасити судові рішення чужорідним елементом пояснюють це тим, що наявність латинських запозичень надає документу до певної міри «статусності» й вагомості [488, с. 377], а їх словам – авторитет і престиж [620, с. 9-10]. Тож з цієї позиції вважається, що використання латини є намаганням покращити юридичну писемність, а її прихильники, на жаль, часом сліпо вірять, що латинізми обов'язково повинні вразити читача [622].

Баланс між указаними антагоністичними підходами, як завжди, знаходиться десь посередині, тож спробуємо не впасти в крайнощі та висвітлити новітнє явище використання латинізмів у судових рішеннях під кутом мови права як характерної її ознаки, дослідити можливість її використання в офіційно-діловому стилі, а також пояснити, чому все більше суддів удаються до її недооціненого в Україні потенціалу.

1. Мова судочинства і мова права: співвідношення понять. Як відомо, користування словом, особливо в юридичній сфері, накладає певні обов'язки та супроводжується деякими обмеженнями, встановленими законом [36, с. 3-4]. Серед безлічі інших юридичних професій суддя, як ніхто інший, повинен не лише володіти мистецтвом мови [213, с. 39], але й усвідомлювати велике значення добору правильних слів, які використовує під час підготовки судового рішення [595, с. 96]. І найперша вимога, яка стосується всіх аспектів мовленнєвого акту в судовій системі, втілена у частині першій статті 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» – судочинство і діловодство в судах України проводяться державною мовою [131]. Аналогічні положення щодо використання державної мови в процесі судочинства та складення на ній процесуальних документів містяться і в процесуальних кодексах України (стаття 9 ЦПК, стаття 10 ГПК, стаття 15 КАС, стаття 29 КПК). А в Рішенні КСУ від 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99 зазначено, що українська мова як державна є

обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом [458].

Здавалося б, на мовному питанні можна поставити крапку, адже висновок щодо виключності вживання української мови в судових рішеннях узгоджується з «буквою» закону. До того ж ще В. Винниченко закликав: «На Україні повинно мати силу тільки українське слово» [142, с. 193]. І це при тому, що латина не є ані мовою національної меншини України, для яких в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист, ані мовою міжнародного спілкування, яких держава сприяє вивченню. Ба більше, можливість застосування латинської мови в Україні не визначено на рівні закону.

Найперша теза, що уможлиблює подальше дослідження використання латинської мови в судових рішеннях – поняття «мова судочинства» і «мова права» (зокрема мова судового правозастосування) не є тотожними.

Термін «мова судочинства» більшою мірою є легальним і не тільки зафіксований у законодавстві, але й деталізований у Рішенні КСУ у справі про мову судочинства: «Суди реалізують державну мову в процесі судочинства <...> відповідно до Конституції і законів України. Таким чином, Основним Законом України закладено конституційні основи для використання української мови як мови судочинства <...>» [454]. Тобто термін «мова судочинства» стосується насамперед форми мовленнєвого акту (усного чи письмового) в цілому та вимагає, щоб такою мовою була саме українська, а не будь-яка інша. Вказане підтверджується вимогою частини третьої статті 14 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», згідно з якою суди ухвалюють рішення та оприлюднюють їх державною мовою; текст судового рішення складається з урахуванням стандартів державної мови [126]. Тож мова судочинства належить до групи тих вимог до юридичних документів, недотримання яких може тягнути за собою юридично значимі наслідки [80, с. 13].

Натомість термін «мова права» є радше науково обґрунтованим і стосується змістовних (передусім стилістичних) вимог до мови, якою має бути написане судове рішення.

Почнемо з того, що в юридичній науці існує безліч визначень поняття «мова права» (причому терміни юридична мова, правова мова та мова права зазвичай розглядаються як синонімічні [204, с. 10]). Так, П. М. Рабінович і Т. І. Дудаш стверджують, що мова права – це цілісна підсистема літературної мови, якій притаманні власні лексичні, стилістичні та інші особливості, зумовлені специфікою правової сфери суспільного життя та комунікативними потребами її учасників [40, с. 301]. Основне призначення мови права вчені вбачають «в експлікуванні змісту правового мислення, забезпеченні правовідносин, зберіганні і поширенні юридичної інформації», а мету – в опрацюванні «тих переломлень природної мови (її норм і закономірностей), котрі виникають при її наближенні до юридичного життя, і тих її перетворень, що постають при “проходженні через юридичну призму”» [14, с. 8]. Як соціально та історично сформована сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматико-стилістичних) мова права являє собою поліфункціональну, багаторівневу, відкриту та стилістично диференційовану систему [215, с. 159], а також є основним комунікативним засобом правника, вміння адекватно користуватися яким – невід’ємна ознака професійної придатності [608, с. 177].

У питанні співвідношення мови права з національною літературною мовою вчені визначають мову права як: цілісну підсистему літературної мови (Н. В. Артикуца [8, с. 24], П. М. Рабінович і Т. І. Дудаш [40, с. 301]); функціональний різновид літературної мови [39, с. 479; 204, с. 10]; самостійний жанр літературної мови [115, с. 204]; одну з виниклих на основі літературної національної мови професійних мов [607, с. 54]; особливу мову, яку розроблено на основі літературного варіанта національної (природної) мови [17, с. 9; 607, с. 54]; суто лінгвістичне явище, орієнтоване на передачу правової інформації [39, с. 478].

Слід погодитися з М. І. Любченко в тому, що мова права не може істотно відрізнятися від літературної мови, адже головне призначення права – регулювання відносин між людьми, тому воно має бути об’єктивовано в такій мові, яка буде

зрозумілою для людей – учасників суспільних відносин [193, с. 13]. Тобто про мову права можна говорити із тим застереженням, що її лексичний склад (не кажучи вже про граматику, фонетику, пунктуацію, синтаксис) є частиною лексичної системи певної мови, завдяки якій інституціоналізована та функціонує відповідна правова система певної держави [40, с. 301]. Тож однозначно не буде помилкою сказати, що саме сучасною літературною мовою в юриспруденції укладаються закони та ухвалюються судові рішення [204, с. 13].

Водночас мові права все ж притаманні певні особливості, які й вирізняють її з-поміж загальнолітературної мови [193, с. 13]: «Очевидність яскравої специфічності, унікальності та функціональної автономності мови права є доведеною й переконливою, що і дає підстави кваліфікувати її як самостійний (окремий) функціональний стиль/підстиль загальнолітературної мови» [214, с. 114]. Як стверджує В. В. Лазарєв, «мова, набуваючи статусу мови права, виробляє спеціальні засоби вираження для виконання функції впливу на пересічних громадян і стає відособленою системою, у якій діють свої “правила гри”» [177, с. 196]. Ідеться про певний набір характерних лінгвостилістичних і структурно-жанрових ознак, зумовлених специфікою правової сфери та комунікативно-професійними потребами в ній [8, с. 24; 39, с. 479; 204, с. 10].

Так, у своєму арсеналі мова права має власну термінологію, стиль, структурованість, шаблонність, засоби оформлення і навіть професійний жаргон [608, с. 177]. Серед стилістичних засобів (прийомів) мови права українські правники називають: відмову від елементів художнього мовлення, зокрема експресивної лексики; високий ступінь клішованості викладення, що виявляється у використанні юридичних термінів та інших стійких словосполучень (які є вираженням правових явищ: принципів, аксіом, презумпцій тощо); насиченість правовими архаїзмами, які функціонують у праві в їх «первісному» вигляді [607, с. 57].

Порушення мовних правил та недотримання стилю викладу юридичного документа загалом не є вагомою підставою для того, щоб він вважався неправомірним [80, с. 14]. Проте варто враховувати, що ознаки мови права з їх внутрішньою

організацією суттєво впливають на форму та зміст правових актів [115, с. 204-205], зокрема судових рішень.

2. Судове рішення як документ офіційно-ділового стилю. Судове рішення є першим і основним показником якості правосуддя [207, с. 94], написання якого вимагає від судді особливої майстерності – недарма його називають актом «високої» культури судочинства [76].

Раніше в узагальненнях вищих судів зверталася увага лише на те, що судове рішення повинне бути викладене офіційно-діловою мовою [355; 511]. Проте в Постанові Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20 травня 2013 р. № 7 «Про судове рішення в адміністративній справі» прослідковується розмежування понять «офіційно-діловий стиль» як категорії мовознавства і «мова права» як концепту правового: «Судове рішення як документ офіційно-ділового стилю повинно викладатися з дотриманням норм літературної мови та використанням уніфікованих зворотів ділової та юридичної мови, мати логічну послідовність та нейтральний тон викладення матеріалу, характеризуватися точністю, стислістю і зрозумілістю викладення» [356].

Насамперед варто звернути увагу на те, що існують різні точки зору на співвідношення понять «мова права» та «офіційно-діловий стиль». Наприклад, деякі вчені вбачають у мові права самостійний функціональний стиль сучасної літературної мови, але достатніх загальноновизнаних наукових даних щодо такого підходу немає [607, с. 56]. Водночас беззастережно стверджувати, що мова права належить до офіційно-ділового стилю [607, с. 56], було б некоректно.

На нашу думку, до означеної проблематики можна підійти під кутом відомих у теорії права двох підходів до дослідження використання мовних засобів у різних комунікативних ситуаціях: мовознавчого та юридичного [40, с. 890].

3 позицій мовознавства юридичний текст – це певне повідомлення, об'єктивоване як офіційний письмовий документ [115, с. 205]. Мовознавчий підхід полягає у виокремленні функціональних стилів мови, під якими розуміють «сукупність прийомів відбору та сполучень мовленнєвих засобів, функціонально зумовлених змістом, метою та обставинами спілкування» [600, с. 106]: офіційно-

ділового, публіцистичного, наукового, розмовного, художнього. Відповідно кожен зі стилів має свої характерні ознаки й реалізується у властивих йому жанрах [600, с. 106]. Так, П. М. Рабінович і Т. І. Дудаш пояснюють, що в мовознавчому підході поняття правничого стилю немає, натомість ідеться про юридичний жанр офіційно-ділового стилю. Указаний підхід популярний не тільки серед лінгвістів, але й серед юристів, які стверджують про функціонування мови права в межах офіційно-ділового стилю, у якому виокремлюють судовий [380, с. 24-25] (судово-правовий [8, с. 26; 115, с. 205; 215, с. 160-161]) підстиль.

Натомість для юриспруденції становить безперечну цінність дослідження мови права як умовно самотійного стилю [606, с. 78]. Тож з **юридичної точки зору** мова права послуговується засобами різних функціональних стилів: офіційно-ділового, наукового, публіцистичного, розмовного [8, с. 26; 215, с. 160]. І. Д. Шутак указує, що офіційно-діловий, науковий і публіцистичний стилі є стилістичною основою мови права, а «стилю юридичного письма властиві специфічні риси, функції, мовні засоби, композиційна система функціональних різновидів і жанрово-ситуативних стилів» [606, с. 78]: «На практиці стилістична чистота певного тексту виявляється явищем досить рідкісним. Так, акти правозастосування, договори та різні документи, які складають приватні особи, часто “несуть” відбиток наукового, публіцистичного або розмовного стилю» [606, с. 80]. Аналогічні міркування висловлює й І. І. Онищук: «Серйозний вплив правової доктрини на право в цілому обумовлює значні “вкраплення” наукового стилю в усі зрізи юридичної мови» [213, с. 62].

Згідно з юридичним підходом мова права розглядається в розрізі її функціональних напрямків (мова правотворчості, мова правозастосовування, мова правотлумачення, мова правореалізації, професійна правнича мова та мова правничої науки), і ми можемо вести мову про специфічні мовно-стилістичні засоби, сферу функціонування, домінуючий функціональний стиль кожного з цих відносно самотійних видів [380, с. 25]. Наприклад, П. М. Рабінович і Т. І. Дудаш слушно зауважують, що «у мові правозастосовування переважають мовно-стилістичні засоби суто офіційно-ділового стилю, але можуть бути використані і мовно-стилістичні

засоби розмовного стилю (коли йдеться про трансформацію розмовного мовлення в офіційне у певних видах документів)» [380, с. 26].

Отже, відповідно до мовознавчого підходу судове рішення – документ офіційно-ділового стилю, мовно-стилістичні засоби якого корелюються з комунікативними потребами сфери права. Водночас з юридичної точки зору мова судового правозастосування є одним із функціональних напрямків мови права, домінуючий функціональний стиль якої (проте не виключний) – офіційно-діловий.

3. Мова права як професійна (фахова) мова. Відповідно до новітнього міжнародного стандарту ISO 5127:2017 можна виділити такі різновиди мови:

– природна мова (англ. natural language) – мова, якою активно послуговується або послуговувалась людська спільнота і правила якої здебільшого виводять з ужитку;

– фахова мова (англ. special language, language for special purposes) – мова, якою послуговуються в певній предметній сфері та якій властиве вживання спеціальних лінгвістичних виражальних засобів, що завжди обіймають спеціальну предметну термінологію й фразеологію, а також можуть охоплювати стилістичні чи синтаксичні особливості;

– штучна мова (англ. artificial language) – мова, правила якої явно встановлено перед її вживанням [81, с. 6].

У науковій літературі часто стверджується, що мова права (зокрема мова судового правозастосування) є професійною (фаховою) мовою [607, с. 46], «бездоганне володіння якою має забезпечити її безпомилкове вживання у правовій реальності» [65, с. 202]. До того ж акцентується увага на тому, що поняття «професійна мова» охоплює різні функціональні різновиди літературної мови [600, с. 112]. Ураховуючи поширене у вітчизняній науці визначення професійної мови як функціонального різновиду української літературної мови, яким послуговуються представники певної галузі виробництва, професії, роду занять, а фахової мови – як сукупності всіх мовних засобів, якими послуговуються у професійно обмеженій сфері комунікації з метою забезпечення порозуміння між людьми, які працюють у цій сфері

[600, с. 17], ці терміни принагідно до юридичної сфери є синонімічними до мови права.

М. Гінзбург стверджує, що професійна мова є складником літературної мови та частково штучною мовою, тобто природною мовою з елементами штучних мов, і цим вона істотно відрізняється від загальновживаної: «Якщо для загальновживаної мови нормами є загальні норми певної літературної мови, то для фахової мови – це загальні норми певної літературної мови плюс додаткові норми, що роблять фахові тексти ясними, чіткими, внутрішньо узгодженими, однозначно зрозумілими, стислими й послідовними. Тобто фаховій мові властиві істотніші внормованість і регульованість, ніж загальновживаній» [81, с. 7]. Так само українські теоретики права вважають, що для мови права неминучими є елементи її штучності та незрозумілості, обумовлені професійними особливостями: «Якщо полегшити мову за рахунок позбавлення від баласту у вигляді непотрібних архаїзмів, які її ускладнюють, цілком можливо, то звільнити юридичну мову від специфічних аспектів, які пов'язані із особливостями самого права, неможливо» [147, с. 637]. Вона слугує засобом спеціальної, інтелектуально-правової комунікації, «не створена для повсякденного спілкування людей, і її використання відбувається тільки у випадках зіткнення з правом» [193, с. 14].

Тобто професійна (фахова) мова – це насамперед слова, терміни та вислови, які використовують у певному професійному середовищі [600, с. 18]. Тому володіти мовою професії означає не лише добре знати норми національної мови, але й уміло послуговуватися професійною лексикою, термінологією, фразеологією та активно застосовувати ці знання у фаховій діяльності [139, с. 7] з метою дотримання чіткості, точності, послідовності, зрозумілості та лапідарності викладу думки в писемному та усному мовленні [204, с. 9].

4. Стандартизація мови права. Однією з характерних ознак офіційно-ділового стилю та, відповідно, й мови права є стандартизація, яка виражається не лише в зовнішній формі документів, але й у доборі мовних засобів [139, с. 97]. Так, на лексичному рівні стандартизація досягається за допомогою виживання мовних кліше, штамів [139, с. 97], усталених словесних формул, повторювання слів, форм,

зворотів, «професійних ідіом», що сприяє однотипному розумінню та тлумаченню документа, стислій його побудові [115, с. 205].

Українські теоретики права пояснюють, чому юристи використовують спеціальні усталені форми, які запозичено ще в минулих століттях: «Переваги юридичних фраз та формул – в їх лаконічності, точності, авторитетності та універсальності. Вони приймають форму алгоритмів, іноді латинських висловів <...>, початкові слова яких достатні для того, щоб зрозуміти спеціально підготовленим особам їх значення: назви принципів, складних понять та інститутів не потребують у законодавчих актах додаткових роз'яснень» [147, с. 636-637]. Складники з високим ступенем стандартизації, характерні для мови права [39, с. 479], стійкі за своїм змістом, повторюються та однаково застосовуються у різних юридичних текстах [115, с. 209], що обумовлено декількома взаємопов'язаними причинами.

Так, мова права – невід'ємний чинник правової системи з певними традиціями та особливостями, серед яких у науці називають, зокрема, тісний взаємозв'язок з історією права [17, с. 9; 39, с. 479]. Постійне використання латинських термінів і висловів у судах, підручниках, угодах і наукових роботах, пов'язаних з юридичною сферою, існує вже протягом багатьох століть, а тому з часом багато з них стали поширеними та звичними елементами правового письма [636]. Тож частково стандартизація мови права пов'язана з її консервативністю [115, с. 205], що зумовлена рецепцією римського права національною правовою системою на всіх рівнях правового буття, а також слідуванням вітчизняної терміносистеми європейською правовою традицією: «Професійні юристи увіковічують стереотипні форми, запозичені із минулих століть. Саме тому у пересічних громадян складається враження, що юридична мова – архаїчна, юристи розмовляють на спеціальному професійному слензі, про “закритість”, корпоративність в діях юристів» [115, с. 211].

Вітчизняні теоретики права нагадують, що активне використання в юридичних текстах різноманітних дефініцій, юридичних конструкцій, фікцій тощо починається ще за часів Юстиніана [115, с. 204]. Як стверджує І. Д. Шутак, юридичний світогляд і мова права нашого часу значною мірою визначаються поняттями, створеними на матеріалі римського права представниками історичної школи права [606, с. 91]. І

попри те, що мова права постійно розвивається та оновлюється, правнича лексика та фразеологія виявилися найстійкішими до змін: «Це пояснюється стабільністю юридичної форми, а також тим, що мова права сприймає лише стійкі та загальновизнані мовні конструкції» [607, с. 56]. Як пояснює П. М. Балтаджи, мова права саме й розроблена «з метою фіксації, збереження і передачі результатів інтелектуальної діяльності, що мають юридичне значення» [17, с. 9]. Подібної думки дотримуються також інші дослідники [607, с. 54].

Однак основна причина активного використання в судових рішеннях усталених лексико-граматичних і фразеологічних одиниць високого рівня стандартизації, а також широкого використання професійної термінології [115, с. 205], криється у пов'язаності особливого характеру мови права з її спеціалізацією. М. І. Любченко пояснює, що мова права (юридична мова) є знаковою системою, яка служить засобом прояву думок, професійного спілкування юристів, а також передачі професійної (правової) інформації: «Ця знакова система включає в себе спеціальні юридичні терміни, що мають особливий правовий зміст» [193, с. 11].

Юристи використовують спеціалізовані терміни та вислови, які часто мають точні юридичні визначення й можуть або відрізнятися від загальновживаних слів [182, с. 163], або лаконічно позначати ті поняття, які загальнолітературна мова пояснити не може [115, с. 211; 147, с. 637]. Тобто ці елементи мови права, зокрема латинізми, обслуговують юридичну сферу спілкування разом із загальновживаним лексиконом [600, с. 18]: «Ці терміни часто є латинського <...> походження, і їхнє значення може відрізнятися від повсякденного вживання. Як приклад, термін “*habeas corpus*” має юридичне значення в контексті прав людини» [182, с. 163].

У цьому аспекті стандартизованість (термінології, синтаксичних конструкцій: усталених зворотів, формул, кліше; структури документа [8, с. 27; 215, с. 161]) як одна зі стильових рис мови права забезпечує втілення на практиці й інших – офіційності, точності, однозначності, суворості нормативності на всіх мовних рівнях, настановчо-інформативного характеру приписів, стилістичної однорідності, емоційно-експресивної нейтральності, відсутності образності та індивідуально-авторських рис і, як наслідок, аргументованості та зрозумілості [8, с. 27; 215, с. 161]. Уважається, що

правильне та однакове вживання правової термінології та фразеології забезпечує точність і зрозумілість юридичних формулювань, що багато в чому визначає ефективність законодавства, сприяє зміцненню законності [204, с. 10] як елемента принципу верховенства права.

5. Кореляція використання латинізмів з вимогами «простої» мови судових рішень. Останнім часом в Україні дедалі частіше можна почути нарікання на те, що більшість судових рішень «пишуться надзвичайно складною, формалізованою, важкою для сприйняття мовою» [148]. В юридичному світі для опису фахової, «складної» мови, яку юристи використовують у процесі створення документів, існує термін «legalese» [83, с. 54]. Серед особливостей «legalese» виділяють високу формалізованість, довгі речення, численні звороти, складну лексику, використання великої кількості термінів і особливих граматичних конструкцій, зокрема латинізмів [83, с. 54; 379, с. 111]. Складна читабельність юридичних текстів через їх спеціалізовану мову [177, с. 195] пов'язана як і з хибним суб'єктивним уявленням про те, що юридична спільнота (як практиків, так і науковців) має висловлюватися малозрозумілою мовою [32], так і з тим, що писати просто, як би це парадоксально не звучало, – складний і клопіткий процес, що насправді потребує акумуляції значних інтелектуальних і творчих зусиль. І. І. Онищук підтверджує: «Створення чіткого, зрозумілого та ефективного письма пов'язане з напруженою роботою над пошуком правильного слова» [213, с. 113].

У відповідь на цю негативну тенденцію в судовій практиці в Україну із-за кордону прийшла протилежна їй – рух за спрощення правового письма, позаяк складність вважається найбільшим ворогом переконливого юридичного документа [9, с. 91]. Використання звичайної, повсякденної національної мови замість «legalese», який і досі залишається способом «збереження професійної монополії шляхом використання невідомої для пересічних людей мови» [83, с. 54], стає все більш популярним в юридичному світі [379, с. 112].

У світлі руху за «просту» мову юридичних документів латинізація судових рішень виглядає, на перший погляд, негативним явищем, яке слід викоринити із судової практики. Українські науковці наполегливо радять не піддаватися впливам

«модних» тенденцій, прикрашаючи мовлення екзотичним чужомовним словом [493, с. 142]. Так само і в польській науковій літературі нещодавно почали підіймали питання про те, що з прагматичної та, насамперед, утилітарної точки зору спроби замінити юридичні терміни їх латинськими еквівалентами, яких немає в польських законодавчих актах, не мають змістовного обґрунтування [626, с. 1956]. Аналогічна за суттю порада до написання судових рішень – не використовувати латинські слова чи фрази, якщо є відповідник національною мовою – звучить і від інших зарубіжних науковців [628, с. 35].

Насамперед варто враховувати, що для забезпечення вимоги зрозумілості судових рішень мова права має бути логічно завершеною: «На практиці така завершеність досягається за допомогою дотримання вимог, згідно з якими формулювання змісту юридичного документа повинно бути точним, чітким, ясним (зрозумілим), доступним для сприйняття» [115, с. 206]. Тобто судді не можуть обійтися без наповнення судових рішень термінами й висловами, коли їх юридичне значення чітко визначене, навіть незважаючи на їх незрозумілість для пересічної людини [115, с. 204]. Недарма в юридичній літературі стверджується, що «точність – це найголосніша чеснота мови права» [177, с. 196], а тому саме вона є «точкою відліку» для всіх інших вимог мови права.

У цьому аспекті потрібно диференціювати стандартизованість як вимогу мови права, дотримання якої є проявом високої професійної культури судді, та орієнтацію на спрощення тексту судового рішення. Лише на перший погляд стандартизованість і зрозумілість як одні з основних стильових рис мови права [8, с. 27; 215, с. 161] є контрадикторними. Насправді ж апелювання суддею уніфікованою термінологією забезпечує передбачуваність застосування правових норм, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом та, як наслідок, справедливість судочинства: «Оскільки судові рішення є офіційним документом, воно повинно складатися певною мовою і мати відповідний стиль викладення, адже саме мова та стиль судових документів забезпечують зрозумілість і доступність мови правосуддя, що в свою чергу, формує громадську думку про незалежність та справедливість судової влади»

[596, с. 62]. Тож стандартизація мови права існує «для», а не «всупереч» вимозі зрозумілості.

Указане підтверджують і окремі українські теоретики права – прагнення до простоти й доступності змісту юридичного документа не має зашкодити його змістовності, зокрема точності та повноті викладу матеріалу [115, с. 208]: «Отже, правничій мові загалом притаманна розумна економічність використання мовних засобів за формулою “мінімум слів – максимум змісту”, а примітивізм, як і надмірність, не припустимі» [608, с. 178-179].

Отже, використання простих слів автоматично не зробить мову права більш зрозумілою [608, с. 178]. Так само й латина в судових рішеннях – це не завжди про використання «помпезних» фраз, які призводять в очах адресанта до хибного уявлення про власну поважність [135, с. 25]. Тому простота стилю як одна з властивостей мови права на практиці забезпечується не тільки й навіть не стільки «вживанням простих і зрозумілих термінів, широко відомих мовних зворотів» [608, с. 178], як ретельною роботою «з представлення та викладення достатньо складного матеріалу у форматі, який забезпечує його легке засвоєння» [608, с. 178]. Безапеляційна відмова від напрацьованого століттями корисного інструментарію латинської мови, що може сприяти у розв’язанні складних юридичних проблем, насправді не є однією з вимог «простої» мови судових рішень.

Також цікавою в аспекті штучного протиставлення латини з «простою» мовою судових рішень є позиція КРЕС, висловлена в пункті 59 Висновку № 7 (2005) з питання «Правосуддя та суспільство»: «КРЕС вважає, що судова мова повинна бути лаконічною та простою, уникати, крім випадків, коли це необхідно, формулювань латиною або іншими мовами, які важко зрозуміти широкому загалу. Юридичні поняття та норми можуть бути вичерпно пояснені цитуванням законодавства або судових рішень» [107, с. 236]. З одного боку, в цьому пункті закладено ідею про недопущення переобтяження судового рішення зайвою інформацією, зокрема іноземною мовою. З іншого боку, в ньому фактично заточена вся дискусія навколо використання латинізмів на письмі, і більш прискіпливий погляд на це положення в аспекті тенденції латинізації судових рішень настановує на такі чотири міркування.

По-перше, прикметно, як серед «інших мов» саме латинська згадується в документі КРЄС, що зайвий раз свідчить про її особливий історичний статус міжнародної юридичної мови. За свою багатовікову історію латинська мова стала засобом вираження не лише юридичних термінів, але й різноманітних конструкцій, аксіом, презумпцій, принципів тощо. Така історично зумовлена роль латини, з одного боку, дещо стирає «кордони» між національними правовими системами, уніфікуючи правові явища в межах усієї романо-германської правової сім'ї, а з іншого – служить засобом професійного спілкування юристів (зокрема суддів), для яких, як уважає Р. Слободян, досить зрозуміле й абсолютно переконливе бажання звучати як справжні професіонали [493, с. 133]. У цьому аспекті важливо розуміти, що сьогодні латинська мова в праві – це не завжди про «незбутні анахронізми з кам'яного віку» [493, с. 134], а часто навіть й навпаки – про помірковану відкритість до нововведень у судовій практиці, яка загалом визнається похвальною [97, с. 98].

По-друге, КРЄС рекомендує уникати лише тих формулювань, які «важко зрозуміти широкому загалу». Звісно ж, для розуміння судового рішення вимагається певний рівень інтелектуальних здібностей читача, і не можна піддаватися спокусі поставити рівень якості мови права в залежність від рівня правової культури суспільства [193, с. 15]. З іншого боку, латинізми є передусім спеціальними юридичними термінами та висловами, служать засобом прояву думок і професійного спілкування юристів, передачі професійної (правової) інформації [193, с. 11], а тому не варто легковажно розраховувати, що їх сприйняття буде однаковим для «широкого загалу» та юридичної спільноти.

Тому в контексті використання латинізмів на письмі варто радше не зловживати ними в одному реченні та тексті в цілому, адже це може призвести до ускладнення сприйняття змісту юридичного документа [115, с. 220]. Наявність у судових рішеннях професійних стандартних мовних засобів (юридична термінологія, правнича лексика, усталені звороти, кліше, юридичні фразеологізми, нормативні речення) [204, с. 10], зокрема виражених латинською мовою, має ґрунтуватися на засадах точності викладу, відсутності суперечностей, лаконічності, що забезпечує зрозумілість тексту

[380, с. 26]. Зі свого боку, для забезпечення зрозумілості судового рішення суддя має супроводжувати латинізм перекладом і, в разі потреби, – ще й його роз'ясненням.

По-третє, КРЄС допускає використання формулювань латиною (навіть тих, які «важко зрозуміти широкому загалу») у випадках, «коли це необхідно». Питання про доцільність використання латинських термінів і висловів у судових рішеннях є одним із найдискусійніших в юридичній науковій літературі. У той час, коли одні вчені категорично наполягають на виключенні будь-яких латинських елементів із правового письма, інші висловлюють думку про те, що «в серйозному контексті», зокрема юриспруденції, присутність латини «абсолютно необхідна» [598, с. 111], а мова права була б безглуздою без деяких латинізованих керівних принципів [631, с. 105].

На наше переконання, це питання варто залишати відкритим на розсуд судді, адже в процесі правозастосування з його незліченною кількістю варіативних життєвих ситуацій та юридичних нюансів лише практика може бути критерієм істини. У цьому аспекті варто враховувати, що суддівська професія є досить творчою [97, с. 98; 595, с. 96], і суддя повинен мати певну «свободу самовираження, подібну тій, що має художник, щоб повною мірою використовувати всі можливості мови», тобто «не має бути закутий у штучні правила або норми» [198, с. 9]. На думку О. Шамрай, застосування норми права не схоже на застосування шаблону, а тому завжди має творчий характер [595, с. 96], який найвиразніше проявляється в мотивувальній частині судового рішення. При цьому розумне поєднання формального підходу та творчості у процесі складання документа [145, с. 12] є реалізацією функцій судової влади людиною та для людини [504, с. 128], демонстрацією належно вмотивованого судового рішення, що є одним із критеріїв його якості.

Водночас у процесі правозастосування як творчого акту варто враховувати принаймні дві обставини, які, на думку професора Гарвардської школи права Дж. Сміта, свідчать про небезпеку використання латинізмів:

1) їх стислість, позаяк значення коротких фраз особливо схильне до помилкового розуміння, що може призвести до помилок щодо їх обсягу та застосування;

2) латинізована форма, яка подекуди перешкоджає належному та об'єктивному дослідженню їх значення, у зв'язку з чим деякі марні та неправдиві латинські вислови й досі продовжують існувати [637, с. 25].

Отже, лише від судді залежить, яким чином латинізм буде вкраплений у судові рішення. Навіть латинська мова, яка зазвичай сприймається як щось таємниче, езотеричне та недоступне для широкого загалу, може бути вміло використана на письмі з певною прагматичною метою, насамперед сприяння в мотивуванні судового рішення. У цьому аспекті тенденція латинізації, подібно з поширеною практикою цитування уривків з рішень ЄСПЛ у національних судових рішеннях, має бути скоригована в бік осмисленого, а не бездумного використання латинізмів [32], що надаватиме додаткової переконливості аргументації судді.

По-четверте, КРЄС стверджує про можливість бути вичерпно поясненими «циткуванням законодавства або судових рішень» виключно юридичних понять та норм, що не охоплює інші правові явища, зокрема категорію «принципи права». Недарма КРЄС у Висновку № 11 (2008) щодо якості судових рішень наголошує, що їх обґрунтування може містити тлумачення юридичних принципів [107, с. 390].

Відомо, що мові права повинна бути притаманна емоційна нейтральність [607, с. 55] (спокійна тональність [213, с. 63; 606, с. 82]). Для цього потрібно уникати «образних висловів, емоційно забарвлених слів і синтаксичних конструкцій та суб'єктивного ставлення під час описання ситуації та викладу інформації, адже тон службового документа має бути нейтральним» [595, с. 97]. Уважається, що навіть «найбільш неприйнятні факти юрист повинен уміти описати в нейтральних виразах, не надаючи їм емоційного забарвлення» [607, с. 55]. Тому просте апелювання до справедливості (латинських висловів, які не є втіленням правових явищ) без достатньої мотивації судового рішення суб'єктивізує його, позбавляючи владного та офіційного характеру – атрибутивних ознак мови правових документів [606, с. 28].

На основі прагматичної рефлексії польська дослідниця Й. Ковальчик доходить висновку, що латинські елементи, які зменшують зрозумілість судового тексту на користь надмірно насиченого стилю, не є бажаними [626, с. 1961]. Тобто якщо, наприклад, для публіцистично-правових творів характерне використання прислів'їв, приказок, афоризмів, індивідуально-авторських утворень тощо [8, с. 30; 215, с. 163], то для мови правозастосування такі мовно-стилістичні засоби не є властивими [40, с. 892].

Натомість використання судами загальновідомих у всьому юридичному світі латинських мовних кліше, а також термінів і висловів, латинізована форма яких служить для позначення правових явищ (зокрема принципів, аксіом, презумпцій тощо), не лише робить мову права багатшою та гнучкішою [629, с. 251], але й сприяє більшій переконливості та підкресленню офіційності судових рішень [199, с. 358-359]. У цьому аспекті вважається, що хоча латинізми й не забезпечують прямого вирішення юридичних питань, вони виступають як певні орієнтири, які можуть спрямовувати суди до справедливого розгляду конкретних справ [631, с. 105].

До того ж у пункті 60 Висновку № 7 (2005) КРЄС передбачено, зокрема, що «ясність та стислість, однак, не повинні бути абсолютною метою, оскільки суддям у своїх рішеннях також необхідно зберігати точність та повноту аргументації», особливо «в усіх тих випадках, коли неможливе посилення на існуючі прецеденти та/або коли цього вимагають фактичні обставини справи» [107, с. 236]. Більшість учених також притримуються думки щодо неприпустимості «як спрощення змісту юридичного письма, так і створення замість документа наукової статті або іноземного тексту» [194, с. 159]. Ця дилема є однією з основоположних проблем сучасної мови права, і «пошук гармонійних шляхів поєднання, здавалося б, непокєднаних її рис, є найважливішим завданням для творців юридичних документів» [147, с. 637]. Тож на компромісній основі між професійною мовою права, з одного боку, і зрозумілою та доступною для всіх мовою, з іншого, суддям рекомендують уникати іноземних слів, окрім випадків, коли вони сприяють точності [213, с. 122], ясності, однозначності – втіленню вимог, які ставляться до мови права [147, с. 637].

На нашу думку, латинізми в мові права в окремих випадках якраз і здатні забезпечити потрібний баланс точності (універсальна латинізована форма) та зрозумілості (досягається шляхом адекватного перекладу та, у разі необхідності, пояснення правового явища). Шляхом коректного використання латинських юридичних термінів і висловів можна вміло поєднати складні юридичні поняття з тим, що «юридичні документи пишуться для людей» [115, с. 224]. Причому такі латинізми можуть бути як загальними мовними засобами юридичної техніки (весь комплекс виражальних засобів мови, зокрема термінологія, мовні кліше, метафори, мовні символи), так і спеціально-юридичними (юридичні конструкції, презумпції, фікції, аксіоми тощо) [606, с. 41]. Ураховуючи, що кожна національна мова права має свою специфіку, латинські мовні засоби в ХХІ ст. є універсальними (інтернаціональними та подекуди міжнародними) надбаннями та дозволяють вмотивувати судові рішення таким чином, щоб воно було зрозумілим, а стиль викладу при цьому залишався професійним.

Отже, не слід абсолютизувати протиставлення латини та «простої» мови судових рішень. З урахуванням історичної ролі латинської мови та римського права в межах романо-германської правової сім'ї присутність латинізмів і сьогодні є іманентною ознакою мови права багатьох національних правових систем, зокрема України. Імпліцитність латинізмів у складі юридичної лексики дозволяє суддям на їх розсуд як звертатися до латинізованих форм, так і уникати їх використання на практиці. При цьому важливо, щоб латинізація судових рішень була не просто зайвим способом апелювання до багатовікової традиції, але засобом забезпечення їх чіткості, зрозумілості та лаконічності. Цього можна досягти лише шляхом осмисленого використання латинізмів у судових рішеннях, що стосується як (1) мети, яку суддя переслідує вживанням латинського елемента (розкривається через специфічний набір функцій латинізації), так і (2) забезпечення коректності його використання на письмі.

3.2. Функції латинізації судових рішень

Значення латинської мови багатогранне – вона має велике ужиткове застосування не лише в різних ділянках освіти та науки [383, с. 18], але і в юридичному писемному мовленні. Латинські вкраплення в ХХІ ст. не стали виключно цікавими ілюстраціями та не зникли з юридичної сфери, а юристи звертаються до них і досі як до правових авторитетів [631, с. 75]. Вочевидь для цього є певні причини, що змушують юридичну спільноту щоразу використовувати надбання латинської мови. Проте передусім слід зважати на два моменти.

По-перше, варто враховувати неоднорідність самих ідей, що сховані під латинізованою формою. Наприклад, як стверджує С. Д. Гринько, ідеї римських юристів мали свої найменування, власні значення та мотивоване виокремлення, виконували особливі функції в правовому устрої: «Одні мали значення гносеологічної прив'язки при конструкції правових норм. Інші – виступали основою моралі при правозастосуванні, треті – були фундаментальним орієнтиром при реалізації і застосуванні юридичних правил і при конструкції усіх наступних правових норм» [84, с. 42]. До того ж латинізми мають неоднакову цінність: якщо деякі залишаються актуальними у своєму первозданному вигляді й дотепер, то інші потрібно або переосмислити, або взагалі відкинути [637, с. 26].

По-друге, треба зважати на тісний взаємозв'язок між мовою та правом: «Без мови неможливі виникнення, розвиток та існування права. Історія мови віддзеркалює історію права. Право, у свою чергу, впливає на формування та розвиток мови. Зазначене дозволяє вважати мову основним засобом існування права» [39, с. 476].

У науковій літературі питанню ролі латинської мови в праві приділено дуже мало уваги. Одні вчені вважають, що латина допомагає підтримувати структурну цілісність основи права, слугуючи (1) нагадуванням про традицію, на якій така основа побудована, і (2) вказівкою назад у часі, завдяки чому ми можемо досліджувати погляди, які привели нас до того, де ми юридично перебуваємо сьогодні [625, с. 3].

Інші представники академічної спільноти вважають, що і тоді, і зараз, говорити щось «авторитетно» означає фактично говорити «разом з авторитетами» [62, с. 22].

Під таким кутом зору серед прийомів аргументації в судді завжди залишається «“залізне пояснення” – “так вважали авторитетні Гай, Папініан, Ульпіан” тощо; або – це “було справедливим завжди”» [197, с. 15]. Недарма лорд Бекон висловив сентенції латиною, адже вважав цю мову найкоротшою, щоб сформулювати правила всебічно, найкраще для пам'яті та з найбільшим авторитетом і величністю, про які можна стверджувати в аргументації [637, с. 25-26]. Проте виключно таке пояснення використання іншомовних термінів є, згідно з думкою Й. Ковальчик, лінгвістичною хитрістю в судовому тексті [626, с. 1958].

Очевидно, що мета використання латинізмів у судових рішеннях не обмежується простим ефектом зв'язку з історією, а також прагненням естетично чи науково розбавити текст іншомовними елементами. Така мета може бути багатогранною, що дозволяє вести мову про певні функції латинізації судових рішень (її роль, призначення в суспільстві), специфічний набір яких може бути реалізований у кожному конкретному випадку використання латинізму на практиці.

Ураховуючи, що латинізація судових рішень пов'язана з користуванням словом (латинською мовою, її лексикою) в писемному мовленні, а також ґрунтуючись на вітчизняному науковому доробку щодо розуміння функцій мови [514, с. 195], зокрема мови права [8, с. 25; 40, с. 303; 200, с. 33; 204, с. 11; 215, с. 159-160], можна виділити такі функції латинізації судових рішень: 1) номінативна, 2) комунікативна, 3) аргументативна, 4) аксіологічна, 5) культуроносна, 6) гносеологічна, 7) символічна, 8) виховна, 9) естетична.

1. Номінативна функція – латинізація судових рішень сприяє називанню (позначенню, номінації) правових реалій і понять, їхніх властивостей та відношень між ними [514, с. 195]. Будь-яка думка суб'єкта правотворчості чи правозастосування має лінгвістичну форму: «Тут відбувається своєрідне подвоєння пізнання юридичного світу: правові явища отримують мовну оболонку» [213, с. 39]. При цьому Г. М. Сюта стверджує, що латинізми – досить традиційний для національної мовно-літературної практики засіб номінації чи характеристики певної

ситуації, явища, предмета тощо, а популярність їх «автентичного» (латиномовного) вживання дослідники умотивовують через поширеність латинської мови [501, с. 207].

С. М. Рибачок пояснює, що на певному етапі латинські терміни пояснювали ті явища, яких у інших культурах не існувало, не було описано і мова не була забезпечена лексикою для пояснення певних абстрактних ідей: «Щодо зв'язку з юриспруденцією, римське право, на базі якого сформувалося сучасне європейське право, розвивалося у мовному просторі латини. На ґрунті латинської лексики римського права склалися численні поняття різних галузей права» [387, с. 10].

Як уважає Й. Ковальчик, латинізми не мають вносити термінологічний хаос в юридичну площину, збільшувати ризик неправильного тлумачення, кваліфікації діяння абощо [626, с. 1957]. І в цьому аспекті варто враховувати такі 3 моменти.

По-перше, використання латинізмів на письмі може бути обумовлено практичними потребами. А. В. Ляшук уважає, що під час підготовки юридичного документа часто важко або навіть неможливо уникнути використання іноземних слів, а також обмежитися виключно юридичною термінологією: «Потрібно використати слова з розмовної, технічної, іноземної мови. Крім того, поруч зі звичайними, вживають застарілі слова (архаїзми), технічні та іноземні терміни» [194, с. 159]. М. С. Кельман і В. М. Стратонов пояснюють, що «латинські терміни та висловлювання, якими послуговується юридична мова, мають безцінну рису: неможливо без їх застосування коротко і точно відобразити зміст, який в них міститься» [147, с. 637].

Г. І. Сидорук також звертає увагу на те, що попри реформи в юриспруденції, які заохочують використання українських відповідників, відсоток латинських запозичень в юридичній мові залишається досить високим: «Присутність латинських запозичень надає документу, до певної міри, “статусності” та вагомості. Деякі вирази трапляються досить часто в правовому тексті, вони лаконічні, пізнавані, відомі всім юристам, а їхня заміна англійськими або українськими еквівалентами суттєво подовжила б текст» [488, с. 377].

У цьому контексті вчені зазвичай наводять випадки, коли за допомогою латинської мови на письмі можна або (1) передати спеціалізоване юридичне значення

окремих понять, яке немає можливості виразити іншим чином деякими національними мовами (безеквівалентна лексика) (наприклад, англійською «*prima facie*», «*ex parte*», «*subpoena*», «*fieri facias*», «*nisi prius*» або французькою «*intuitu personae*», «*accipiens*» [620, с. 15]), або (2) точніше передати суть поняття, ніж еквівалентами національними мовами [640, с. 142] (наприклад, «*habeas corpus*», «*ex parte*», «*nolle prosecute*», «*non est factum*») [613, с. 11; 622]. У першому випадку латина служить засобом компенсації так званих «мовних лакун» – відсутності в лексичній системі національної мови слова для позначення поняття, а в другому – найкращим способом чіткого вираження ідеї з меншою кількістю слів [640, с. 142]. Наприклад, у короткій латинізованій формі поняття «*ipse dixit*» (його використовують при посиленні на певний авторитет, часто з іронічною конотацією) або доктрина «*res ipsa loquitur*» («річ говорить сама за себе») інкапсулюють цілі юридичні концепції [625, с. 3].

В якості ілюстративного прикладу конспективності латинізмів можна навести правило «*mutatis mutandis*»: «Латиною це словосполучення означає – з заміною того, що підлягає заміні; з урахуванням відповідних відмінностей; зі змінами, що впливають з обставин; з відповідними змінами. Зміст цього припису полягає в тому, що під час інтерпретації конкретної справи слід звернути увагу на відмінності між реальною ситуацією, що аналізується, та ситуацією, описаною у відповідному рішенні Європейського суду з прав людини. Однак при цьому слід мати на увазі, що за своєю суттю ці ситуації можна вважати аналогічними» [64, с. 63]. А в контексті активного використання «*mutatis mutandis*» в практиці ЄСПЛ вітчизняні судді вбачають «сене цього висловлювання <...> у тому, що необхідно звертати увагу на відмінності між ситуаціями, стосовно до яких рекомендується звернутися до того чи іншого рішення Європейського Суду, та ситуацією, описаною в конкретному рішенні» [417].

По-друге, латинська мова сприяла формуванню єдиної системи загальних принципів права у правових системах романо-германської правової сім'ї на основі римського права [119, с. 71]. Недарма німецький правознавець Р. Циппеліус вважає, що практика застосування римського права звернена до правових принципів, які

отримали загальне визнання в широкому контексті всієї європейської культури [591, с. 155]. Ба більше, латина з притаманною їй точністю, змістовністю, виразністю та водночас лаконічністю мовних засобів виявилася не лише «неперевершеною літературною оболонкою римського права, витривалим носієм його сутності й духу» [14, с. 7-8], але й ідеальною мовою для номінації правових явищ в Середньовіччі та Новому часі. Тому сьогодні, незважаючи на світову тенденцію щодо спрощення юридичної мови, активне використання латинізованих форм принципів можна побачити не тільки в актах національних судів, але й практиці ЄСПЛ та Суду ЄС.

Прикладів конспективності принципів, виражених латиною, – незліченна кількість. Одним із найвиразніших зразків юридичної лапідарності часто представляють вислів із трьох слів – «*jura novit curia*». Щодо цього принципу існує усталена судова практика його розуміння, зокрема тлумачення Верховним Судом: «Виходячи з принципу судочинства ***jura novit curia*** – “суд знає закони”, неправильна юридична кваліфікація сторонами спірних правовідносин не звільняє суд від обов’язку застосувати для вирішення спору належні приписи юридичних норм, а суд має самотійно перевірити доводи сторін щодо застосування закону, який регулює спірні правовідносини, та надати правильну правову кваліфікацію цим відносинам і зобов’язанням сторін. Вказаний принцип є загальним (універсальним) та застосовується Судом у випадку, якщо сторонами здійснена неправильна юридична кваліфікація спірних правовідносин, у зв’язку з чим, керуючись вказаним принципом суд самотійно здійснює кваліфікацію спірних правовідносин» [282]. Навіть Велика Палата Верховного Суду звертала увагу на те, що «у цивільному процесуальному законодавстві діє принцип “***jura novit curia***” (“суд знає закони”), який полягає в тому, що: 1) суд знає право; 2) суд самотійно здійснює пошук правових норм щодо спору безвідносно до посилання сторін; 3) суд самотійно застосовує право до фактичних обставин спору (***da mihi factum, dabo tibi jus***)» [248].

Одним із найважливіших юридичних принципів, що передбачає об’єктивність, неупередженість при розгляді судових справ і будь-яких суперечок, є «*audiatur et altera pars*» (слід вислухати і протилежну сторону) [192, с. 83]. О. В. Зайчук переконує, що принцип «*audiatur et altera pars*» відомий зі стародавніх часів і складає

основу розгляду спору і діяльності суду: «Однак цей принцип не закріплений у конкретній нормі. Він ніби-то розчинений у нормах кримінального, цивільного і господарського процесу, проводиться через механізм змагання сторін. Сам принцип щодо вислуховування другої сторони виводиться із норм, хоча хронологічно він передує нормам, що застосовуються на його основі» [122, с. 24]. Приклади застосування цього принципу можна побачити хіба у практиці Малиновського районного суду міста Одеси: *«Явка особи, яку обвинувачують у вчиненні кримінального правопорушення і здійснення ним свого захисту у такому провадженні <...> є принципом права, який як частина будь-якої правової системи гарантує кожному бути вислуханим у суді. “Audiatur et altera pars” або “Audi alteram partem” в перекладі з латині означає “слухай іншу сторону” або “нехай і інша сторона буде вислухана”. Відомо, що вказаний принцип, має на меті створити певну рівновагу у судовому процесі між сторонами. Ніхто не повинен судитися без об’єктивного розгляду, в ході якого кожній стороні надається можливість дати відповідні докази та бути вислуханим»* [336; 337].

Також латинська мова може бути корисною для пошуку джерел концептуального наповнення та вираження принципу чи правила, що відповідає ідеї справедливості, узгоджується з принципом верховенства права, але для якого в національному праві немає прямого словесного позначення. На думку В. Середюка, максими можуть бути *«засобами розкриття змісту принципів, через них може бути розгорнутий певний принцип у процесах пізнання чи вивчення права»* [487, с. 109].

Наприклад, у ЦК України не передбачено доктрини *«venire contra factum proprium»* (заборони суперечливої поведінки), хоча В. І. Крат і Р. Ш. Бабанли переконані: *«З урахуванням того, що вона є проявом добросовісності, допустиме її застосування на підставі загальних засад приватного права (стаття 3 ЦК України)»* [167]. Тож до наробку римлян *«звертаються судді Верховного Суду, якими поступово запроваджуються доктрини, спираючись на римські фундаментальні категорії, зокрема, справедливості (aequitas), добросовісності (bona fides), довіри (fiducia) та ін.»* [388, с. 5]. І саме завдяки Верховному Суду вітчизняна судова практика довела дієвість багатьох принципів права, зокрема: *«verba chartarum fortius accipiuntur contra*

proferentem» (тлумачення слів договору проти того, хто їх написав), «*fraus creditorum*» (заборони вчинення фраздаторних правочинів), «*favor contractus*» (тлумачення договору на користь дійсності).

Посилання на авторитет римського права (*ratio scripta*) або правових положень, виведених на його основі в Середньовіччі чи навіть пізніше, полегшує обґрунтування імпліцитного існування принципів в правовій системі в силу європейської правової традиції.

По-третє, домінування латинської мови на європейському континенті протягом багатьох століть сприяло уніфікації юридичної термінології, а деякі з термінів стали настільки стандартними елементами правового письма, що фактично перетворилися на мовні кліше. Як стверджують Р. В. Миленкова та А. В. Різниченко, латинські процесуальні юридичні вислови (наприклад, *actio in personam*, *casus omissus*, *clausula rebus sic stantibus*, *lex loci contractus*, *lucrum cessans*, *onus probandi*, *uberrima fides*) являють собою «низку номінацій судочинства і часто використовуються у сучасній юриспруденції» [178, с. 40]. Як приклад лаконічних і відомих усім юристам латинізмів Г. І. Сидорук наводить такі: *ad hoc*, *affidavit*, *bona fide*, *caveat*, *de facto*, *de jure*, *et cetera*, *exempli gratia*, *ex parte*, *id est*, *in situ*, *inter alia*, *ipso facto*, *per pro*, *per se*, *prima facie*, *pro rata*, *quasi*, *sub iudice*, *ultra vires* [488, с. 377]. Переважно саме в такому вигляді латинська мова з'являється в сучасному правовому дискурсі [620, с. 9], позаяк є доволі гнучкою та використовується як універсальний лінгвістичний інструмент у спірних моментах [387, с. 4].

До того ж з практичної точки зору латинізми в судових рішеннях можуть бути використані як елемент цитування: 1) законів України; 2) рішень КСУ; 3) актів «м'якого права»; 4) практики ЄСПЛ; 5) *acquis communautaire*, зокрема практики Суду ЄС; 6) міжнародних договорів.

Отже, застосування латинізмів у судовому рішенні може сприяє універсалізації принципів права та стандартизації юридичного письма, що з професійної точки зору є зручним, а принагідно до розгляду окремих категорій справ – навіть корисним лінгвістичним інструментом (наприклад, у випадках, коли суд розглядає справу з

іноземним елементом, зокрема коли один учасник правовідносин є іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою).

2. Комунікативна функція – латинізація судових рішень є засобом спілкування учасників правового дискурсу, обміну інформацією між ними. Мовознавці називають комунікативну функцію мови найважливішою [514, с. 195], а юристи наголошують на функціональності як одній з вимог до мови права: «Функції юридичної мови полягають не тільки в тому, щоб точно і правильно визначити сенс державно-правових явищ, а й у тому, щоб спроектувати його в соціальне середовище, надати йому прикладного значення і зробити засобом спілкування, в першу чергу у професійній юридичній діяльності» [193, с. 20].

Питання щодо комунікативного потенціалу латинізації може бути порушене загальновідомим твердженням про латину як «мертву» мову: «З одного боку, зважаючи на те, що нею ніхто не користується у повсякденному спілкуванні, з цим можна було б погодитись. Але, з іншого боку, актуальними залишаються слова польського поета Юліана Тувіма: “Яка ж це мертва мова, якщо, не в’янучи, вона пережила тисячоліття?” І це справді так» [103, с. 8]. Юридичні терміни та вислови як частина латинської мови сьогодні є засобом передачі інформації правового характеру [164, с. 2], явищами мовної комунікації [213, с. 101].

Судовий розгляд є специфічним форматом комунікації з багатьма учасниками, що мають різні інтереси, але спільну мету – вирішення юридичної справи [608, с. 176]. Ґрунтуючись на Висновку № 11 (2008) КРЄС щодо якості судових рішень [107, с. 384], науковці серед ключових адресатів судового рішення виділяють сторони, суспільство та суди [171, с. 16]. Причому рівень фахової підготовки осіб, з якими комунікує суд через судові рішення, суттєво відрізняється: з одного боку, це «інші судді, адвокати, правозахисники, науковці, тобто особи, для яких судові рішення може мати професійний інтерес» [239, с. 16], а з іншого – звичайні громадяни без юридичної освіти.

Одні дослідники переконують, що судові рішення *de facto* становлять платформу для спілкування між спеціалістами-юристами [642, с. 76]; інші твердять,

що основними адресатами судових рішень є неюридична спільнота, від якої навряд чи можна очікувати знання професійної латини [626, с. 1962]. Принагідно до використання латинізмів у судовій аргументації в зарубіжній літературі стверджується, що сила тексту полягає саме в його здатності охопити широку аудиторію, інакше зброєю впливу стає не зміст, а страх перед судом [626, с. 1961]. Тож так чи інакше, суддя зобов'язаний задовольнити очікування всіх адресатів щодо якості судового рішення [171, с. 16], яке повинно «бути точним за своїм змістом і зрозумілим як посвяченому, тобто учаснику дискурсивного співтовариства, так і непосвяченому» [193, с. 15].

Латинська юридична мова все ще сприймається багатьма юристами як частина їх професійної культури [619, с. 287]. Тому для суддів використання латинізмів може бути зручним універсальним лінгвістичним інструментом [387, с. 4] комунікації всередині юридичної спільноти, особливо на міжнародному рівні [627, с. 132], адже в судовому рішенні завжди піднімаються питання, які існують лише в правовому світі [629, с. 239-241]: «Володіння загальновизнаними афоризмами, висловлюваннями та термінами не тільки свідчить про культуру правознавця, а й сприяє зручному спілкуванню між юристами різних країн» [389, с. 13]. Під цим кутом уміле використання окремих латинізмів є, без перебільшення, невіддільним чинником професійної комунікації судді [172, с. 61] та способом полегшити роботу в суді [636], позаяк за їх допомогою можна легко передати точне юридичне значення понять, правил, принципів і процедур.

Натомість для всіх інших адресатів судового рішення латинізми є нерідними та незрозумілими елементами, тому подекуди їх використання може ще більше ускладнювати комунікацію з правовою сферою [642, с. 86], перешкоджати розумінню і без того складних правових ідей і навіть підривати довіру до права в цілому [193, с. 15]. Водночас суд завдяки використанню латинізмів може привернути увагу читача до певних моментів, посилити свій авторитет та довіру до написаного, увиразнити власну думку, надати більшої сили аргументам, сприяти влучності та лаконічності мовлення, а також поглибити чи, навпаки, послабити експресію [172, с. 65]. Уміле

використання латини здатне вразити будь-якого читача [387, с. 11] та немов дає зрозуміти, що те, на що суд посилається, має особливе юридичне значення [625, с. 2].

Наприклад, в аспекті комунікативної функції використання латинізму може бути чудовим ілюстративним засобом: *«Заходи, що їх просить вжити відповідач-2 не видаються такими, що спрямовані на попередження його можливих збитків і за своєю сутністю походять на реалізацію принципу “lex talionis”»* [535]. Також латинізм може служити своєрідним «знаком оклику», тобто засобом посилення уваги (наприклад, коли міркування раптово змінюється в протилежному напрямку або коли, здавалося б, очевидний висновок виявляється хибним) [633, с. 257].

Уважається, що всі інші функції мови, окрім гносеологічної, пов'язані з комунікативною [514, с. 195].

3. Аргументативна функція – латинізація судових рішень сприяє наведенню мотивів суду. Н. Є. Доронкіна запевняє, що до складу функцій мови належить аргументативна функція: *«Вочевидь аргументація слугує інструментом виконання цієї функції»* [100, с. 73]. Кожне слово, використане в тексті юридичного документа, має бути спрямоване на його належне мотивування. Латинізми є поширеним явищем у судовій аргументації багатьох європейських країн [626, с. 1956], і з цієї позиції їх вживання як функціональних елементів судових рішень вочевидь впливає на комунікативність і переконливість тексту, а отже – на якість аргументації судового рішення [626, с. 1952].

Наприклад, Р. В. Миленкова стверджує, що латинські вислови (які авторка називає юридичними прислів'ями), як-от *«ignorantia non est argumentum»* (невігластво не звільняє від відповідальності), *«nullum crimen, nulla poena sine lege»* (не існує ні злочину, ні покарання без закону), *«lex retro non agit»* (закон зворотньої сили не має), не лише «виступають беззаперечними постулатами, але й забарвлюють мову юриста неперевершеними засобами аргументації» [200, с. 32-33]. Уважається, що завдяки своїй лаконічності, унікальності та універсальності латинізми дають можливість для чіткого та простого висловлення судження, сприяють прозорості складних аргументів [626, с. 1955].

Обрати сильні та водночас переконливі аргументи – справа непроста. У мотивуванні судових рішень немає універсальних правил, які можна сліпо дотримуватися за будь-яких обставин, а тому багато чого залежить від знання суддею предмета обговорення, його ерудиції, кмітливості тощо [215, с. 92]. Л. Г. Бзова також підтверджує: «Обґрунтування або пошук мотивів в юридичних процесуальних документах – це складна розумова діяльність, яка полягає у якісному логічному структуруванні власної правової позиції, шляхом опрацювання пов'язаного з цим масиву інформації (положень актів законодавства, судової практики, в тому числі, іноземних судів, доктринальних підходів тощо) з метою пошуку як відповіді на головні запитання для підтвердження своєї позиції, так і переконання у ній інших зацікавлених суб'єктів. Такий процес дозволяє особі об'єктивувати (продемонструвати собі та іншим) власне суб'єктивне бачення того чи іншого юридичного підходу, факту, процесу тощо» [20, с. 74-75].

Як ми вже з'ясували, латинізми, які використовують у судовій практиці, вельми різноманітні: одні з них є всього лише клішованими фразами, інші – зовнішньою формою вираження юридичних термінів і правових явищ (зокрема принципів права), а деякі з них залишаються в сучасному юридичному світі авторитетом з минулого. Звісно ж, саме собою використання будь-якого з латинізмів ще не означає незрозумілість аргументу та низьку якість мотивування судового рішення, так само як безумовно й не свідчить про начитаність, красномовність судді та досконале знання ним справи. Вважається, що аргументи мають бути, зокрема, зрозумілими, авторитетними, сприйнятливими та наочними [215, с. 91].

Отже, в аспекті аргументативної функції латинізації судових рішень варто враховувати такі властивості та особливості використання латинізмів: їх (1) допоміжну роль у процесі інтерпретації та застосування принципів права, (2) авторитетність, (3) спрямованість на підсилення впливу аргументації та (4) потребу в забезпеченні зрозумілості.

По-перше, очевидно, що якщо право Стародавнього Риму колись мало безпосередньо регулятивний характер, то в наш час навіть окремі найцінніші його елементи, які просочилися в сьогодення під виглядом крилатих латинських висловів,

не є самодостатньою підставою для вирішення юридичного спору. За влучним спостереженням Дж. Сміта, у деяких випадках навіть найкращі з юридичних максим є всього лише афористичними висловами, які вказують суб'єкту правозастосування правильну дорогу, але не самою дорогою [637, с. 26].

Коли суд звертається до окремих римських максим, ідеться не про безпосереднє застосування судами раніше чинного в період Стародавнього Риму права, а про його подвійну об'єктивацію в якості допоміжного інструмента для належної мотивації: через наукові праці чи навіть правову доктрину, рішення зарубіжних судів, міжнародних судових інституцій тощо найкращі надбання римської юриспруденції проходять випробування часом і знаходять своє відображення у текстах судових рішень. Водночас цілком імовірно припустити, що суддя може самотійно звернутися до перекладу «Corpus juris civilis» (особливо таких його частин, як Дигести та Інституції) як до субсидіарного джерела права, проаналізувати їх положення та коректно процитувати необхідний вислів у судовому рішенні, апелюючи до нього як до авторитету.

При цьому важливо, що значення таких латинізмів обмежується застосуванням судами норм, а особливо – принципів права як джерела права: як закріплених у законодавстві, так і абстрактних, які явно потребують своєї конкретизації. Іншими словами, латинські вислови мають використовуватися суддями в рамках правозастосовної діяльності, а не створювати або заміняти їх.

Зі свого боку, оскільки Конституція України та галузеві нормативно-правові акти уможливають безпосередню дію принципів права, застосування останніх має бути належним чином умотивованим у судових рішеннях. З цього приводу відомий компаративіст Г. Маттіла стверджує, що латинські елементи можуть виконувати переконливу функцію та становити основу для підкріплення принципів, які лише спорадично з'являються в позитивному праві. Також латинські максими в зарубіжній літературі характеризують як своєрідний «компас», що вказує правильний напрямок у тлумаченні права [630, с. 146].

Тобто належне мотивування судових рішень і розкриття змісту застосованих у таких рішеннях принципів – це дві сторони одного функціонального призначення латинізмів.

Наприклад, С. П. Погребняк, досліджуючи питання втілення принципу добросовісності в праві, виснує, що добросовісність – це «відкрита» норма абстрактного характеру, яка наповнюється конкретним змістом унаслідок її застосування в певних обставинах і зазвичай не може бути визначена поза контекстом конкретних відносин: «Природно, що за таких обставин концепція добросовісності зазвичай формується через систему судових рішень завдяки застосуванню судового розсуду. Ця давня римська традиція сьогодні характерна як для континентальних правових систем, так і для систем загального права» [230, с. 16]. Тому виглядає абсолютно логічною практика звернення вітчизняних судів до доктрини «*venire contra factum proprium*» (заборони суперечливої поведінки), яка базується ще на римській максимі – «*non concedit venire contra factum proprium*» («ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці») [269].

По-друге, класичними шляхами переконання, зокрема через судові рішення, є: логіка (logos); емоції (pathos) та довіра (авторитет) (ethos) [9, с. 63]. Використання латинізму може бути частиною аргументу до авторитету, звернення до якого має на меті допомогти читачеві повірити судовій аргументації: «Ідея полягає у тому, що авторитет, надійність інституції чи особи додає довіри вашій аргументації» [9, с. 64]. Г. Грейвер пояснює, що саме мова й стиль викладу, зокрема вжиток латинізмів, є основним засобом здобуття довіри та авторитету в правовому аргументуванні та «створюють враження освіченості й юридичної обізнаності аргументувача» [101, с. 177].

У зарубіжній літературі підкреслюють два спостереження, релевантні до латинізації судових рішень: (1) вага авторитету іноземної правової системи стала тим курсом, до якого слід звертатися в разі потреби; (2) вплив минулого на теперішнє право й досі залишається величезним, а запозичення права з інших джерел часто є найбільш плідним методом його розвитку [612, с. 653]. Принагідно до цього вітчизняні науковці вважають, що в правовій практиці іноді виникають питання, які

вимагають опертя на певний правовий досвід урегулювання юридичних спорів: «Спадщина римських юристів, що міститься в Дигестах Юстиніана, поза сумнівами, надасть вітчизняному правникові додаткову аргументацію у правових спорах» [197, с. 8].

На думку А. І. Троцької, актуальність посилань на «писаний розум» (продумані, логічно вивірені часом положення та постулати римського права) пов'язана з тим, що вони є сильним аргументом під час розв'язання міжнародних і загальноєвропейських питань [505, с. 150]. Тож авторитетність римського права навіть у наш час свідчить, що не завдяки, а всупереч своїй латинізованій формі різноманітні вислови й досі «проникають» в українську судову практику, асимілюючись з вітчизняними правовими положеннями.

При цьому важливо наголосити, що одна лише належність латинізму до римського права ще не означає, що у сфері права сучасного його автоматично чекає перетворення на крилатий вислів, здатний миттєво забезпечувати справедливе вирішення будь-якого юридичного спору. Безумовно ідеалізувати значення римського права сьогодні було б необачливо, оскільки деякі з його норм не тільки непридатні з точки зору плину часу, але й прямо протилежні за змістом сучасним уявленням про справедливе в праві.

Тому «авторитет» римського права може бути визнаний лише тією мірою, якою його положення корелюються з вимогами конституційного права сучасного, а тлумачення споконвічних принципів права – відбуватися з урахуванням особливостей новітнього етапу розвитку суспільства і права як невід'ємної його частини. Тобто латинська мова увіковічила мудрість римських юристів, а з урахуванням сучасних реалій суддівська інтерпретація може надавати їх висловам «нове життя».

До того ж, з урахуванням сучасного стану латинізації судових рішень, варто уникати двох крайнощів у ставленні до максим як до авторитетів, які полягають або в незрілому та легковажному відкиданні будь-яких авторитетів, або у зловживанні посиланнями на них, що майже завжди вуалює відсутність самотійного, власного мислення [215, с. 185].

Отже, під кутом зору імпліцитної латинським висловам авторитетності окремі з них можуть розглядатися як правова доктрина (положення, з приводу яких існує консенсус у наукових колах), посилання на яку в якості субсидіарного джерела права загалом категорично вже не заперечується у вітчизняній науковій думці. При цьому звернення до авторитетної думки має не просто справляти враження глибоко аргументованого документа, але й забезпечувати логічний зв'язок між таким аргументом і остаточним висновком у справі [215, с. 91].

По-третє, суддя має прагнути не лише зберегти піднесений стиль документа [642, с. 75], виглядати начитаним і красномовним, але й реально підсилити вплив аргументації, особливо якщо використанню латинізму в тексті передують глибокий задум [626, с. 1953, 1962], пов'язаний із потребою застосування принципів права. Недарма В. І. Крат вважає, що саме за допомогою принципів у численних ситуаціях можливо вирішувати ті чи інші конкретні проблеми [610].

Так, серед вагомих підстав для застосування латинізмів можуть бути, зокрема, розгляд так званих «складних справ» (за А. Бараком), для яких характерне застосування суддівського розсуду (вибір відбувається не між законним і незаконним, а між законним і законним) [377, с. 178], суперечлива судова практика, а також наявність правових прогалин чи колізій норм права, подолання яких закономірно потребує ґрунтовнішого рівня вмотивованості судового рішення. На думку І. В. Андропова, подібні випадки «дають можливість “розгулятися” суддівському розсуду», і на рішення судді можуть вплинути різні правові засади чи аксіоми [5, с. 164]. Зі свого боку, Дж. Гоу красномовно запевняє, що юридичний розум у часи плутанини вдається до використання давніх максим і латинських висловів, намагаючись відновити порядок у хаосі [623, с. 176]. Тож латинські юридичні максими можуть виявитися надзвичайно корисними під час розгляду неоднозначних справ [626, с. 1955].

М. П. Орзіх, А. А. Єзеров і Д. С. Терлецький твердять, що колишні концептуальні схеми, які орієнтують на дещо спрощене розуміння суду як бюрократичної установи, яка рутинно займається виключно розглядом конкретних категорій справ, позбавлені актуальності: «Виникла потреба в нових методологічних

підходах, за якими ця інституція визнається реальним гарантом природних прав людини, і у випадках нелегітимності юридичних приписів органів держави, наявності розривів між конституційними положеннями та реальною дійсністю вона має бути не лише правозастосовником, а й творцем права» [217, с. 18]. У цьому аспекті В. Уркевич і М. Шумило вважають, що застосування Верховним Судом «доктрин та концепцій для вирішення складних справ, що містять “пограничні” правові ситуації, є кроком щодо подолання нормативізму, який ще й досі можна зустріти в судовій практиці» [516].

При цьому ми ні в якому разі не закликаємо до ігнорування закону та порушення принципу поділу влади, поділяючи в цьому підхід О. О. Дудорова та М. В. Мазура: «Відхід суду від “букви” закону можливий, але суд має робити це надзвичайно обережно, наводячи належну і ґрунтовну мотивацію» [102, с. 139]. Самі ж судді стверджують, що новаторство в судовій практиці, зокрема відкритість до найкращих міжнародних і європейських підходів до тлумачення та застосування норм права, потрібне, проте запровадження нововведень має бути максимально виваженим: «Воно безумовно доцільне, якщо потрібне для суспільства. <...> це має бути, коли це необхідно для захисту порушеного права. Коли ми бачимо, що іншого способу захисту права немає» [97, с. 98].

По-четверте, юристи піднімають цілком справедливе питання про співвідношення використання латинізмів у судовому рішенні зі зрозумілістю судової аргументації, позаяк «мотивувати» означає не лише «приписувати розумність ухваленому судовому рішенню» [20, с. 30], але й доступність такого рішення для всіх адресатів. Недарма Й. Ковальчик переконує, що судові рішення є документом, в якому доступність аргументації має бути найефективнішим інструментом переконання [626, с. 1959], і для того, щоб латинізми діяли, вони повинні бути сприйняті всіма адресатами [626, с. 1955].

У контексті якості мотивування судових рішень латинізми зчаста мають два основні недоліки, що перешкоджають зрозумілості аргументів і, як наслідок, судового рішення: 1) необґрунтоване їх використання, що призводить, зокрема, до надмірної мотивованості судового рішення; 2) низька якість мовно-стилістичного

викладу аргументів, частиною яких є латинізм. Наведені недоліки свідчать про неналежне мотивування судового рішення [382, с. 132], і навіть неусвідомлена побудова аргументації таким чином, що вона стає бар'єром, а не орієнтиром, знижує переконливість судового рішення та водночас підриває довіру громадян до суду [626, с. 1957].

Так, за «бритвою Оккама», що є класичним принципом тексту та економії мислення, з аргументації слід виключати зайві елементи. Вважається, що судові рішення – не те місце, щоб демонструвати найцікавіший ідіолект чи соціолект. У ситуації, коли латинізм перетворює навіть найпростіше речення на комунікаційний бар'єр, ми маємо справу з класичним тріумфом форми над змістом. Тому надмірне використання латинізмів, які виконують стилістичну функцію, ще називають аргументативною аберацією [626, с. 1959]. У цьому аспекті українські науковці радять суддям відчувати шкідливість зайвих слів: «Суддя не є письменником, для котрого краса слова може бути вирішальною для написання або ж сприйняття твору. Не варто захоплюватися словесними водограями» [97, с. 97].

Для того, щоб конкретна юридична максима виконувала свої функції, вона повинна бути зрозумілою для читача. Цитування ж вислову лише в латинській формі ризикує обмежити його вплив виключно на юридичне коло і, таким чином, матиме невелике значення для посилення якості аргументації [626, с. 1961].

Щоб не перетворювати судову аргументацію на нерівну боротьбу між професійно підготовленими юристами та звичайними громадянами [626, с. 1957], їх вживання у судовому рішенні має бути доцільним і коректним. У цьому контексті використання латинізмів на практиці двома мовами одночасно, тобто латинською та її перекладом, видається польській юристці Й. Ковальчик суспільно цінним рішенням. На думку дослідниці, з утилітарної точки зору такий спосіб їх указівки в судових рішеннях є найбажанішим, оскільки зменшує ризик неправильного розуміння змісту, а отже, посилює спонукальну функцію речення [626, с. 1954-1955]. До того ж вважається, що паралельне представлення терміна/вислову мовою оригіналу може бути виправданням окремим дрібним погрішностям при його перекладі, які може виявити кваліфікований читач [75, с. 21].

З аргументативною функцією латинізації судових рішень тісно пов'язана аксіологічна.

4. Аксіологічна функція – латинізація судових рішень є засобом правової та морально-етичної оцінки. Якщо з точки зору варварів римське право було необхідне не стільки для встановлення справедливості, скільки для припинення конфліктів та підтримання елементарного порядку, то зараз, навпаки, звернення до права минувшини розглядається як універсальний та інтернаціональний засіб досягнення справедливості під час вирішення юридичного спору.

Вважається, що в стилістичних засобах мови права імпліцитно відображений результат правової оцінки суспільних явищ [40, с. 303], і саме латинізми здатні надавати оцінку об'єктам дійсності з позиції «добре – погано» [3, с. 80]. У цьому аспекті вони виражають загальнолюдські, вічні ідеї та є елементом аксіології права [639, с. 221-222], а отже, становлять аксіологічні моделі, на яких має базуватися законодавство та практика його застосування, є готовими шаблонами для використання у сфері права [626, с. 1953; 642, с. 74].

Так, найперше положення, що зустрічається у Дигестах Юстиніана (Ульпіан, 1.1.1 pr.) – «*ius est ars boni et aequi*» (право є мистецтвом про добре і справедливе). КСУ також стоїть на позиції, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства: «Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права» [457]. До того ж правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості та забезпечує ефективне поновлення в правах [456].

Відповідно втілення в життя нормативно-правового акта з урахуванням неписаних юснатуралістичних, морально-етичних норм та суспільної реальності для досягнення справедливості в кожному судовому випадку – це унікальне надскладне мистецтво [376, с. 193], адже зчаста саме рішення «творить» право між сторонами (*sententia ius facit inter partes*) [76]. КРЄС також стоїть на позиції, що мова, якою користуються суди в судових рішеннях, є, насамперед, «правом на практиці» для конкретних сторін судових справ [пункт 56 Висновку КРЄС № 7 (2005) з питання «Правосуддя та суспільство»] [107, с. 235].

Слід погодитися з Л. Г. Бзовою щодо важливості вибору моделі та методів аргументації судового рішення, адже основним його завданням є переконання адресатів судового рішення в його справедливості [20, с. 45]. І сучасні реалії розвитку праворозуміння та правозастосування свідчать, що в процесі мотивування судового рішення юридична аргументація може бути як раціональною [тобто спиратися в процесі визначення істинності (хибності) на норму права чи беззаперечний факт], так і ірраціональною, чи емоційною, заснованою на моральних, релігійних, соціальних та інших способах аргументації [160, с. 217]. У цьому аспекті латинська мова пропонує широкий діапазон готових мовних формул, якими активно послуговуються юристи з метою коригування правового регулювання суспільних відносин у бік справедливих начал.

Так, латинські юридичні максими зазвичай уживаються, коли існує необхідність застосування *«принципу справедливості <...> замість закону (**praeter legem**) і всупереч закону (**adversus legem**)*»: *«Адже трапляються випадки, коли несправедливі нормативно-правові акти з'являються внаслідок “помилки” законодавця. Інша ситуація може мати місце тоді, коли застосування нормативно-правового акту в конкретній ситуації у сукупності з іншими істотними обставинами справи стає настільки несумісним зі справедливістю, що унеможливорює його застосування в розумінні здорового глузду»* [414]. Справедливість є самою суттю права, його підґрунтям, а її досягнення – кінцева мета будь-якої юридичної діяльності.

До того ж варто враховувати, що чинне законодавство не містить відповідей на всі запитання, особливо у сфері приватного права, а тому «суди у своїй практиці застосовують римські максими, які формувалися протягом століть та в основі яких перебувають добросовісність, справедливість і розумність» [168, с. 406-407]. Тож латинізми можуть не лише розкривати зміст принципів права у процесі суддівської інтерпретації, але також обґрунтовувати їх застосування, що сприяє належному мотивуванню судових рішень: «В *Дигестах*, наприклад, вказувалося, що ***juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*** (норми закону полягають в наступному: жити чесно, не ображати інших, кожному віддавати по заслугах). Змусити жити за принципами навряд чи можливо. Але коли виникає судовий спір, то учасники цивільного обороту мають розуміти, що їх дії (бездіяльність) чи правочини можуть бути піддані оцінці крізь призму справедливості, розумності, добросовісності» [326] (ця позиція висловлена в багатьох постановах Верховного Суду).

Відповідно принципи права, сучасний зміст яких формулювався протягом століть, є одним із проявів моральних цінностей у праві: «Вони не впливають із закономірностей розвитку суспільства, а із вимог добра та справедливості. Принципи права слугують орієнтиром, високим стандартом поведінки сторін правовідношення, правостворення, правозастосування. Оскільки в основі принципів права – вічні цінності, вони є стабільнішими, ніж правові норми» [99, с. 12]. Зі свого боку, принцип верховенства права можна вважати транспозицією справедливості як морального імперативу в юридичну сферу, що надає їй конкретних форм – принципів права. Тобто принцип верховенства права звів воєдино всі інші принципи права та став уособленням справедливості в царині права [78, с. 16-17].

Загалом у судовій практиці можна відшукати посилання на такі латинські вислови, що відображають ідею справедливості у праві:

- «*jus est ars boni et aequi*» («право є мистецтво добра і справедливості») [245];
- «*summum jus, summa injuria*» («занадто точне виконання норм права породжує найвищу несправедливість») [463];
- «*arma potentius aequum*» («справедливість сильніша за зброю») [460; 468];

– «*in omnibus, maxime tamen in jure aequitas spectanda est*» («у всіх справах, а найбільшою мірою у праві, необхідно керуватися справедливістю») [581];

– «*contra legem facit, qui id facit, quod lex prohibet; in fraudem vero, qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit*» («той, хто чинить дії, заборонені законом, порушує закон; той, хто оминає закон, дотримуючись його букви, порушує дух закону») [397];

– «*placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem*» («у всіх юридичних справах правосуддя й справедливість мають перевагу перед строгим розумінням права») [307];

– «*aequum et bonum est lex legum*» («справедливість і благо є закон законів») [300].

Тут можна зауважити, що категорія «справедливість» тяжіє до суб'єктивних уявлень, і в масштабах держави це є «надто неусталене і нечітке поняття, яке складно визначити конкретно: що в теорії, що й на практиці» [203, с. 141]. У цьому аспекті важливо наголосити на тому, що далеко не всі латинізми є абстрактними за змістом, і насправді переважна їх кількість стосується конкретних аспектів вираження справедливості в праві: «*ex injuria non oritur jus*» (із беззаконня не виникає право) [407], «*contra juris civilis regulas pacta conventa rata non habentur*» (приватні угоди, які суперечать принципам цивільного права – недійсні) [403], «*nemo iudex in causa sua*» (ніхто не може бути суддею у власній справі) [528] тощо.

Отже, умотивовуючи застосування принципів права через латинізми, суддя забезпечує вплив моральних цінностей (передусім справедливості) на правове регулювання суспільних відносин і підтримання правопорядку, базованого на принципі верховенства права.

5. Культуроносна функція – латинізація судових рішень є засобом збереження та передавання правового знання та правової культури. Мова виступає основним засобом не лише правової комунікації, але й самого існування права [17, с. 8, 9], формуючи та зберігаючи думку, усі знання в індивідуальній та колективній свідомості людини [71, с. 9]. Наприклад, як слушно зауважує

Р. В. Миленкова, латинська юридична термінологія надає можливість розуміння сучасних процесуальних фраз (*actio intenditur* – висувається позов, *causam dicere* – захищатися на суді, *libellus appellationis* – апеляційна скарга тощо) та принципів, за якими працювали юристи [200, с. 31].

Уважається, що терміни та вислови, які походять з латинської мови, є «переконливим доказом засвоєння українською мовою надбань культури попередніх епох» [151, с. 5]. Як наслідок, «правова лексика минулого зберігає правові і загальнокультурні цінності, є засобом спадковості у правовому регулюванні» [607, с. 56]. І оскільки латинська мова є важливим елементом культурної спадщини Стародавнього Риму [639, с. 221-222], то повсюдно на європейському континенті історично склалося так, що мова права є засобом збереження та ретрансляції передусім римської правової культури [643, с. 455].

Німецький правознавець Р. фон Єринг наголошував на особливому значенні римського права для сучасного світу в тому, що воно спричинило інтелектуальну революцію, яка вирішальним чином сформувала все наше правове мислення [643, с. 468-469]. Протягом багатьох століть римське право продовжує жити не в якості самодостатнього правового порядку, а, по-перше, як норми та принципи, які реципіюються іншими національними системами, і, по-друге, як наука римського права, що стала однією з найголовніших доктринальних дисциплін в межах європейської правової традиції. Відбір же релевантних правових структур і засобів, які сприяють раціональному, стійкому розвитку суспільства, пояснюється вітчизняними вченими селекційним моментом римської правової технології: «Аналіз природи та механізму рецепції римського приватного права свідчить про “життєвість” цілого ряду давньоримських юридичних конструкцій та інститутів, які актуалізуються і сьогодні в правовому житті на основі пройденого ними “тесту на класичність”. Під поняттям “класичний” розуміємо позначення певних культурних надбань, які наділені відносною самостійністю та єдністю цінностей і зберігають свій нормативний характер незалежно від зміни соціокультурних епох та актуалізуються в їх межах» [141, с. 17-18].

Сьогодні за допомогою загальновідомих римських висловів щодо цінностей, які лежать в основі правової поведінки, можна краще усвідомити стан правосвідомості та правової культури Риму, позаяк вони відбивають ціннісну засаду в поняттях про добро і совість у праві [375, с. 129]. Дійсно, в одних випадках ми можемо стикатися з повтореннями та протиріччями в тексті Дигестів [587, с. 106], в інших – римська правова модель перевернулася «з ніг на голову», проте ці погрішності загалом не підривають твердження про те, що наше сучасне право та правове мислення були сформовані римським правом [643, с. 455], яке, за твердженням Н. Дейвіса, є однією з опор європейської цивілізації [95, с. 188]. Саме тому визначені ще в період Стародавнього Риму основоположні ідеї панування права є актуальними й нині [599, с. 13].

В окремих випадках суб'єкти правозастосування віддають перевагу латинським попередникам перед національними відповідниками за традицією: наприклад, коли мова йде про формули прикріплення у міжнародному приватному праві, які є результатом узагальнення найбільш поширених двосторонніх колізійних прив'язок [201, с. 49; 642, с. 77] («*lex patriae*» – спільний особистий закон подружжя).

Звісно ж, будь-який латинізм можна виразити мовними засобами української мови, подекуди навіть у вигляді еквівалентного фразеологізму: «*ніхто не може бути суддею у власній справі*» [268], «*ніхто не може передати іншому більше прав, ніж сам має*» [271], «*у всіх юридичних справах правосуддя й справедливість мають перевагу перед строгим розумінням права*» [369], «*незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності*» [429] тощо. Зустрічаються в судовій практиці й менш традиційні вислови, які судді подають під виглядом положень римського права, як-от «*програвший платить*» [518], «*рід не гине*» [358], а також принцип «*загальних стін*» [360].

Проте в силу багатовікової правової традиції, яка проявляється «в правових принципах, аксіомах, презумпціях, правовій термінології, правовій процедурі» [112, с. 570], ці правові явища все-таки прийнято передавати латиною: по-перше, саме в такому вигляді їх можна зустріти в літературі юридичного спрямування будь-якої країни, правова система якої належить до романо-германської правової сім'ї; по-

друге, наведення автентичного формулювання важливе для пошуку їх першоджерел; по-третє, латинська мова стала своєрідним «паролем», за яким юристи з різних країн впізнають одне одного; по-четверте, сучасне їх вживання є нагадуванням про спільне культурне коріння, а також способом віддати належне тій величезній ролі, яку латинська мова відіграла в розвитку європейської культури та юридичної науки; по-п'яте, латинська мова (як елемент мови права) є своєрідним «провідником» римської культури крізь віки, що не дає втратити найкращі правові надбання людства; по-шосте, ці правові явища й досі виконують своєрідну роль інтелектуалізації [486, с. 78], збагачення українського правового письма мовними знаками інонаціональної культури [501, с. 221].

До речі, у спеціальній літературі, присвяченій тонкощам перекладацької справи, також наголошено на потребі збереження в текстах латинських висловів, які є базовими юридичними принципами на кшталт «*pacta sunt servanda*», «*nemo dat quod non habet*», «*non bis in idem*», «*nullum crimen, nulla poena sine lege*», навіть якщо їх український переклад є еквівалентним оригіналу [75, с. 22].

6. Гносеологічна функція – латинізація судових рішень є знаряддям і способом правового пізнання, оволодіння суспільно-правовим досвідом. Як указує С. М. Рибачок, кожна мова класифікує, систематизує та концептуалізує оточуючий світ властивим саме їй шляхом, відповідно до накопиченого практичного досвіду, узгодженого з традиціями та принципами, що створені століттями її існування [387, с. 7].

Латинська мова не лише віддзеркалює історію римського права, але і є основним засобом існування останнього, нагромадження знань і передавання їх нащадкам, завдяки чому ми маємо змогу якнайкращим чином пізнати римське право та правові феномени [40, с. 303] (недарма гносеологічну функцію називають також когнітивною, пізнавальною або навіть акумулятивною) [514, с. 195]. До того ж у світлі гносеологічної функції латина фактично сприяє усвідомленню підвалин, на яких базується національна правова система, а також причини її належності до європейського правового простору. Вочевидь ця функція найтіснішим чином

пов'язана з культуроносною, адже представляє собою «погляд у минуле» з метою пошуку відповідей серед накопиченого юридичного досвіду.

Судова практика засвідчує, що, здійснюючи інтерпретацію права, яка неминуче супроводжує правозастосовну діяльність (особливо під час розгляду так званих «складних справ»), подекуди напрошується апеляція до джерел формування юридичної терміносистеми. У цьому аспекті І. М. Шаркова, досліджуючи проблему автентичності (цілковитої вірогідності, заснованої на першоджерелах) інтерпретації реципійованих принципів і норм, зазначає: «При такому підході для автентичного тлумачення нормативних проявів рецепції не достатньо лише пояснень укладачів сучасних нормативно-правових актів, тим більше, якщо вони спираються виключно на власні уявлення про зміст рецептованих норм, ігноруючи при цьому класичні їх значення. Насправді автентичним тлумаченням кожної норми, що підлягає рецепції, має бути її інтерпретація на основі доктрини права того історичного періоду, коли ця норма набула розвинутої і науково усвідомленої (класичної) форми. Для країн романо-германської правової родини переважна більшість принципів, норм та інститутів цивільного права може бути автентично розтлумачена тільки на основі доктрини римського приватного права» [597, с. 257]. Недарма В. М. Вовк стверджує, що римському праву як знаковому містку між античністю і сучасністю «притаманний потужний евристичний потенціал» [59, с. 1].

Найповніше гносеологічна функція розкривається при використанні латинських юридичних аксіом і максим, які фіксують певний юридичний досвід [487, с. 109], узагальнюють, зберігають і передають екстралінгвальну інформацію [3, с. 80], містять життєву мудрість в афористичній формі [226, с. 100].

Так, В. Середюк вважає, що саме «максими здатні бути засобами розкриття змісту принципів, через них може бути розгорнутий певний принцип у процесах пізнання чи вивчення права» [487, с. 109]. Уважається, що посилення на латинські вислови дає змогу зрозуміти витoki сучасних правових явищ (принципів, презумпцій, аксіом тощо), пізнати їх дію в інших країнах чи на міжнародному рівні [631, с. 76]. Недарма українські вчені стверджують: «Якою б образністю, алегоричністю, емоційною забарвленістю не відзначалися <...> афористичні твори, вони завжди – так

чи інакше – відображають реальну історію людства, його соціальну практику, досвід багатьох поколінь людей, що проживали й нині проживають у найрізноманітніших умовах» [374, с. 6]. І суддя, який вважає зв'язок між поколіннями юристів важливим, може використовувати латинську мову, яка спирається на правову традицію [629, с. 244].

Звісно ж, застосування латини має бути стриманим: як через імператив застосування національних мов у судочинстві, так і з тієї позиції, що судові рішення не мають «нагадувати дидактичний опис розвитку (еволюції) судової практики “від часів створення світу”» [605, с. 49]. Хоча, наприклад, для суддів системи загального права, які завжди прив'язані до відчуття історії через процес накопичення прецедентів, погляд на історичну еволюцію конкретних правових норм (принципів) є важливим для визначення результату в окремих справах [612, с. 628].

В аспекті гносеологічної функції хотілося б застерегти суди від невинуватеної «романізації» латинського лексико-фразеологічного фонду, позаяк вони інколи схильні приписувати належність латинських термінів і висловів до римського права, коли це не відповідає дійсності: *«Верховний суд у постанові від 18 квітня 2018 року по справі № 753/11000/14 ц, прийшов до висновку, що під час тлумачення договору підлягає застосуванню принцип римського права “Contra proferentem” (лат. – verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem – слова договору повинні тлумачитись проти того, хто їх написав)»* [342]. У цьому уривку з судового рішення суд не тільки допустив орфографічну помилку в написанні слова «*accipiuntur*», але й чомусь указав на належність доктрини «*contra proferentem*» до римського права, хоча навіть у самій постанові від 18 квітня 2018 р. у справі № 753/11000/14-ц Верховний Суд, двічі згадавши цей латинізм, не обмовився про це [295].

Таким чином, латинська мова «залишається ефективним засобом проникнення у глибину віків» [598, с. 106] і може змусити нас усвідомити, що люди здатні допускати ті самі помилки, як і в минулому [629, с. 250]. Тож з цієї позиції латинізми – це не просто декоративні вислови чи слова-зв'язки, додані до юридичного аргументу [631, с. 76]. Діахронне порівняння того, як певні правові проблеми розв'язувалися у спорідненому правовому середовищі, а також оволодіння досвідом

регулювання суспільних відносин, що був покладений в основу правових систем романо-германської правової сім'ї, може не в останню чергу надати імпульс і аргументи для розв'язання власних проблем [591, с. 155], з якими повсякчас стикаються українські судді під час здійснення правосуддя.

7. Символічна функція – унаслідок латинізації в судових рішеннях з'являються мовні символи, властиві мові права. Відомий британський філософ А. Вайтхед стверджував: «Мова сама по собі – символізм» [142, с. 193]. Український учений у галузі комунікативної лінгвістики та філософії мови Ф. Бацевич називає мову надскладним світом символів, а її символічну функцію – найважливішою та провідною, позаяк саме вона є основою комунікації [19, с. 35].

Люди зі всього світу захоплюються латиною, асоціюють її з недосяжним ідеалом і визнають містичною, прекрасною мовою [626, с. 1953]. Т. Б. Гриценко називає латинську мову престижною, позаяк вона характеризується «високим рівнем окультурення» та в ній «закодована велика кількість важливої інформації» [87, с. 52-53]. Водночас латина має дещо різну конотацію символізму для юридичної спільноти та звичайних громадян. Відповідно, у сучасному юридичному світі спостерігається, на перший погляд, дві конкуруючі тенденції, пов'язані з використанням латинізмів у судових рішеннях.

З одного боку, прихильники латинізації юридичної сфери твердять, що латина донині залишається міжнародною мовою для юристів [625, с. 2], символом їх професії [629, с. 250]. Здобуваючи професійну освіту, юристи піддаються процесу інтеріоризації (присвоєння цінностей, їх вrostання в особистість), і засвоєння професіоналізмів у вигляді латинських термінів і висловів стає частиною цього соціолінгвістичного процесу [626, с. 1959]. Недарма лейтмотивом ледь не всіх вступних частин підручників з латини для юристів є теза про те, що ця мова в наш час – обов'язковий атрибут професії юриста, а «володіння загальновизнаними крилатими висловами, поняттями, афоризмами з римської юриспруденції не тільки свідчить про високу правову культуру, але й полегшує спілкування юристів різних країн» [141, с. 28-29]. Також наявність численних видань словників латинських термінів сама

собою доводить потребу юристів у посиланні, зокрема, на римську правову спадщину [642, с. 75-76].

О. Е. Радутний пояснює: «У своїй основі правовий простір – знаково-символічне середовище, що пройшло значний історичний шлях розвитку, використовує слова та словосполучення, які відіграють роль певних символів та миттєво викликають у представника тієї самої культури асоціації із системними юридичними ідеями, поглядами та концепціями» [381, с. 46]. Наприклад, адвокати США можуть використовувати англійські юридичні слова та фрази по-різному, однак їхня латина, як правило, відображає схоже юриспруденційне походження та значення понять з нашою [625, с. 2]. Тобто латинізми можуть бути частиною стандартизації мови юристів у всьому світі [629, с. 250].

Якщо розглядати латинізми як певні символи, можна погодитися з В. В. Завальнюком у тому, що вони є «важливою, знаковою частиною певної правової системи, що характеризує її, демонструє її орієнтації в праворозумінні та правосприйнятті» [111, с. 63]. Незважаючи на те, що латинізми глибоко не вкорінені в національну судово-правову традицію, вони є виразником європейської правової спадщини, що сягає часів римського права, нагадуванням про те, що на тих самих підвалинах судді справедливо розглядали спори задовго до нас. Недарма латинські вислови нині називають джерелом вічної юридичної мудрості, хоча самі собою вони не є обов'язковими правовими нормами [620, с. 14].

Імовірно, що саме з метою підвищення значимості багато принципів, правил і доктрин, сформульованих середньовічними та сучасними юристами, були викладені латинською мовою [642, с. 75]. До того ж латина, використання якої імпліцитно притаманне мові права, зазвичай вважається не тільки оповитою аурою пишності та ерудиції [620, с. 14], але й найкращим способом чіткого вираження ідеї з меншою кількістю слів [640, с. 142]. Індійський професор К. С. Тушар також переконує, що латинські терміни та вислови часто точніше передають суть чогось, ніж їх еквіваленти національними мовами [640, с. 142]. Тому, попри наявність перекладу, їх, як правило, цитують у своєму «латинському вбранні» [637, с. 25-26].

Завдяки постійному інкорпоруванню латинізмів у юридичне мовлення вони стають звичними та природними мовними знаками для людей з юридичною освітою, а тому вживаються так само, як і знаки з рідної мови, та включаються в юридичні тексти без рефлексії [626, с. 1959]. Навіть вітчизняні судді у своїх судових рішеннях часто апелюють до загальновідомості серед правників тих чи інших латинізмів: «З курсу римського права кожному юристу добре відомий латинський вислів *“Ignorantia non est argumentum”*, що дослівно перекладається як “незнання не є обґрунтуванням”. У нашій країні цей принцип частіше звучить, як “незнання закону не звільняє від відповідальності”» [479].

З іншого боку, розвиток терміносистем у національних правових системах сприяв виникненню рідних заміників латинських термінів [642, с. 82]. До того ж юридична мова може виглядати «герметичною» [642, с. 76], «езотеричною і не повною мірою зрозумілою для звичайної людини» [381, с. 46]. Тож прибічники спрощення юридичної мови доводять, що право має бути зрозумілим не тільки юристу-фахівцю, а й звичайному громадянину – неспеціалісту в галузі права [642, с. 76], а тому з прагматичної та утилітарної точок зору немає змістовного виправдання для заміни національних термінів латинськими, яких немає в законодавчих документах [626, с. 1961].

З цієї позиції латинська мова немов відокремлює професію юриста від інших частин суспільства [629, с. 250], що негативно позначається на сприйнятті юридичної сфери загалом. Як приклад, відомий письменник Ф. Кафка у романі «Процес» тонко висміює юридичні документи за їх недоступність для розуміння пересічними громадянами, адже в них міститься «передусім забагато латини» [144, с. 161].

Розуміючи символізм латинізмів, їх використання не має бути самоціллю чи штучно ускладнювати розуміння текстів з метою забезпечення юристами самих себе роботою [379, с. 111]. Для того, щоб термін або вислів, викладений у судовому рішенні латинською мовою, не виглядав «химерним» [640, с. 142] чи наділений якимось «таємничим ореолом», сенс якого недоступний пересічному громадянину (хоча деякі судді переконували: у словах «мертвої» мови немає нічого таємничого чи святого [637, с. 25]), суддя має забезпечити коректне їх використання. Тобто якщо

латинська мовна форма унеможлиблює розуміння частини тексту, її слід замінити або доповнити таким чином, щоб досягти балансу між складністю аргументу та інтелектуальними зусиллями, необхідними для розуміння його змісту [626, с. 1962].

8. Виховна функція – латинізація судових рішень є засобом впливу на правосвідомість, правове виховання адресата. Ця функція є певним «сплавом» символічної та комунікативної функцій.

Загальновідомо, що судові рішення справляє вплив на поведінку та почуття його адресатів [215, с. 159; 626, с. 1952]. Таку ж функцію в науковій літературі виділяють і щодо мови (окрім виховної, її також називають апелятивною [514, с. 195]). Ба більше, сучасний психолінгвістичний аналіз узагалі дотримується думки, що основне завдання мови – не виражати або описувати, а впливати [593, с. 134].

КРЕС у пункті 7 Висновку № 7 (2005) з питання «Правосуддя та суспільство» наголошує: «Правосуддя є важливим компонентом демократичних суспільств. Воно має на меті вирішення спорів між сторонами і, шляхом прийняття рішень, виконання як “нормативної”, так і “просвітницької” ролі, надаючи громадянам відповідні настанови, інформацію та запевнення щодо права і його практичного застосування» [107, с. 227]. М. В. Афанасьєва в контексті важливості лаконічності в юридичному письмі наголошує на тому, що якщо мета юриста – не просто написати важкий текст з пафосними зворотами, а вплинути на читача, донести свою ідею, переконати його, то з ним варто розмовляти саме через текст [9, с. 90].

Польська юристка Й. Ковальчик вважає, що судові рішення є насамперед типом імпресіоністичного вираження та розглядається як еклектичний текст, наповнений спеціальною термінологією, юридичним жаргоном і цитатами, зокрема висловами та термінами латинською мовою. Під цим кутом зору особливо важливим елементом формування рефлексивного відношення між аргументом і його адресатом є не лише логічна зв'язність, але й поверхнева форма повідомлення, яка обирається суддею в кожному випадку індивідуально. Саме тому вибір мовних засобів для підкріплення висновків є таким же важливим, як і саме мотивування судового рішення [626, с. 1952-1953].

Латинізми в судовому рішенні справляють ефект на читача з двох причин: як частина аргументу до авторитету (зовнішній ефект) та у зв'язку з притаманною ним експресивністю (внутрішній ефект).

Ми вже акцентували, що використання латинізму може бути частиною аргументу до авторитету, звернення до якого має на меті допомогти читачеві повірити судовій аргументації [9, с. 64]. На думку О. Г. Видишевої, юрист за допомогою латинізмів «шукає способи вплинути на співрозмовника, щоб реалізувати нормативний, позитивний та обмежений характер закону, що базується на системі римського права» [44, с. 812].

Попри незначний об'єм і лаконічність викладення, позірну простоту, латинські юридичні максими мають велике просвітницьке значення [180, с. 49], адже відображають досвід людини, а отже, є дієвим інструментом впливу на свідомість людей [2, с. 70]. Наприклад, як уважає С. М. Рибачок, шляхом віртуозного застосування латинських юридичних формул можна вразити адресата: «Наприклад, коли вичерпано всі аргументи <...>, можна звернутись <...> латинською мовою: *in dubio pro reo* (ін дубіо про рео) – при сумніві на користь звинуваченого» [387, с. 11].

До того ж латинізми в судовому рішенні, напряду чи опосередковано апелюючи до справедливості, часто є експресивними, що може сприяти правопросвітницькій ролі суду, зміцнювати його авторитет як органу державної влади, утверджувати правові цінності в очах суспільства, а також посилювати виховне значення актів судової гілки влади [171, с. 52-53]. Уважається, що латинська мова досі залишається у свідомості людей мовою мудреців, освічених людей, тому вона викликає своєрідну повагу до тих, хто вживає її максими [626, с. 1953]. Водночас задля досягнення таких високих цілей латинізм має бути не самостійним елементом ірраціональної (емоційної) юридичної аргументації, а складовою частиною раціонального мотивування судового рішення, зокрема узгоджуватися з конституційною основою сучасного правопорядку. Саме поєднання аргументу з латинською максимою є способом надати йому певного стилю, атрибута важливості [626, с. 1953].

Отже, оскільки для латинських юридичних максим характерна ознака дидактичності [3, с. 37], суддя, використовуючи їх на письмі, може мати на увазі не

тільки певний нюанс, але й намір певним чином вплинути на читача [629, с. 251], «прокласти собі шлях в уми людей» [637, с. 22-23]. Судова практика останніх років доводить, що вмiла латинiзацiя судових рiшень частково сприяє просвiтницькiй дiяльностi суду, результатом якої є змiна неправильних стереотипiв щодо суду, а також отримання професiйною аудиторiєю необхідних знань, розумiння, навичок i навлiть мотивацiї до певних дiй [498, с. 53].

9. Естетична функція – латинізація сприяє мовностилістичній довершеності судового рішення, його сприйняттю як естетичного об’єкта. У теорії права естетичність розглядають як одну з iнтеграцiйних неправових вимог до судового рiшення [41, с. 841], що пов’язано з втіленою у працi суддi творчiстю. І. І. Онищук пояснює, що технiка юридичного письма – це також мистецтво: «Немає нічого бiльш чарiвного для людини, нiж показати джерело та механiзм будь-якого мистецтва. Мистецтво лежить в основi того, що ми сприймаємо: краси, форми, значення» [213, с. 24]. Недарма вважається, що право – це не «завод з виробництва громадського порядку», а мистецтво, для якого характерне слiдування проголошенiй метi – справедливостi [76] [за визначенням Цельса, «право є мистецтвом про добре i справедливe» (*ius est ars boni et aequi*)].

І. Д. Шутак акцентує увагу на двох найважливіших засобах професiйного юридичного стилю: «По-перше, вiн повинен зробити “правову матерiю” бiльш чiткою i незабутньою, активiзуючи увагу читача для здiйснення ретельного аналізу. По-друге, стиль юридичного письма створює сприятливу атмосферу задоволення читача вiд сприйняття прочитаного, спонукаючи його витратити на це деякий час» [606, с. 83].

Зi свого боку, естетика судового рiшення розкривається через довершенiсть як юридичного тексту загалом, так i окремих його елементiв.

Так, вважається, що естетичний аспект мови семантично пiдсилюється саме за допомогою фразеологiзмiв [22, с. 68], зокрема латинiзмiв, якi завжди становлять риторичний елемент тексту [642, с. 82], виконуючи функцiю стилістичних прикрас [626, с. 1958]. Іншомовне написання саме собою є особливим засобом акцентування

мовної конструкції [501, с. 207]. Тож можна припустити, що як і за часів Середньовіччя, латинізми в наш час свідомо застосовують як «засіб оздоблення мови» [174, с. 43]. При цьому, як стверджує Й. Ковальчик, спектр таких латинізмів досить широкий: починаючи із заміни окремих слів/сполучень латинським еквівалентом, через цілі фрази та до елементів художнього дискурсу [626, с. 1958].

Причина естетизації латинізмів досить банальна: саме через сприйняття багатьма громадянами латиниці як чогось езотеричного та метафізичного вона добре працює як прикраса [626, с. 1958], здатна справити враження на читача [630, с. 136; 642, с. 75-76], заволодіти його увагою [631, с. 108] та додати багатства правовому письму [629, с. 251]. У вітчизняній науці також говорять про те, що латинізми мають самостійну художню цінність, а тому і силу впливу на читача. Їх присутність «виявляє ерудицію і фахову освіченість» [63, с. 85] автора та надає документу певною мірою «статусності» та вагомості [488, с. 377]: «У сучасних текстах також зустрічаються латинські цитати у вигляді термінів, висловів чи максим. Можливо, що правові мови також використовують латину, щоб надати текстам риторичного ефекту: у цьому сенсі латинська мова використовується як стилістичний і естетичний засіб для того, щоб вразити читача, щоб показати культуру та професійну компетентність юридичного класу. Законодавці, коментатори, виконавці закону вносять у свої дискурси латинські слова та фрази. Таким чином, риторика правової системи підтримується і набуває престижу» [44, с. 812].

В аспекті естетичної функції латинізації та використання образних можливостей мови для впливу на читача судового рішення варто враховувати 2 моменти.

По-перше, латинізми не мають бути виключно декоративними елементами чи штучно вкрапленими в аргументацію суду словами-зв'язками [631, с. 76]. Так, іноді їх використовують не для передачі інформації, а виключно з метою формування професійного характеру юридичного тексту, коли юрист прагне продемонструвати свою професійну компетентність перед колегами та іншими адресатами судового рішення [642, с. 75-76]. У такому разі латинські вислови та терміни у зарубіжній літературі ще називають декоративними [642, с. 75], а процес їх появи –

«орнаментациєю» документа. Особливо це стосується американської правової системи, зокрема практики Верховного суду США, яка лише підтверджує використання римського права (у формі різноманітних латинізмів) здебільшого з декоративною метою без мети практичного застосування [618] (хоча спостерігаються рідкісні випадки такого використання для заповнення прогалин [612, с. 652]).

По-друге, латинізми у вигляді юридичних фразеологізмів є яскравими, образними висловами, привертають увагу вишуканістю стилю [186, с. 8-9] та можуть надавати мовленню правників дещо емоційного та експресивного забарвлення [22, с. 67, 69]. Вони здатні перетворити «сухі» факти на почасти емоційний, навіть повчальний роздум. Це, зі свого боку, може вплинути на те, чи буде ухвалене судове рішення сприйняте адресатами як справедливе [626, с. 1955].

У цьому сенсі окремі з латинських висловів практично прямо протилежні логічним дефініціям: вони наділені метафоричною образністю, різноманітними стилістичними фігурами та тропами, емоційною насиченістю і являють собою унікальний синтез смислу й естетичної форми [2, с. 71; 3, с. 39]. Водночас варто пам'ятати, що офіційно-діловий стиль, характерний для судових рішень, розрахований передусім «на раціональне, а не емоційне сприйняття» [600, с. 113], а тому образні можливості мови для впливу на читача цього юридичного акта мають бути достатньо стриманими.

З іншого боку, ми вже звертали увагу на те, що окремі латинізми можна використовувати для опису так званих «табуйованих тем», які вважаються неелегантними та незручними, тобто обережного згладжування опису національною мовою [626, с. 1961], пригнічення емоційності тексту.

Отже, включення латинських елементів до мотивації судового рішення видається Й. Ковальчик процедурою, яка виявляє мовну креативність судді [626, с. 1959], який, утім, має додержуватися балансу між аргументативністю та естетикою юридичного тексту. З цією метою автори посібнику з написання судових рішень наголошують: «Який шлях Ви не обрали б – послуговуватися більш-менш уніфікованим стилем шаблонних рішень чи виробити власний стиль написання судових рішень, – важливо одне, щоб стиль судового рішення був доступним і сприяв

його легкому розумінню навіть при розв'язанні найскладніших питань» [171, с. 53]. Тобто використання латинізмів не має призводити до ускладнення судового рішення завдяки надмірній його стилізації [626, с. 1959] (фактично його «гальмування» [637, с. 14]), відчуття «декоративності» латинізації з метою заплутати читача. Навпаки, латинізація має сприяти ясності, точності, однозначності, лаконічності, нормативності судових рішень – досягненню еталонних якостей юридичного тексту [8, с. 25], а також бути засобом переконання читача в обґрунтованості поданого матеріалу [642, с. 75-76].

Отже, користування латинським словом не завжди є помічним, але й не обов'язково шкодить [629, с. 251]. В аспекті поліфункціональності латинізації використання латинізмів у судових рішеннях можна розглядати під кутом (1) обумовленості практичними потребами (комунікативна, номінативна, аргументативна, аксіологічна, гносеологічна функції), (2) елементу цитування нормативних положень, (3) способу збереження традиції (культуроносна функція) чи (4) впливу на читача (виховна функція), а також (5) стилістичного засобу (символічна, естетична функції). Актуалізація того чи іншого набору функцій на письмі залежить не лише від мети та призначення, змісту та форми юридичного тексту [40, с. 303], але також від мовної майстерності судді (уміння логічно та доступно викладати правовий матеріал) та обраного латинізму, спектр яких є надзвичайно широким.

Найчастіше використання латинських максим у судових рішеннях – це (1) апелювання до авторитету римського права, (2) збагачення аргументації повчальними думками та мораллю, закоріненими в традиціях демократичного світу [626, с. 1953], а також (3) намагання надати вагу власним ідеям, співзвучним з тими, що виражені в максимах. Оскільки латинські вислови є зрозумілими та сприймається як істинні, вони допомагають виразно й лаконічно висловити свою думку, дати влучну й вичерпну характеристику предмета чи явища, точно й глибоко оцінити ситуацію, а долучення їх до власних ідей дозволяє створити щось нове, незвичайне, цікаве [172, с. 62, 63] та водночас глибоке по суті. У такий спосіб їх використання забезпечується професійна комунікація та вплив на правосвідомість адресатів

судового рішення. Тож, як слушно зауважує Й. Ковальчик, максими мають величезний переконливий і пізнавальний потенціал – треба тільки правильно його розкрити та вміло ним скористатися [626, с. 1955].

Насамкінець звертаємо увагу на те, що секрет довговічності римського права вбачається в опануванні римлянами вмінням творчо сприймати та синтезувати не тільки свій, але й чужий досвід [71, с. 10]. Тому вмотивоване використання латинських термінів і висловів у текстах судових рішень має розцінюватися не як применшення оригінальності національного права [71, с. 10-11], не як перемога «мертвого» права над «живим» [480, с. 12], а, навпаки, як дієвий спосіб підвищення судьями рівня значимості та ефективності законодавства в державі, в якій визнається та діє принцип верховенства права.

3.3. Коректне використання латинізмів у судових рішеннях

У теорії та практиці написання судових рішень загальноприйнятим є підхід, згідно з яким вони мають викладатися чітко, зрозуміло, грамотно (тобто не містити граматичних і стилістичних помилок, виправлень) [357]. На думку О. Шамрай, культура стилю та мови викладення (дотримання формальних вимог) передбачає, що «судове рішення написане зрозумілою та професійною мовою, а його стиль відповідає стандартам юридичного документа» [596, с. 62].

Частина третя статті 14 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» висуває вимогу не просто ухвалювати рішення та оприлюднювати їх державною мовою, але й про те, що «текст судового рішення складається з урахуванням стандартів державної мови» [126].

Водночас низка латинізмів настільки міцно ввійшла в юридичне письмо, що без них, здається, майже немислиме складання процесуальних документів. Неосмислене їх використання в судовій аргументації може суттєво ускладнити або навіть унеможливити розшифрування змісту наведених аргументів (особливо коли між

латинськими термінами є лише невеликі відмінності, через що легко помилитися) [626, с. 1957]. До того ж деякі судді настільки захоплені ідеєю розбавити текст декількома іноземними словесними вкрапленнями, що бажання штучної інтелектуалізації судового рішення часто може мати зворотний ефект [622].

Саме тому варто пам'ятати, що неправильне вживання латинізмів, так само як і національних термінів і висловів, наявність орфографічних, пунктуаційних чи стилістичних помилок, неточних, двояких для розуміння понять та формулювань, громіздких речень та інших недоліків негативно позначаються на якості судового документа та навіть можуть викликати неповагу до нього, а значить – підривати авторитет суду [191, с. 12]. Тож задля забезпечення комунікації на високому рівні культури професійного писемного мовлення «більш коректними видаються спроби виробити правила використання іноземної термінології» [194, с. 159] в судовій практиці.

Коректне використання латинізмів на письмі охоплює вимоги щодо (1) їх безпомилковості, (2) забезпечення зрозумілості, (3) належного пунктуаційного оформлення та (4) правильного висвітлення додаткової інформації.

1. Безпомилковість латинізмів. Скрупульозний підхід до написання судового рішення вимагає правильного, безпомилкового використання латинізмів.

Само собою зрозуміло, що суддя не має допускати **лексичних помилок**, зокрема пропуску слів. Наприклад, в уривку з речення «*відоме з римського права положення **res** (лат. “вирішена справа”)*» [372] мав бути вказаний принцип «*res judicata*»; а у фрагменті «*суди приймають рішення **legem** (тобто, всупереч формальному, державному закону)*» [568] варто було зазначити принцип «*adversus legem*».

Латинська максима «*in omnibus quidem, maxime tamen in iure aequitas spectanda est*» («у всіх справах, а найбільшою мірою у праві, необхідно керуватися справедливістю»), відображена в Дигестах Юстиніана (Павел, 50.17.90), у науковій літературі та окремих судових рішеннях [580; 581] з'являється без слова «*quidem*». Зі свого боку, наводячи вислів «*noxia autem est ipsum delictum*» (шкода є самим деліктом) з Дигест Юстиніана (Ульпіан, 9.1.1.1) [624], суди неодноразово пропускали слово

«*delictum*» [329]. А от у відома презумпція шлюбного батьківства «*pater vero is est, quem nuptiae demonstrant*» (Павел, 2.4.5) зафіксована в судовому рішенні з численними помилками як незрозуміла словесна формула «*pateris est quernnuptiaedemonstrant*» [521].

Принагідно до вимоги безпомилкового викладення латинізмів, в якості ілюстративного прикладу можна навести ухвалу Великої Палати Верховного Суду: «Під час оформлення мотивувальної частини постанови <...> було допущено описку у викладенні латинською мовою однієї з аксіом римського права, сформульованої давньоримським юристом Доміцієм Ульпіаном, а зокрема, помилково зазначено <...> “**nemopotest pluraiura inrem**” <...>. Зазначена описка підлягає виправленню за ініціативою суду шляхом <...> викладення <...> у такій редакції: “Фактично діє правило римського права: “**nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet**” – “ніхто не може передати іншому більше прав на річ, ніж має сам”» [529].

Дотримання **правил пунктуації** також є важливим. Наприклад, ось так виглядає окремий абзац із судового рішення з численними неправильно розставленими розділовими знаками: «Таким чином, (*vindicatio*: “**ubi rem meam invenio, ibi vindico**” лат. віндікація: “де мою річ знаходжу, там її віндіцірую)» [476]. Зі свого боку, загальновизнаний принцип «*nullum crimen, nulla poena sine lege*» («немає закону – немає злочину, немає закону – немає кари») в одному судовому рішенні визначено як «“*Nullum crimen*”, “*nulla poena sine praevia lege poenali*”» [364].

Серед **орфографічних помилок** найчастішими при написанні латинізмів у судовій практиці є:

1) помилки у літерах: наприклад, «*de lege lato*» [260] замість коректного «*de lege lata*»; «*ex nuns*» і «*ex tuns*» [424; 425] замість коректних «*ex nunc*» і «*ex tunc*»; «*ergo omnes*» [287] замість коректного «*erga omnes*»; «*a priory*» [264] замість коректного «*a priori*»; «*inabstrakto*» [293] замість коректного «*in abstracto*»; «*dolus directis*» [354; 423] замість коректного «*dolus directus*»; «*in itegrum restetutio*» [344] замість коректного «*restitutio in integrum*»; «*favor conractus*» [316] замість коректного «*favor contractus*»; «*animus possident*» [241] замість коректного «*animus possidendi*»; «*ex facto ius oritus*» [558] замість коректного «*ex facto ius oritur*»; «*non bis in iden*» [408] замість

коректного «*non (ne) bis in idem*»; «*nemo invitus agree cogitur*» [559] замість коректного «*nemo invitus agere cogitur*» (ніхто не може бути примушений до пред'явлення позову супротив своєї волі) [560] тощо;

2) помилки у правописі слів разом, із дефісом, окремо: наприклад, «*sinequanon*» [584] замість коректного «*sine qua non*»; «*pactumdequotalit*» [437] замість коректного «*pactum de quota litis*»; «*inter-partes*» [433] замість коректного «*inter partes*»; «*ex-officio*» [543] замість коректного «*ex officio*».

Прикметно, що правопис конструкції «*sui generis*» у судовій практиці змінився лише нещодавно, з прийняттям 1 грудня 2022 р. нового Закону України «Про авторське право і суміжні права» [123]. У попередньому Законі України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р. відповідний латинізм уживався через дефіс – «*sui-generis*» [124].

Варто звернути увагу на те, що не буде помилкою варіативне написання деяких слів (словосполучень), на яке можна натрапити в судовій практиці: *de jure (iure)*; *ipso jure (iure)*; *jus (ius) civile*; *jus (ius) cogens*; *justitia (iustitia)* тощо.

Як спостережливо підмічає М. М. Ухаль, розмежування латинських літер «і» та «j» не завершене й дотепер [517, с. 13]. Це пов'язано з тим, що буква «j» не входила до класичного латинського алфавіту та була остаточно введена лише в XVI ст. [184, с. 7] (за твердженням деяких учених, у VIII–IX ст. [103, с. 10; 517, с. 13]). Навіть у багатьох сучасних словниках і виданнях, зокрема в європейських країнах [517, с. 13], літеру «j» принципово не використовують; натомість для позначення звуку [й] зберігається літера «і» (*iustitia*) [611, с. 7].

Зі свого боку, польські дослідниці К. Галушкіна та Ю. Сич-Опонь акцентують на тому, що надання переваги тому чи іншому правопису може залежати від національних традицій: так, польська орфографія приймає лише версію «*ius commune*», французька – «*jus commune*», тоді як англійська юридична мова сприймає обидві версії [620, с. 23]. Що ж стосується національного контексту, то, наприклад, словосполучення «*stricto iuris*» в ЄДРСР неодноразово можна побачити виключно в наведеній формі.

Також, наприклад, словосполучу «*vis major*» (непереборна сила) у судовій практиці прийнято писати через букву «j», хоча латина часів укладення Дигест Юстиніана (533 р.), в яких уживається концепція непереборної сили (зокрема, Ульпіан, 13.7.13.1), ще не знала цієї літери. Тому й не дивно, що в науковій літературі та навіть вітчизняній судовій практиці [368] іноді можна зустріти такий варіант правопису, як «*vis maior*». Те ж саме стосується і поняття «*iniuria*» (порушення, несправедливість), яке хоча й було продуктом римського права (зокрема, Марціан, 1.8.8 pr.), проте нині широко використовується також і в сучасному варіанті правопису як «*injuria*» [314].

А от латинський принцип «*res judicata (iudicata)*» навіть у межах усім добре відомої Доповіді «Верховенство права», схваленої Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 р.), не кажучи вже про вітчизняну судову практику, пишеться двояко [634].

Допущення орфографічних помилок у написанні латинізмів переважно пов'язане з тим, що більшість з них сліпо «перекочують» із одного судового рішення в інше, часто втрачаючи не лише вишуканість, властиву латинській мові, але й будь-який практичний сенс.

Ось наочний приклад того, чому безпомилкове використання латинізмів є важливим. В одній із постанов Верховний Суд узяв «за основу римську максиму ***lurasanguinis nulloiure civilidirimi possunt*** (жодні встановлення цивільного права не можуть скасувати права, що випливають із кровної спорідненості)» [311]. Це була перша поява в ЄДРСР вислову «*iura sanguinis nullo iure civili dirimi possunt*», закріпленого в Дигестах Юстиніана (Помпоній, 50.17.8), і саме через таке формулювання в усіх наступних згадках цієї максими в судовій практиці також були допущені аналогічні орфографічні помилки.

Від помилок у латинізмах варто відрізняти варіативне їх написання, зокрема використання як повних, так і усічених латинізованих форм. Так, показовим прикладом в аспекті варіативного і написання, і перекладу в текстах судових рішень є вислів «*summum jus est summa injuria*» [400], який також можна відшукати в ЄДРСР у формах «*summum jus summa injuria est*» [252] і «*summum jus, summa injuria*» [470].

Загалом сенс цього вислову зводиться до того, що абсолютне виконання закону призводить до найбільшої несправедливості (надто суворе тлумачення закону породжує несправедливість).

Зі свого боку, латинізовані форми вислову «у всіх юридичних справах правосуддя й справедливості мають перевагу перед строгим розумінням права» можна зустріти в судовій практиці як у повній («*placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem*» [301]), так і в усіченій формі («*placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae*» [339]).

2. Забезпечення зрозумілості. Безспірним виглядає твердження, що судові рішення як документ офіційно-ділового стилю повинне характеризуватися точністю, стислістю та зрозумілістю викладення: «Зрозумілість судового рішення полягає в логічному, чіткому, переконливому викладенні змісту рішення» [356]. О. Шамрай стверджує, що зрозумілість судового рішення досягається «правильним, простим та грамотним викладом його тексту, застосуванням зрозумілих зворотів і термінології» [596, с. 62]. Отже, зрозумілість судового рішення пов'язана як із вимогами до тексту в цілому, так і зі зрозумілим викладенням окремих його елементів. Зі свого боку, зрозумілість латинізму пов'язана передусім із контекстом, в якому його вживають.

2.1. Зрозумілість контексту. Передусім важливо, щоб у судовому рішенні були чітко розмежовані описова та мотивувальна частини. У зв'язку з тим, що окремі судові рішення викладають єдиним суцільним текстом, інколи важко чи практично неможливо знайти межу між цими структурними частинами.

По-перше, у цьому аспекті варто враховувати, що, окрім самих суддів, латинізми нерідко використовують (1) учасники справи в заявах по суті справи (наприклад, *прокурор указав, що суддя порушив «основоположний принцип права **Lex rei sitae** щодо закону місцезнаходження речі»* [520]) або укладених між ними попередньо договорів (наприклад, *що всі спори, які впливають із договору або у зв'язку з ним, «підлягають розгляду в автономному правовому порядку **lex mercatoria**, арбітражем **ad hoc** одноособовим арбітром»* [524]), а також (2) інші учасники судового процесу в процесуальних документах [наприклад, у висновку спеціаліста-психолога згадано одну з логічних хиб «довод до людини» (лат. **ad hominem**) [459]],

що потребує від судді відображення таких латинізмів в описовій та/або мотивувальній частині судового рішення.

Так, у зв'язку з латинізацією судових рішень в Україні зараз дедалі частіше можна зустріти посилання учасників судового процесу на різноманітні латинізми, як-от «*summum jus summa injuria est*» («абсолютне виконання закону призводить до найбільшої несправедливості») [252]; «*fraus creditorum*» (на шкоду кредиторам) [345]; «*prior tempore – potior jure*» [280]; «*clausula rebus sic stantibus*» (обставина, яка сама собою розумілась або була передбачена договором, відповідно до якої договір залишається в силі до тих пір, поки залишаються незмінними обставини, які обумовили його укладення та дію) [352]; «*pacta sunt servanda*» (договори необхідно сумлінно виконувати) [575]; «*audi alteram partem*» (вислухувати дві сторони) [255]; «*casus omissus pro omisso habendus est*» («пропущений випадок має вважатися таким, що пропущений навмисно») [367]; «*aequitas sequitur legem*» (справедливість слідує за законом) [540].

Наприклад, розглядаючи господарську справу про визнання протиправним і скасування рішення міської ради, суд звернув увагу на те, що «Управління освіти <...> також зазначено, що при прийнятті рішення про ліквідацію <...> ЗОШ <...> застосована правова доктрина “**bonum commune**” – загальне благо, тобто благо більшості бралось до уваги при прийнятті оскаржуваного рішення» [353].

Хоча зазвичай суди не надають зустрічної латинізованої відповіді на подібні доводи та міркування, проте трапляються й винятки: «Посилання позивача у означеному аспекті на принцип **de minimis non curat lex** є неприйнятним з огляду на те, що вказаний принцип може застосовуватись до спірних правовідносин у випадку наявності незначного порушення позивачем вимог Закону <...>, при цьому у ході судового розгляду судом підтверджено обґрунтованість висновків відповідача щодо декількох порушень позивачем приписів чинного законодавства, які у своїй сукупності дають суду підстави для висновку про правомірність як процедури моніторингу закупівлі, так і оскаржуваного рішення суб'єкта владних повноважень» [257; 475]. А в одній із постанов Верховний Суд, відповідаючи на аргументи касаційної скарги щодо застосування принципу «*jura novit curia*» («суд знає закони»), розлого

висловився стосовно суті та меж застосування цього принципу, вказавши, зокрема, що він «є загальним (універсальним) та застосовується Судом у випадку, якщо сторонами здійснена неправильна юридична кваліфікація спірних правовідносин, у зв'язку з чим, керуючись вказаним принципом суд самостійно здійснює кваліфікацію спірних правовідносин» [282].

По-друге, не можна оминати й той факт, що судові рішення, в яких застосовано латинізми, можуть піддаватися інстанційному перегляду, а процесуальні кодекси вимагають зазначення в описовій частині короткого змісту рішень судів нижчих інстанцій.

Наприклад, викладаючи короткий зміст рішення суду першої інстанції, Верховний Суд і в ухвалі [553], і в постанові [310] не оминув згадкою застосований першим загальновизнаний принцип приватного права «*nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*», згідно з яким «ніхто не може передати більше прав, ніж має сам». Також латинізми використовують для обґрунтування передачі справи на розгляд Великої Палати Верховного Суду та, відповідно, відображають в мотивувальній і описовій частинах відповідних судових рішень: наприклад, суди посиляються на вислів «*boni judicis est ampliare justitiam*» (добрі судові рішення зміцнюють правосуддя) [247; 551].

У випадку, коли суддя самостійно дійшов висновку про потребу у використанні латинізму, останній має відображатися в мотивувальній частині судового рішення. У разі ж переймання аргументації суду нижчої інстанції в конкретній справі варто спеціально зазначити про це в описовій та/або мотивувальній частині судового рішення (наприклад, через використання канцеляризму «суд першої інстанції дійшов правильного висновку»). Ба більше, гарно вмотивоване судове рішення з чітко сформульованою правовою позицією, зокрема за допомогою латинізмів, інколи може стати прикладом для вирішення аналогічних справ іншими суддями цього ж суду і судами не лише нижчого, а й навіть того самого рівня [171, с. 32]. Заразом суди повинні враховувати, що рішення не повинно містити зайвої деталізації, яка не має правового значення для вирішення справи [356].

Отже, в аспекті забезпечення зрозумілості контексту важливими є доступність правового письма, а також якість юридичної аргументації. В описовій частині латинізм має згадуватися тоді, коли: 1) сторона підкріплює ним аргументацію свого процесуального документа, що потребує відображення під час стислого викладу суті клопотання, позиції позивача чи заперечень відповідача, узагальнених доводів та заперечень учасників справи; 2) у мотивувальній частині акта суду нижчої інстанції застосовано латинізм, який вартий того, щоб його згадати під час зазначення короткого змісту такого акта судом вищої інстанції. І наведені вище приклади унаочнюють потребу судді розумітися хоча би на базовому рівні на латині, щоб бути спроможним збагнути всі грані суті представленого перед ним спору. Особливо враховуючи, що одне з призначень умотивованого рішення – продемонструвати сторонам, що вони були почуті [586, с. 60], а кожен їх доречний і важливий аргумент – проаналізований судом [171, с. 37].

2.2. Зрозумілість власне латинізму. Зрозумілість власне латинізму пов'язана зі здатністю доносити його зміст до адресатів судового рішення, що забезпечується: 1) наявністю перекладу латинізму; 2) не спотворенням змісту усталеного латинізму та/або його перекладу; 3) правильною вказівкою на різновид латинізму як правового явища.

2.2.1. Наявність перекладу латинізму. У цьому аспекті як у теорії, так і в судовій практиці відсутній консенсус щодо необхідності перекладу латинізмів (або, як виражається Й. Ковальчик, їх «декодування» [626, с. 1956]), хоча очевидно, що вони мають бути доступними для сприйняття.

На думку польських дослідниць К. Галушкіної та Ю. Сич-Опонь, через кілька поширених стереотипних уявлень помилково припускається, що латинські елементи тексту не потребують перекладу [620, с. 10]. Деякі ж учені говорять лише про існування винятків із загального правила про необхідність перекладу – латинські слова чи фрази, що є загальновідомими [наприклад, «*amicus curiae*» (друг суду)] [633, с. 269] або мають спеціалізоване юридичне значення та не мають адекватного еквівалента національною мовою (наприклад, «*habeas corpus*», «*ex parte*») [622]. Проте найбільш відчутним є голос тих, хто заявляє про потребу у відтворенні

латинізмів у тексті мовою оригіналу та супроводі перекладом, навіть у тих випадках, коли вони добре знайомі більшості представників юридичної спільноти [75, с. 22].

На практиці без перекладу національною мовою найчастіше вживають мовні кліше, зокрема інтернаціоналізми, які передаються без транслітерації: *a priori* (апріорі), *de facto* (де-факто), *de jure* (де-юре) тощо [200, с. 32]. Ба більше, навіть досить нетривіальні для вітчизняної юридичної практики конструкції на кшталт «*nolle prosequi*» [522], «*numerus clausus*» [393], «*pactum de quota litis*» [254], «*verum iustitia*» [561] також з'являються без перекладу, що навряд чи сприяє вмотивованості судових рішень.

Насправді ж використання латинізмів завжди несе ризик того, що адресат судового рішення може неправильно перекласти іншомовний елемент на рідну мову та, як наслідок, некоректно витлумачити слова суду [626, с. 1956]. Тому з практичної точки зору забезпечення зрозумілості латинізмів полягає в тому, щоб не вимушувати читача судового рішення шукати зміст латинського юридичного терміна в довідковій літературі, зокрема словниках іншомовних термінів [626, с. 1957-1958]. Навіть стандартні для мови права звороти (*ab initio*, *ad hoc*, *eo ipso*, *ex lege*, *ex nunc*, *ex officio*, *ex parte*, *ex tunc*, *inter alia*, *inter partes*, *intra vires*, *ipso facto*, *per se*, *prima facie*, *pro futuro*, *pro rata*, *ratione valoris*, *stricto sensu*, *ultra vires* тощо) також першочергово мають забезпечувати зрозумілість тексту [380, с. 26], а не створювати передумови для сумніву в написаному.

На нашу думку, необхідність перекладу латини в судових рішеннях не потребує ніяких додаткових пояснень, позаяк пов'язана з імперативною вимогою проведення судочинства і діловодства в судах України державною мовою (стаття 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [131]). Аналогічну думку принагідно до польських судів висловлює Й. Ковальчик, додатково стверджуючи, що наведення максими рідною мовою разом з латинським еквівалентом здатне посилити аргумент, достукатися до кожного читача [626, с. 1955]. І, дійсно, в більшості випадків використання латинізмів адекватного (точного, повноцінного, вірного) їх перекладу, який передбачає максимальний рівень еквівалентності [180, с. 16], буде достатньо для того, щоб надати їм зрозумілості, а певному висновку суду – вмотивованості. Хоча,

на жаль, інколи навіть таким елементарним перекладом нехтують судді, особливо в контексті цитування рішень ЄСПЛ.

Цінним є відтворення змісту латинської словесної формули державною мовою у формі усталеної, неподільної, цілісної конструкції – фразеологізму (афоризму, сентенції, крилатого вислову), особливо коли існує загальноприйнятий адекватний переклад, що стисло й образно передає думку. Наприклад, суд указав: «Зазначене положення Закону цілком узгоджується з відомою латинською сентенцією “**nemo esse debet iudex in propria causa**” (ніхто не може бути суддею у своїй власній справі)» [464]. При зверненні до останнього варіанта важливо пам’ятати про необхідність дотримання балансу точності перекладу та афористичності форми [75, с. 22]. Недарма англійський дослідник А. Тайлер серед основних вимог, яких мають дотримуватися під час перекладу, висував, зокрема, такі: 1) переклад повинен повністю передавати зміст оригіналу; 2) стиль і манера перекладу мають відповідати першоджерелу; 3) переклад повинен досить легко читатися – як оригінал [609, с. 177].

Однак у деяких випадках відтворення єдності змісту та форми оригіналу неможливе (у разі використання безеквівалентної лексики) або може виявитися недостатнім, адже латинізми, окрім власне перекладу, інколи потребують ще й їх роз’яснення (експлікації) – викладення додаткової інформації, яка є трактуванням терміна чи вислову [18, с. 6], без якої пересічна людина навряд чи зрозуміє суть прочитаного тексту: «**Sui generis** – латинський вираз, що означає унікальність правової конструкції (акту, закону, статусу і т.д.), яка, попри наявну схожість з іншими подібними конструкціями в цілому не має прецедентів» [435]. У таких випадках у судових рішеннях важливо не лише подавати повноцінну функціонально-стилістичну відповідність іноземної словесної формули українською мовою, але й уточнювати, фактично розкривати читачеві її зміст, коли він однозначно не випливає з перекладу [75, с. 22]: «“**Habeas corpus**” – це правова процедура, судовий наказ, який вимагає, щоб арештованого було доставлено до судді або суду. Правило “**Habeas corpus**” гарантує звільнення ув’язненого від незаконного тримання під вартою (тобто тримання під вартою за відсутності достатніх підстав або доказів).

Фактично це – презумпція неправомірного затримання особи, що випливає з принципу особистої недоторканості» [565].

Наочним прикладом багатозначності деяких латинських висловів є принцип «*jura novit curia*» («суд знає право»), який «*полягає в тому, що: 1) суд знає право; 2) суд самотійно здійснює пошук правових норм щодо спору безвідносно до посилання сторін; 3) суд самотійно застосовує право до фактичних обставин спору (da mihi factum, dabo tibi jus)*» [248].

А ось яскравий приклад поєднання в судовому рішенні перекладу латинізму разом з його роз'ясненням: «*Касаційний суд вже звертав увагу, що принцип заборони повороту до гіршого (non reformatio in peius) відомий ще з часів римського права та існував у зв'язку із іншим правилом – tantum devolutum quantum appellatum (скільки скарги, стільки і рішення). Правило заборони повороту означає недопустимість погіршення становища сторони, яка оскаржує судові рішення. Тобто, особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції в результаті своєї ж скарги*» [323].

Переважно вимога розширеного опису того чи іншого латинізму, який наводиться поруч із більш лаконічним варіантом перекладу, стосується правових доктрин або якихось неоднозначних (зокрема метафоричних) термінів і висловів, зрозумілість яких потребує певної деталізації: «*Зрештою, це перетворило закріплене цією нормою закону право платника на стабільність оподаткування на Nudum jus або “голе право” (право без можливості його реалізації), позбавивши платника чіткого розуміння доступних механізмів його правового захисту на майбутнє*» [544]. Вважається, що лише за допомогою подібного прийому можна пролити світло на всю підтекстову інформацію, яка міститься в іноземному елементі [75, с. 22].

Саме тому суддям потрібно уникати не лише невмотивованих судових рішень, але й наявності окремих невмотивованих висновків чи оцінок, зокрема у випадках підкріплення позиції латинізмами з неоднозначним змістом, які потребують пояснення для звичайної дорослої людини [171, с. 47]. Як стверджує американський юрист Г. Вакс, головне – просто, чітко та лаконічно викласти справедливую концепцію, що стоїть за максимою, щоб читач зрозумів її значення [641, с. 2].

Насамкінець в аспекті вимоги наявності перекладу латинізмів хотілося б звернути увагу на два моменти: по-перше, у разі декількох згадок одного й того ж латинізму в судовому рішенні перекладу та/або пояснення потребує лише перша з них, а інші можна не деталізувати: наприклад, умотивовуючи судове рішення, Верховний Суд при першій згадці принципу «*superficies solo cedit*» надав його переклад («від лат. збудоване на землі слідує за нею») і в подальшому обмежився лише оригінальною, латинізованою формою цього принципу [546] (тобто немає потреби щоразу згадувати в мотивувальній частині судового рішення переклад латинізму); по-друге, ураховуючи, що використання латинізмів є інтернаціональною ознакою мови права, в судовому рішенні немає потреби зайвий раз уточнювати, що перекладаємо їх з латини: наприклад, «*sinequanon* (що в перекладі з латини означає “те, без чого неможливо”)» [584]; «*erga omnes* (з лат. “щодо всіх”)» [362].

2.2.2. Не слід спотворювати зміст усталеного латинізму та/або його перекладу. Наприклад, один із суддів неодноразово у своїй практиці зазначав: «За таких підстав суд вважає прийнятним принцип “*Pereat mundus, fiat justitia*” або правосуддя повинно бути здійсненим, навіть якщо зникнуть всі шахраї» [439]. Звісно ж, у такому «авторському» перекручуванні афоризму мало спільного з оригінальним гаслом імператора Священної Римської імперії Фердинанда I [192, с. 85]. Подібні помилки, які грубо викривляють зміст оригіналу, призводять до того, що переклад відображає зовсім іншу ситуацію, фактично дезінформуючи читача [609, с. 178].

Водночас не варто розглядати як спотворення змісту існування різноманітних варіацій написання латинізмів та їх перекладів. Наприклад, серед численної практики вітчизняних судів, навіть Верховного Суду, відсутня одностайність у перекладі принципу «*superficies solo cedit*». Загалом пропонується таких три варіанта: 1) збудоване на землі слідує за нею (найпопулярніший); 2) збудоване приростає до землі [315]; 3) збудоване на поверхні слідує за нею [250]. Головне, щоб суди не спотворювали саму суть цього латинського вислову, яка полягає в закріпленні принципу єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованої на ній будівлі або споруди [315].

З іншого боку, у різних країнах Європи можуть бути в обігу дещо видозмінені форми широко застосованих принципів, які, однак, не впливають на їх зміст, але потенційно можуть здаватися незручними професіоналам з інших юридичних спільнот. Наприклад, як стверджують К. Галушкіна та Ю. Сич-Опонь, максима «винятки не можуть бути розширені» може формулюватися латиною і як «*exceptio est strictissimae interpretationis*», і як «*exceptiones non sunt extendendae*» [620, с. 17]. Таку різницю в правописі польські юристки пояснюють тим, що за досить тривалий час латинізму, віддаляючись від своїх спільних коренів, поглинулися іншими мовами. Як результат формування новими мовними середовищами, сьогодні існує безліч версій латинських максим: деякі з них використовують у всьому світі, інші є ефективними лише на обмеженій території. Ба більше, один і той же вислів може мати кілька версій написання в межах однієї правової системи. Тож навіть якщо латинізм існує в певній мові, усе одно можна очікувати відмінностей у його практичному застосуванні або формі [620, с. 21].

2.2.3. Потрібно правильно вказувати різновид латинізму як правового явища. Як уже було вказано вище, латинізму називають найрізноманітнішим чином (аксіомами, афоризмами, правилами, принципами, доктринами, сентенціями тощо). Деякі з цих найменувань хоча й знаходяться в одному синонімічному ряду, проте геть не всі з них ідентичні за лексичним значенням (тобто їх не можна вважати так званими «лексичними паралелізмами») та коректно відображають їх суть.

В якості наочного прикладу можна привести вислів «*nemo esse debet iudex in propria causa*», який у судовій практиці називають по-різному: латинською сентенцією [350; 464]; принципом [582]; загальним принципом [333]; правовим принципом [263]; принципом, який є однією з правових аксіом у судочинстві [432]; загальноновизнаним принципом судочинства [577; 578]. Однак між словами «сентенція», «принцип» і «аксіома» є термінологічна різниця, зокрема на спеціально-юридичному рівні.

Й. Возняк звертає увагу на те, що насправді важливо, яким чином латинізм «включений» в юридичний текст. Одним із дієвих способів є чітка вказівка на гіперонім перед використанням латинізмом [642, с. 83-84] (наприклад, «діє принцип

“Actus perfectus casu superveniente tollitur” – “правова дія, яка завершилась, не скасовується жодною наступною дією”» [298]). Таким чином будь-який читач судового рішення, навіть не знаючи відповідного латинізму, буде усвідомлений того, що в цьому місці йдеться про певний принцип права, а не звичайну лексему [642, с. 83-84].

2.3. Варто уникати штучного вкраплення латинізмів у судові рішення. Ця вимога є певним сплавом попередніх і передбачає, що, окрім чіткого розмежування між структурними частинами судового рішення, у ньому має бути логічний зв'язок між окремими абзацами, реченнями та його частинами, а відповідні переходи мають спонукати читача крокувати від думки до думки [9, с. 103].

Так, латинізм разом з українським перекладом може поставати у вигляді окремого речення, але в такому разі вони мають узгоджуватися з архітектонікою судового рішення. Наприклад, суд першої інстанції неодноразово структурно відокремлював у окремий абзац речення такого змісту: «*Summum jus, summa injuria* “занадто точне виконання норм права породжує найвищу несправедливість”» [471; 472; 473]. Однак ні з наступного, ні з попереднього абзацу не впливає навіть натяк на розуміння причин цього латинського вкраплення. Подібне довільне членування тексту радше спотворює логічну єдність судових аргументів та ускладнює їх сприйняття в контексті загальної структури судового рішення.

Також абсолютно недоцільними виглядають подібні вкраплення в судові рішення: «Таким чином, позивачем повністю доведені ті обставини, на які він посилається як на підставу своїх вимог, а тому позов підлягає задоволенню у повному обсязі. (*Actio legis* – дійсний позов)» [419]. Подібним чином суд декілька разів указував вислів «*Judicis est jus dicere, non dare!*» у кінці одного з абзаців мотивувальної частини [461], не наводячи ні перекладу, ні обґрунтування його застосування в судових рішеннях.

Латинізм може бути частиною речення, а його переклад – органічно поєднуватися з власне судовою думкою. Однак у будь-якому разі перед цією словесною конструкцією та її перекладом або після них має бути однозначне уточнення про їх належність не судді, що супроводжується відповідним

пунктуаційним відокремленням за правилами вживання розділових знаків. Інакше латинізм матиме вигляд чужорідного елемента, мета якого – заплутати читача судового рішення. Як приклад – такий фрагмент з практики Верховного Суду: «<...> існує виключна правова проблема, вирішення якої для забезпечення сталості та єдності судової практики потребує висновків Великої Палати Верховного Суду, оскільки **“Boni iudicis est ampliare iustitiam”** – добрі судові рішення зміцнюють правосуддя, чим забезпечується єдність судової практики» [545; 552]. З указанного достеменно неможливо встановити, де закінчується переклад цитати і починається (та чи починається взагалі) думка самого суду.

В якості ілюстративного прикладу невиразності можна навести й таку частину тексту судового рішення: «Отже, Європейський суд наголошує, що **“безсторонність”** у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції має визначатися відповідно до принципу презумпції добросовісності судді, яка відома нам із римської сентенції **bona fides semper praesumitur, nisi malam fidem adesse probetur**. Тобто суддя вважається безстороннім, якщо відсутні докази, які б свідчили про протилежне» [536]. Одразу ж виникає запитання: чи є друге речення перекладом (адекватним або описовим) вислову, наведеного в першому, чи авторською інтерпретацією «принципу презумпції добросовісності судді»? Приділення суддею уваги до пунктуаційних норм могло б дати на це питання однозначну відповідь.

На противагу негативним ілюстраціям, пропонуємо зразок належного наведення латинізмів, що гармонійно вплітаються в контекст авторського речення: «За загальним правилом дія закону (як і будь-якого іншого нормативно-правового акту) у часі поширюється лише на майбутнє. Це правило було вироблене правовою практикою уже на ранніх етапах розвитку права і зафіксовано у висловлюваннях давньоримських юристів. Зокрема, саме з часів практичного застосування римського права дійшли до нашого часу афоризми **“lex prospicit, non respicit”** (“закон дивиться вперед, а не назад”) та **“lex nova ad facta praeterita trahi non potest”** (“новий закон не діє щодо фактів, які йому передували”))» [467; 571].

Отже, правило уникати штучного вкраплення латинізмів іманентно впливає з вимоги зрозумілості судового рішення та фактично зумовлює необхідність чіткого

розмежування у квартеті «правова норма – суддівська інтерпретація – латинізм – його переклад» для того, щоб унеможливити злиття цих елементів, яке може значно ускладнити сприйняття змісту цілісної позиції, закладеної суддею. На думку В. В. Решоти, посилення на авторитет може «збагачувати» судові рішення, однак «у такому разі треба розмежовувати посилення на правову доктрину та джерела права, на підставі яких суд ухвалює рішення», що зумовлює необхідність кращого структурування судового рішення [386, с. 333].

3. Пунктуаційне оформлення. Ані наукове середовище, ані суддівська спільнота не виробили уніфікований підхід до позначення латинізмів на письмі (у дужках, лапках, без них), а також не дійшли консенсусу в питанні про першочерговість указівки на латинізм чи його змістовний аналог національною мовою. Навіть Верховний Суд по-різному відображає одні й ті самі латинізми у своїх судових рішеннях. Для порівняння: «специфічне правило **locus standi** (правова підстава для звернення до суду або вчинення іншої процесуальної дії в суді)» [526] та «право ініціювати у суді справу (**locus standi**)» [267].

У разі, якщо латинізм використовують після рідної мови, найчастіше на письмі такий порядок передається шляхом дублювання іноземного елемента в дужках: «Тобто тягар доказування (**onus probandi**) лежить на сторонах» [278]. У такому разі латинізм становить елемент, що доповнює інформацію, висловлену рідною мовою. На думку Й. Возняк, цей спосіб є найкращим для тих, хто не є юристами, адже збагачує стиль тексту, не викликаючи «збоїв» у сприйнятті його змісту [642, с. 85].

Ситуація ж з першочерговою вказівкою на латинізм виглядає дещо інакше: на практиці він або (1) береться в лапки («одна із засад сучасного правового порядку “**ex injuria non oritur jus**” (із беззаконня не виникає право)» [409]), або (2) пишеться без них: «Велика Палата Верховного Суду зазначає, що на відміну від законодавства, яке діє **erga omnes** (щодо всіх, тобто з правовим ефектом щодо невизначеного кола суб'єктів), судові рішення у приватноправовому спорі діє **inter partes** (тобто з правовим ефектом тільки для сторін у справі)» [249].

Одиничними є випадки використання в судовому рішенні латинізму з його роз'ясненням наприкінці тексту в посиланні: «Співіснування з такими людьми дуже

складне та більше нагадує боротьбу “*Bellum omnium contra omnes*”³. <...> [3] Латинський вираз “*Bellum omnium contra omnes*”, який дослівно перекладається як “війна всіх проти всіх”» [54].

Окрім пунктуаційного виділення (у дужках чи лапках), судді активно використовують курсив у якості текстуального елемента дизайну та засобу естетизації латинізмів. Недарма курсив визначають як скорописний почерк латинського і грецького письма; друкарський похилий шрифт, наближений до рукописного, який використовують для виділення слів і висловів у тексті [187, с. 383-384; 514, с. 81]. Оскільки курсив належить до паралінгвістичних і експресивних засобів вираження писемного мовлення [196, с. 45], імовірно, за його допомогою судді (1) підкреслюють чужорідність латинізмів [619, с. 287], а також (2) надають їм вагомості, позаяк багато психологів довело «базову схильність людей приділяти надмірну увагу речам, які виділяються на тлі інших у певний момент» [593, с. 51]. До речі, таким варіантом написання шрифту щодо латинізмів послуговується як КСУ, так і ЄСПЛ.

Водночас у пункті 26 Рекомендацій щодо викладення інформації суб'єктами владних повноважень у форматах, що забезпечують доступність її сприйняття, міститься порада уникати використання курсиву в тексті, яка спрямована на забезпечення доступності сприйняття інформації, що викладається суб'єктами владних повноважень, у форматі легкого читання [384]. Хоча, на нашу думку, логічне акцентування на окремих словах, словосполученнях або висловах (зокрема наукових термінах, правилах чи цитатах) за допомогою техніки курсиву, якщо це не переобтяжує текст, є цілком виправданим елементом юридичного дизайну.

Так чи інакше, варто враховувати, що курсив як техніка акцентування не може замінити собою правила Українського правопису (2019 р.), згідно з яким:

– лапки ставимо: (1) для виділення в тексті цитат, зокрема у тих випадках, коли цитата вживається в межах простого речення або однієї з частин складного речення як їхній компонент; (2) для виділення в тексті слів (висловів), що їх наводять як «чужі», а також слів незвичайних, слів, ужитих уперше або, навпаки, застарілих тощо

[515, с. 246-247]. Наприклад, під правило використання лапок підпадають цитати з Дигест Юстиніана, чимало з яких судді наводять у національній судовій практиці;

– круглі дужки ставимо для «пояснення маловідомих, зокрема іншомовних, слів, уточнення попереднього слова (слів)» [515, с. 243].

Тому якщо латинізм органічно включений у судове рішення, виступаючи як підрядна частина складнопідрядного речення, як частина речення зі вставленими словосполученнями або реченнями, що вказують на його автора (джерело), він починається завжди з малої літери (навіть тоді, коли його взято повністю) [515, с. 254] та виділяється лапками: «Єдність судової практики ґрунтується на доктрині “**stare decisis et non qujeta movere**”, або скорочено “**stare decisis**”, що означає “слідування вирішеному раніше”, а інститут усталеної судової практики “*jurisprudence constant[e]*” є інструментом правотворчості судів країн континентального права. <...> Передача цивільної справи <...> не узгоджується з доктриною “**stare decisis et non qujeta movere**” та суперечить інституту усталеної судової практики “*jurisprudence constante*”» [525].

Водночас, ураховуючи усталений у національній і міжнародній судовій практиці підхід до написання курсивом юридичних кліше – стандартних мовних зворотів, повторюваність яких спричинена жанром спілкування [514, с. 76], – вбачаємо за прийнятне не тільки їх використання у судових рішеннях, але й написання латиною без лапок у двох форматах:

1) курсивом з наступним перекладом у дужках: «Суд не погоджується з таким висновком **de lege lata** (з погляду чинного закону)» [292];

2) у дужках без курсиву після національного відповідника: «<...> призводять до ефекту в силу самого права (**ipso iure**)» [412].

Це пов’язано з тим, що для мови права латинські юридичні кліше є «своїми», звичними словами та словосполученнями.

Натомість усю іншу латинську юридичну термінологію та вислови, зокрема назви доктрин, принципів, логічних і юридичних правил, радимо писати в лапках і з обов’язковим наступним перекладом у дужках (на думку Г. Маттілі, користуватися в такому разі потрібно словниками юридичної латини тієї правової культури, де

створено вихідний текст [633, с. 269]). Причому український переклад варто відмінювати в контексті використання латинізму в реченні: *«Збагачення за рахунок матеріальних цінностей, здобутих у ході розслідування провадження <...>, входило до **modus operandi** (типового способу діяльності) ОСОБА_6, що підтверджується іншими епізодами злочинної діяльності»* [46].

До того ж варто враховувати, що на практиці не завжди те, що слідує за латинізмом у дужках, є його перекладом: *«<...> суди попередніх інстанцій, враховуючи принцип “**jura novit curia**” (не зважаючи на відсутність відповідних заперечень відповідачів), вдалися до правильних дій щодо правового аналізу спірних правовідносин»* [283].

Запропонований стандарт пунктуаційного оформлення хоча й не може претендувати на обов’язковість та єдиноприйнятність, проте збереження латинської літерації є важливим саме для віднайдення оригіналу чи принаймні загальноновживаного (поширеного у наукових колах, судовій практиці тощо) формулювання відповідного латинізму, дає можливість читачеві глибше ознайомитися з мотивами суду, якими він керувався під час ухвалення судового рішення. Варіант вживання латинізмів-висловів у лапках видається найкоректнішим, адже узгоджується з Українським правописом загалом і специфікою використання мови права зокрема. А у випадку, коли в одному судовому рішенні наводиться декілька латинізмів – варто уніфіковано підійти до їх використання.

4. Висвітлення додаткової інформації. Інколи судді вказують на (1) темпоральний вимір формулювання латинізму, (2) джерело походження або (3) черпання про нього інформації, які також потребують коректного відображення в судовому рішенні. Ці характеристики є факультативними й зазвичай або просто упускаються, або замінюються посиланням на загальновідомість положення: *«<...> трактовка повністю кореспондується із загальновідомим юридичним постулатом **ubi jus ibi remedium** (коли закон дає право, він дає також й засіб його захисту, або де право, там захист)»* [537].

4.1. Указівка часу, коли було сформульовано латинізм. Нині в судовій практиці нерідко можна зустріти подібні темпоральні згадки:

– «<...> право на захист не є абсолютним, оскільки обмежене часовими лімітами, встановленими інститутом позовної давності, який існує ще з часів римського права з V століття» [428];

– «положення ч. 1 ст. 404 КПК ґрунтуються на принципі римського права *tantum devolutum quatum appellatum* (“скільки скарги стільки рішення”)» [294];

– «Принцип “*non bis in idem*” походить з античних часів. Демосфен зазначав, що давньогрецький закон забороняє судити одну й ту саму людину двічі з одного приводу. Принцип був закріплений і у Зводі законів Юстиніана (*Corpus Juris Civilis*)» [331].

Ця вимога особливо гостро пов’язана з тим, що не всі латинізми корінням сягають часів римського права, якому у вітчизняних судових рішеннях властиво приписувати заслуги інших епохальних періодів європейської історії. Ба більше, навіть у різні періоди розвитку римського права погляди на «загальноправові принципи» кардинально між собою різнилися: наприклад, ті з них, що походять від «*aequitas*» (справедливість), належать класичному, а відоме «*dura lex, sed lex*» (закон суворий, але це закон) – посткласичному періоду римського права [71, с. 10].

4.2. Указівка джерела походження латинізму. «Римське право» у судових рішеннях – це не тільки про час, але й про людей, чийми зусиллями зароджувалися та розвивалися ідеї, на яких значною мірою базуються сучасні правові системи сім’ї континентального права.

Так, лєвова частка суддів, яка вдається до застосування латини, зазвичай обмежується формальним посиленням на кшталт «**римські юристи виробили короткі, але точні формули для характеристики цих понять: право власності** – “я маю право на річ”, володіння – “я маю річ”» [421] або «**позов був відомий ще римському цивільному праву** (*vindico* – вимагати, *actio rei vindicatio* – віндикаційний позов)» [564]. Існує також багато стандартних посилянь і на власне латинську мову на зразок «<...> слідуючи давньому латинському виразу “*casus omissus pro omisso habendus est*”, який означає, що пропущений випадок має вважатися таким, що пропущений навмисно» [52].

Однак можна зустріти й винятки серед загального правила. Наприклад, Верховний Суд не оминув згадкою стародавнього римського юриста Цельса Молодшого, яким було сформульовано принцип права *«impossibilium nulla est obligatio»* («те, що неможливо, не може бути обов'язковим»). Окрім нього, суд процитував Дигести Юстиніана, які закріплювали наступне: *«Справою, у якій ухвалено судове рішення, називається та, в якій висловлювання судді покляло кінець спору, що досягається або присудженням, або виправданням»* [541].

Узагалі, при посилянні на оригінали текстів римських авторів наукою напрацьовано цілу систему скорочень, яку можна зустріти і в судовій практиці: *«Суд керується загальними засадами права, а саме, справедливості та розумності, які були сформульовані ще римськими юристами “Contra legem facit, qui id facit, quod lex prohibet; in fraudem vero, qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit” Paul., D. 1, 3, 29. Той, хто чинить дії, заборонені законом, порушує закон; той, хто оминає закон, дотримуючись його букви, порушує дух закону (Павло “Коментар до закону Цинція” (Lex Cincia), пізніше закріплено в Дигестах Юстиніана 1, 3, 29). Тобто, дотримуватися необхідно не тільки букви закону, але і його духу. Говорячи сучасною мовою, необхідно не допускати зловживання правом»* [396].

4.3. Указівка джерела, з якого взято інформацію про латинізм. Зазвичай суддя не обмежується ознайомленням зі змістом законодавчих актів і черпає інформацію, необхідну для здійснення правосуддя, з інших джерел: наукових праць, судової практики, зокрема зарубіжної, навчальної літератури, актів «м'якого права» тощо. При цьому корисний матеріал може зіграти якщо не ключову, то досить вагомую роль у формуванні власного уявлення про справедливе вирішення конкретної судової справи.

Наприклад, принцип *«in dubio pro reo»*, згідно з яким при оцінюванні доказів усі сумніви щодо вини особи тлумачаться на користь її невинуватості, набув популярності серед усіх судів у системі судоустрою України після ухвалення Рішення КСУ від 26 лютого 2019 р. № 1-р/2019 [455]. Однак цей елемент принципу презумпції невинуватості використовували українські судді, хоча й не так активно, і до його формулювання на рівні офіційної конституційної доктрини: частіше – з посиленням

на рішення ЄСПЛ у справі «Вассилиос Ставропулос проти Греції» [51], рідше – без такого [519].

У чималій кількості судових рішень, зокрема й Верховного Суду, суди через некоректне вкраплення латинізму фактично помилково висловилися про те, що в Рішенні КСУ від 3 жовтня 1997 р. № 4-зп закріплено правило «*lex posterior derogat priori*» («наступний закон скасовує попередній») [265].

Позиція суб'єкта правозастосування може співпадати й з позицією його колег, вираженою в опублікованих судових рішеннях, якщо використані ними підходи та наявна мотивація переконали суддю у правомірності такого рішення [75, с. 24]. Ілюстративним прикладом тут може бути масове застосування в судовій практиці правила «*contra proferentem*» (з приміткою про те, що воно походить від латинської «*verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem*» – «слова договору повинні тлумачитися проти того, хто їх написав»), породжене завдяки Верховному Суду [295]. Тож цілком обґрунтованим видається посилення судів на першоджерело [342] – постанову найвищого суду в системі судоустрою України – у разі обрання цього латинізму та супровідної аргументації до нього в якості додаткового засобу мотивування судового рішення.

Правильний опис джерела пізнання інформації про латинізм є потрібним для того, щоб: (1) особа, яка читатиме судове рішення, могла віднайти використану суддею цитату чи посилення; (2) були зрозумілими джерела суддівських аргументів; (3) судові рішення справляло враження послідовного та стилістично грамотного документа [208, с. 36]. Водночас навряд чи доцільно зазначати про «курс римського права», хоча на практиці такі випадки існують [479].

Отже, кожне слово в судовому рішенні має сприяти вмотивованості цього документа та, як наслідок, його справедливості. Незважаючи на дискусійність використання латини в судовій практиці, особливо з погляду adeptів спрощення юридичного письма, тенденція латинізації судових рішень уже давно набула яскраво виражених контурів. Тож спроба намітити правила коректного використання

латинізмів – адекватна та необхідна відповідь на їх сумбурне поширення в судових рішеннях.

Якщо одні латинізми використовують дуже часто в судовій практиці, то інші мають лише поодинокі згадки в ЄДРСР [*consilium fraudandi* (намір боржника заподіяти шкоду своїм кредиторам) [404], *bene placito* (добровільно) [348], *ultima ratio* (крайній засіб) [55] тощо]. Так чи інакше, судова практика виразно демонструє, що латина – це надзвичайно делікатний інструмент в юридичній аргументації, який щоразу потребує не просто механічного відтворення латинізму на письмі, але ґрунтового та уважного підходу з боку суду. Тому безпомилковість написання латинізмів, забезпечення їх зрозумілості, належне пунктуаційне оформлення та достовірне висвітлення додаткової інформації здатні покращити якість мотивування судових рішень, мінімізувати ризик дезінформації читача та викривлення змісту, закладеного суддею в аргумент з латинським елементом.

3.4. Перспективи латинізації судових рішень у межах європейського правового простору

Дослідження минулого та сьогодення латинської мови підтверджує тезу багатьох науковців про те, що вона є своєрідним «містком між античністю та новітньою європейською культурою» [103, с. 3]. Недарма Н. Мак'явеллі вважав, що «якби мовою європейської цивілізації стала не латина, а якась інша мова, вся античність швидко забулася б» [598, с. 118].

Водночас, як стверджує відомий німецький діяч Е. Р. Курціус, відносини античного й модерного світу нині вже не можна сприймати просто як «слідування», «продовження» чи «успадкування» Античності: «Ми долучаємося до загальноісторичного бачення Ернста Трельча. За ним наш європейський світ заснований не на сприйманні і не на відкиданні античності, а на наскрізному й водночас свідомому зростанні з нею. <...> Однак ці глибоко розділені в історичній

площині розвитку світи так вклинені один в одного й так зрослися один з одним у свідомій історичній пам'яті неперервності, що новий світ, попри цілком новий і притаманний йому дух, до найбільших глибин наповнений і зумовлений античною культурою, традиціями, правовою й державною структурою, мовою, філософією та мистецтвом. Насамперед це надає європейському світові глибини, наповненості, співпричетності та зрушень в потягу до історичного мислення, до історичного самоперевтілення» [174, с. 30].

У цьому аспекті латинська мова не пішла в забуття, а продовжує існувати в різних суспільних сферах, зокрема правовій. Незважаючи на те, що частота та інтенсивність її використання варіюються від однієї національної мови до іншої [44, с. 812; 620, с. 10], загалом на порозі сучасності її все активніше використовують у правовому дискурсі [627, с. 132; 629, с. 235], зокрема судових рішеннях [619, с. 286]. І компаративний аналіз судової практики лише підтверджує те, що латинізація судових рішень є наднаціональним явищем, адже тенденцію активного використання латинізмів можна спостерігати не лише в Україні.

Цілком закономірно, що чи не найбільше латинських термінів рясніє в італійських судових рішеннях: *inter vivos*, *mortis causa*, *vulnus*, *dies a quo*, *inter partes*, *contrariis reiectis*, *notitia criminis*, *inaudita altera parte* тощо [617, с. 60]. Різноманітні латинізми застосовують польські суди всіх ланок, що становить важливий елемент юридичної риторики [639, с. 214] та обґрунтування їхніх рішень [626, с. 1953]. Естонська дослідниця М. Рістіківі заявляє, що більше 600 латинських термінів і висловів є частиною активного словникового запасу естонських і фінських юристів, які використовують їх в риториці для ілюстративних цілей або як нормативні аргументи з конкретною юридичною інформацією [635, с. 201]. Ю. Возняк стверджує, що «романські» країни, а також Польща містять набагато більше прикладів латинізмів у своїх словниках і практиках, ніж, наприклад, Німеччина чи Велика Британія [642, с. 78]. Хоча юридична англійська насправді також користується чималою кількістю усталених латинських фраз у юридичних текстах і судових процесах [617, с. 56; 188, с. 76], зокрема таких: «*prima facie*» (на перший погляд), «*actus reus*» (злочинне діяння), «*in loco parentis*» (в ролі батьків) [385, с. 215],

«*quoad ultra denied*» (щодо решти – заперечується), «*brevitatis causa*» (для стислості), «*et separatim*» (окремо) тощо [625, с. 2]. Зі свого боку, Р. Циммерманн звертає увагу на те, що в Європі римське право все ще час від часу згадують шотландські суди, а професори італійських юридичних факультетів, призначені суддями, навіть сьогодні базують свої рішення на «*Corpus juris civilis*» [643, с. 452-453].

Ба більше, багато інших частин світу так чи інакше зазнали впливу європейської правової традиції, заснованої на римському праві. С. Д. Гусарев і О. Д. Тихомиров звертають увагу на те, що римське право здійснювало вплив на юридичну практику та теорію багатьох країн Європи та Азії, що простежується в процесі вивчення правової спадщини (правових пам'яток, джерел) Англії, Франції, Німеччини, слов'янських держав, країн Далекого Сходу: «Завдяки постійному вивченню римського права в цих країнах склалися єдине юридичне мислення та типова юридична практика, що також стало об'єднавчим фактором для багатьох народів, фактором спільності їх матеріального та духовного життя» [90, с. 51].

Тож навіть поза межами європейського правового простору, зокрема в США, спостерігається використання судами латинізмів [619, с. 286], зокрема конструкцій римського права [616]. Хоча такі згадки не є частими [612, с. 652], сама їх наявність є свідченням похідної (вторинної) рецепції римського права, зокрема впливу на американську правову систему англійського права, а також виняткової ролі судів у життєзабезпеченні латинської мови [629, с. 235]. До речі, аналогічним чином через вплив англійської правової традиції латинізація дійшла навіть до судів в Індії [632].

Звісно ж, найвиразніше латинізація судових рішень проявила себе на європейському правовому просторі: як у межах національних правових систем (суди всіх ланок, а також конституційні суди), так і на рівні інтеграційних об'єднань (Суд ЄС, ЄСПЛ). Така тенденція засвідчує, зокрема, те, що латинізація судових рішень сьогодні є (1) інтеграційним фактором у межах європейського правового простору, а також (2) інструментом для полегшення пошуку шляхів розв'язання національних правових проблем.

1. Латинізація судових рішень як інтеграційний фактор у межах європейського правового простору. В основі історичного розвитку права ще

представники історичної школи вбачали римське право: «Представляючи один із європоцентристських напрямів у праві, вони розглядали римське право як прямий попередник європейського права. Зокрема, фон Савіньї вважав навіть німецьку правову кодифікацію XIX ст. такою, що прямо наслідує римське право. При цьому він наголошував на тягlostі (continuity) римської та європейської правової традиції» [31, с. 703].

В. М. Вовк звертає увагу на те, що для правових систем країн Європи, зокрема української, римське право має особливу філософську, історичну та культурну значущість: «Значна кількість рис загальної правової традиції, питома частка правових інститутів і сукупність юридичних категорій сучасних європейських правових систем безпосередньо беруть свій початок у римському праві, продовжують жити у прямо запозиченому або переломленому через національну традицію вигляді» [59, с. 1]. А. І. Троцька відзначає, що «практично усе європейське право у своїх глибинних засадах спирається на римське право» [505, с. 150]. Ба більше, українські вчені загалом погоджуються з тим, що рецепція римського права не закінчилася кодифікаціями в XIX ст. [228, с. 159] та «продовжує об'єднувати і згуртовувати європейську юриспруденцію у теоретично-практичних правових пошуках оптимальної моделі романо-германської правової сім'ї» [120, с. 3].

Так, ще незадовго до заснування Європейської економічної спільноти – прообразу ЄС – австрійський історик П. Кошакер писав, що римське право, а також терміни та фрази, створені на його основі, можуть стати платформою порозуміння для юристів із різних правових систем [642, с. 78-79]. Так і сталося – фундаментальні положення римського права, відображені у принципах, ідеях, цінностях, протягом другої половини XX ст. здійснили позитивний вплив на створення та розвиток сучасної Європейської правової спільноти [223, с. 36]. Невипадково вже понад шість десятиліть різні вчені у пошуках європейської правової ідентичності все частіше закликають звертатися до генезису, принципів і правил римлян республіканського періоду, оскільки Європа є не лише природно-географічною, а й культурно-політичною та правовою спільнотою [210, с. 13].

Отже, об'єднання європейських країн в єдиний правовий простір значною мірою полегшується двома взаємопов'язаними чинниками: по-перше, юристи європейських країн використовують левову частку латинських термінів і принципів, що прямо або опосередковано походять з єдиного джерела – римського права [119, с. 73; 505, с. 150]; по-друге, в основі європейського правового регулювання та правосвідомості лежить методологічна засада справедливості [58, с. 17], яка з часів Стародавнього Риму через рецепцію римського права стала «пріоритетною цінністю правового життя Європейської спільноти» [223, с. 34] та розглядається як «провідна ідея, обов'язковий елемент права» [115, с. 71]. На практиці ці чинники проявляються у схожих підходах до втілення справедливості через застосування конкретних правових явищ (принципів права, доктрин, презумпцій тощо) судами більшості європейських країн.

Водночас у науковій літературі можна зустріти думку про те, що спілкування між європейськими юристами все ще ускладнюється мовними бар'єрами та зазвичай характеризується непорозуміннями, викликаними використанням національних мов і різницею в юридичному досвіді [635, с. 200-202]. Особливо актуальною ця проблематика виглядає для України, в якій значне зростання інтересу до латинської мови та римського права «зумовлене змінами в політичному, соціальному та економічному житті суспільства, переглядом національної концепції права з огляду на європейський вибір України, а також трансформаціями вищої освіти у цій галузі, зумовленими приєднанням нашої держави до Болонського процесу» [175, с. 1].

Уважається, що право ЄС – це в певному сенсі не щось нове, а відновлення «*jus commune*» – єдності правової культури, яка колись охоплювала весь континент [638, с. 130]. Недарма як вітчизняні, так і зарубіжні вчені твердять, що одним із нових напрямів дослідження римського права є його розгляд під кутом «ікони єдності», що виходить за межі національних кордонів, пропонуючи підґрунтя та теоретичний метод для побудови європейського права [10, с. 8; 618]. Водночас Р. Циммерманн остерігає від гіперболізації спільності в межах європейського правового простору, стверджуючи, що сучасне європейське право й досі представляє собою загадкову суміш різноманітності та єдності [643, с. 466]. Тож подальша інтеграція держав у

межах ЄС зумовлює, зокрема, пошук нових інструментів для уніфікації юридичних практик і концепцій.

Так, досліджуючи перспективи використання латинізмів у Європі, Ю. Возняк вважає, що не можна не помітити їх потенціал у створенні площини спілкування між юристами різних правових систем [642, с. 86]. Думки щодо можливості «передавати всі ключові терміни юридичних мов країн заходу латинською мовою для полегшення комунікації й процесу юридичного перекладу» можна зустріти й у вітчизняному науковому просторі [188, с. 76]. Подібні пропозиції пов'язані з тим, що латинська лексика й так вже є невід'ємною частиною інтернаціонального словникового фонду [491, с. 3], а враховуючи, що однією з ознак мови права нині є тенденція до інтернаціоналізації [204, с. 11], латинізми можуть стати специфічною «*lingua franca*» для європейських юристів [633, с. 253; 642, с. 78-79]. Очевидна перевага юридичних фраз, на думку Дж. Сміта, полягає в тому, що їх легко вивчати та складно забути [637, с. 26].

Ба більше, І. Таммело стверджує, що мови, які використовують для міжнародного та міжнаціонального спілкування, виявилися нераціональними та недостатніми для формування висловів, які б відповідали належному значенню. Щоб уникнути мовної несправедливості та постійних проблем з юридичним перекладом, він пропонує створення спеціальної методичної штучної мови – ідеальної мови у формі «транслінгвістичного» інструмента для спілкування [635, с. 200]. При цьому вчені доводять, що взаєморозуміння можливе незалежно від мовних і культурних різниць між співрозмовниками, якщо за нейтральну та загальну основу використати латинську мову [635, с. 201]. Т. Б. Гриценко також вважає, що якщо зміст правових понять загалом єдиний у юристів з різних країн, що говорять різними мовами, то модель логіко-понятійної системи знань про них може бути представлена штучною мовою, що має інтернаціональний характер – латиною [87, с. 172].

Застосування латинської мови в якості загальноєвропейської юридичної мови, як вважає естонська дослідниця М. Рістіківі, було б ефективним з багатьох причин: 1) сильний історичний зв'язок цієї мови з розвитком європейського права (значна частина юридичної літератури була написана латиною); 2) латина є дуже

«економічною» (переклад на сучасні мови легко розширює оригінальний текст удвічі); 3) її повна і добре сформована термінологія (латинські терміни створюють основу для юридичного дискурсу, який охоплює різні юридичні культури та різні мовні кордони Європи) [635, с. 202]. Також М. Рістіківі стверджує, що англійська мова або юридичний переклад не можуть компенсувати відсутність нейтральної спільної основи для міжнародного юридичного спілкування в Європі, позаяк національні мови завжди несуть «відбиток» правових систем і культур, до яких вони належать [635, с. 200].

До того ж вважається, що навіть у наш час латинська мова зберігає статус міжнародної мови в юриспруденції та є своєрідним «будівельним матеріалом», з якого творять нові терміни [387, с. 9]. Як заявляє М. Рістіківі, багато нових латинських термінів, які використовують у праві ЄС, зокрема «*Societas Europaea*» та «*fumus boni iuris*», згенеровано порівняно нещодавно [635, с. 201].

В українському правничому середовищі також жевріє думка про те, що Україна має говорити з іншими європейськими державами та інституціями однією юридичною мовою [505, с. 150]. Це твердження стосується як активних процесів і тенденцій у національній терміносистемі [42, с. 22] (зокрема уніфікації правничих термінів), так і участі судової влади України в інтеграційних процесах «через опанування європейських і євроатлантичних цінностей щодо верховенства права та закону» [221, с. 85].

Ми не поділяємо радикальний поклик щодо необхідності суцільної латинізації юридичної сфери на європейському континенті, проте інтернаціональне застосування одних і тих самих окремих латинізмів – від кліше до принципів і доктрин – може бути цілком вдалим лінгвістичним інструментом в умовах процесів зближення та взаємопроникнення правових систем європейського простору. І в перспективі одним із засобів остаточного завершення процесу уніфікації правничих термінів у контексті євроінтеграційних процесів може стати створення системи упорядкованої, однакової та належним чином оформленої правничої термінології [164, с. 15], частково вираженої латинською мовою.

Наприклад, принцип «*pacta sunt servanda*» (договори необхідно сумлінно виконувати) насичений єдиним змістом незалежно від територіальних кордонів держав і, як указує Верховний Суд, є юридичною гарантією законності в міжнародному праві: «*Задля реалізації цього принципу правова система країни має забезпечувати виконання міжнародних зобов'язань держави, взятих нею на основі укладених міжнародних договорів, включаючи виконання рішень міжнародних судів, юрисдикцію яких визнано державою*» [266].

Універсальними можуть вважатися також колізійні правила, які КСУ називає класичними для юридичної практики формулами (принципами): «закон пізніший має перевагу над давнішим» (*lex posterior derogat priori*), «закон спеціальний має перевагу над загальним» (*lex specialis derogat generali*), «закон загальний пізніший не має переваги над спеціальним давнішим» (*lex posterior generalis non derogat priori speciali*) [444]. Зі свого боку, в судовій практиці наголошено, що «правило “закон зворотної сили не має” (*lex ad praeterian non valet*), сформульоване ще давньоримськими юристами, нині визнано всім цивілізованим світом, незалежно навіть від того, закріплене воно в конституції чи ні» [258]. О. В. Буткевич стверджує, що подібні принципи виникли внаслідок потреби в ефективній дії права, і хоча часто вони не були сформульовані або виділені як окреме джерело, їх існування було необхідне для впорядкування правового масиву та процесу правового регулювання [29, с. 166].

Дійсно, вважається, що створення нової глобальної правової парадигми вимагає універсальної юридичної термінології, визнаної та прийнятої всіма країнами незалежно від їх правових традицій. Ця термінологія може базуватися на римському праві, яке є найвпливовішою та наймасштабнішою правовою системою в історії [618]. Причому багато термінів латинського походження вже стали інтернаціональними, позаяк запозичені з одного джерела «в кілька мов, близьких за походженням або подібних за своїм культурним розвитком» [166, с. 118]. До того ж в умовах, коли національні правові системи на юридичній мапі світу не є ізольованими від глобалізаційних тенденцій зближення та взаємопроникнення з іншими, зокрема з наднаціональною правовою системою ЄС, категоріальний апарат юриспруденції в різних країнах може мати не лише спільне походження, але навіть вираження

однаковими латинськими термінами та висловами (наприклад, в Україні такими термінами є: *ad hoc*, *amicus curiae*, *bona fide*, *ex aequo et bono*, *in absentia*, *restitutio in integrum*, *sui generis*).

У цьому аспекті вітчизняні вчені стверджують, що на сучасному етапі українська юридична терміносистема є субмовою, яка «відтворює активні процеси та тенденції до створення правової системи європейського простору» [193, с. 11-12], зокрема через «запозичення іншомовних слів для позначення привнесених до правової системи України реалій» [40, с. 302]. Тож серед основних причин використання іншомовних термінів в українській правовій термінології українські вчені називають такі: «Перш за все, це пов'язано з формуванням світових стандартів і норм у правовому полі. У світовій практиці загальнозживаними є багато юридичних термінів, використання яких сприяє єдності та співпраці між різними країнами. Тому іноземні терміни дуже корисні для розуміння та застосування міжнародних договорів і конвенцій. Друга причина полягає в тому, що іноземні терміни часто передають історико-культурну спадщину. Вони можуть бути важливими в певних правових контекстах. Наприклад, такі латинські терміни, як “*habeas corpus*” або “*pro bono*” мають глибокий юридичний зміст і використовуються в багатьох країнах для забезпечення прав людини та безкоштовної правової допомоги» [108, с. 142].

Отже, не останню роль у латинізації судових рішень, зокрема через тенденцію повернення до багатьох юридичних конструкцій, відомих ще з часів римського права, «відіграють процеси, пов'язані з інтеграцією України у світове співтовариство, налагодженням міждержавних зв'язків, зовнішньо економічною діяльністю» [213, с. 124]. Як і в часи Середньовіччя, сучасне відродження інтересу до римського права, різноманітних латинських правових конструкцій продиктоване не стороннім нав'язуванням, а власним усвідомленим вибором, базованим на почутті спільності в межах європейського правового простору. Завдяки своїй універсальності латинська юридична термінологія «стає ланкою, що єднає прогалини, зумовлені правовими відмінностями систем» [387, с. 4]. Тож з цієї позиції використання латинізмів у юридичній мові є способом збереження традиції та може сприяти універсалізації

понять, уніфікації юридичної термінології в межах європейського та міжнародного правового простору (*bona fides, erga omnes, jus cogens, lex mercatoria* тощо).

2. Латинізація судових рішень як інструмент для полегшення пошуку шляхів розв’язання національних правових проблем. У контексті євроінтеграційних прагнень сучасної України Н. В. Охотницька виділяє такий новий принцип судової системи, як інтеграційність [221, с. 184]. Голова Верховного суду Латвії вважає, що інтеграція сфери правосуддя – це не так про зміну законодавства, як насамперед про зміну мислення: «Видається, що пізнати спосіб мислення європейців означає пізнати принципи та доктрини, на яких ґрунтується вирішення правових конфліктів у будь-якій сфері судочинства, й імплементувати таке мислення в право України» [167]. Водночас запозичення іноземних правових явищ у національну систему права обумовлює потребу не просто адекватного [98, с. 239], але універсального розуміння їх змісту, яке не залежить від державних кордонів.

КРЕС у пункті 44 Висновку № 11 (2008) щодо якості судових рішень наголосила, що в обґрунтуванні судового рішення повинні міститися посилання на відповідні положення конституції або відповідні норми національного, європейського або міжнародного права; там, де це доречно, посилання на національну, європейську або міжнародну судову практику, зокрема на практику судів інших країн, а також посилання на юридичну літературу можуть бути корисними, а в системі загального права – необхідними [107, с. 384].

Хоча сьогодні латинська мова не є такою популярною, як у минулих століттях, вона все ще допомагає нам краще розуміти значення юридичних концепцій та відповідно використовувати правничу термінологію [635, с. 202]. За припущенням іспанських дослідників, головною причиною використання латинізмів є не лише те, що вони означають або позначають, але й їх акцентуаційний характер, тобто латинізми відсилають читачів не лише до традиції попередніх справ, але й до судових та/або наукових роз’яснень, які зазвичай поділяють учасники правового дискурсу [614, с. 96].

Завдяки латинізмам суди можуть переймати найкращі практики застосування принципів права і правових доктрин у зарубіжних країн, подивитися, як аналогічні

питання були вирішені закордоном, легше досягнути логіку судової аргументації. Саме тому застосування національними судами латинізмів, зокрема доктрин і концепцій, – це абсолютно логічний процес, що свідчить про подальшу інтеграцію національної судової практики у глобальні процеси та тенденції, які відбуваються у світовій юриспруденції [516].

Наприклад, з кінця 2023 р. судові рішення України з'являються в міжнародній базі даних з інтелектуальної власності, завдяки якій наша країна обмінюється досвідом вирішення справ, пов'язаних із правом інтелектуальної власності. Суддівська спільнота вважає, що приєднання до цієї Базі даних відкриває для України нові можливості та перспективи подальшого розвитку, зокрема через забезпечення доступу до вагомих прецедентних рішень іноземних країн [512].

Розглядаючи рецепцію в якості найбільш затребуваного інструмента модернізації сучасного права, М. Г. Хаустова пояснює це тим, що правові системи всіх країн ніколи не існували й не існують ізольовано: «Вони тісно взаємодіють одна із одною, ведуть між собою нескінченний культурний діалог. Правова культура окремих країн підлягає постійному бомбардуванню з боку випадкових фрагментів інших правових культур, юридичних текстів, процедур та правових конструкцій» [588, с. 6]. Зі свого боку, як стверджує Н. В. Верлос, національні системи права знаходяться під впливом глобальних правових трансформацій, які супроводжуються: по-перше, необхідністю універсалізації конституційно-правових цінностей і стандартів; по-друге, створенням наднаціональних правових масивів; по-третє, перманентним процесом правових переміщень та міждержавної правової трансміграції [43, с. 71].

Тобто переймання іноземного досвіду розв'язання правових проблем – це не лише про зближення з іншими правовими системами, але й про вдосконалення власної. У цьому контексті хотілося б згадати слова відомого філософа права Р. Циппеліуса, який зауважує: «Порівняння того, як певні правові проблеми розв'язуються в спорідненому правовому середовищі, може не в останню чергу надати імпульс і аргументи для розв'язання власних проблем, які мають місце у творенні і тлумаченні законів» [591, с. 155]. Зокрема, деякі принципи та практики

Стародавнього Риму, заново «відкриті» закордоном, містять корисні ідеї, які можна адаптувати до сучасних вітчизняних проблем і викликів [210, с. 13]. Це ще раз підтверджує те, що «римське право і сьогодні зберігає свій конструктивний статус» [16, с. 278].

Також у наукових працях можна зустріти **скептичну реакцію щодо перспектив використання латинізмів у національних мовах.**

Передусім, окрім імовірного ускладнення розуміння юридичних текстів, звернення до латинізмів, як уважають вчені, може призвести до втрати унікальності та оригінальності української юридичної термінології, а відтак – і національної ідентичності в правовому полі [108, с. 142]: «Запозичення термінології у правовому контексті може призвести до втрати унікальних культурних аспектів і зробити культурну самоідентичність більш вразливою до глобальної культурної асиміляції. Крім того, це може спричинити втрату контролю над сферою права і зробити її більш залежною від зовнішнього правового впливу, що може стати загрозою незалежності та суверенітету України» [108, с. 142-143].

На нашу думку, такі переконання є відверто перебільшеними. Дійсно, конституційна ідентичність є певним «фільтром» для визначення меж інтеграції до наднаціонального правопорядку та гармонізації з правом ЄС [27, с. 12]. Водночас О. М. Бориславська стверджує, що державна мова як частина конституційної ідентичності сприймається не як «відмінність», «окремішність» від європейської спільноти, а як «єдність» (української спільноти) [26, с. 13]. У цьому аспекті одним із недоліків мови права має бути визнане лише «невиправдане запозичення іншомовної термінології за наявності відповідних термінів в українській мові» [607, с. 58], а не використання тих із них, які стали міжнародними чи загальноновизнаними. Тому ми радше поділяємо думку, згідно з якою «питання використання іншомовних термінів в українській мові права має бути збалансоване між збереженням унікальних культурних аспектів та врахуванням міжнародних стандартів та співпраці» [108, с. 143].

Так, українські теоретики права акцентують, що у зв'язку з сучасними міждержавними інтеграційними процесами стало важливою необхідністю існування «інтернаціональної» правової мови, використання якої «може бути виправданим при дотриманні трьох обов'язкових умов: 1) якщо ці терміни і словосполучення оптимальні та правильно позначають відповідні поняття; 2) досить міцно ввійшли в міжнародний юридичний лексикон, стабільні та їх використання мотивоване; 3) їх значення розшифровується, пояснюється в самому акті» [115, с. 219]. Саме у такому разі, виражаючись метафорично, «правові латинізми та формули виконують роль своєрідного “містка” між правовими системами» [195, с. 355].

По-друге, варто враховувати, що хоча засади використання латинської мови в багатьох країнах є дуже схожими [635, с. 201], проте не всі латинізми однаково популярні в різних правових системах. Наприклад, якщо порівняти найуживаніші латинізми в Польщі (за спостереженням відомого польського романіста В. Володкевича [620, с. 17-19]) з українським правовим простором, то можна стверджувати, що принципи «*lex retro non agit*», «*in dubio pro reo*», «*nullum crimen (nulla poena) sine lege (poenali)*», «*pacta sunt servanda*», «*superficies solo cedit*», «*nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*», «*ne bis in idem*» є універсальними та представлені в обох правових системах. Натомість згадки «*clara non sunt interpretanda*», «*ratio legis*», «*verba legis*», «*quoad usum*» узагалі відсутні в українському ЄДРСР.

У цьому аспекті Ю. Возняк застерігає, що терміни та фрази, які зазвичай використовують у польській мові права за традицією, можуть бути невідомі або не настільки ж поширені в інших країнах. У таких випадках використання латинізмів може не лише заважати комунікації між юристами різних правових систем, але й спричиняти помилки перекладу [642, с. 86-87].

Наприклад, К. Галушкіна та Ю. Сич-Опонь переконують, що багато латинізмів замість того, аби стосуватися римського права чи загальноєвропейської правової спадщини, виражають місцеві правові поняття («*clara non sunt interpretanda*», «*lex retro non agit*» тощо). Польські дослідниці пояснюють, що «*clara non sunt interpretanda*» була придумана з використанням латинської мови, але виражає

тлумачення верховенства права, характерне для польської правової системи; натомість «*lex retro non agit*» – найпопулярніша максима в польському правовому дискурсі – була сформульована у своїй латинізованій формі лише на початку XX ст. [620, с. 21].

Водночас в умовах сьогодення багато латинських термінів і висловів, пов'язаних із певною правовою системою, цілком успішно можуть бути адаптовані до інших правових систем, як це можна спостерігати на прикладі вислову «*lex retro non agit*» («закон зворотної дії не має») і його активного розповсюдження в ЄДРСР.

По-третє, вчені звертають увагу на те, що не варто абсолютизувати тотожність формулювань усіх без винятку латинських термінів і висловів, навіть у правових системах країн Європи [639, с. 221-222]. На думку К. Галушкіної та Ю. Сич-Опонь, протягом століть латинська мова розвивалася окремим чином у кожній мовній системі, через що в сучасному світі не існує єдиної універсально застосовуваної латини, а є досить велика кількість юридичних латин, інтегрованих у національний мовний контекст [620, с. 21]. Це пов'язано з тим, що юриспруденція, на відміну від багатьох точних чи природничих наук, залишається передусім національним культурозалежним явищем [620, с. 10]. Тож після того, як латинізми поглинулися певною національною мовою, вони були піддані впливу нового мовного середовища, віддаляючись від своїх спільних коренів, включені в національні мовні традиції, адаптовані під національний манір і, таким чином, стали придатні для використання [631, с. 107].

Ба більше, навіть у межах однієї національної правової системи окремі латинські терміни та вислови можуть мати кілька змістовних версій, а тому можна очікувати відмінності в їх практичному застосуванні [620, с. 21]. Як наслідок, деякі юридичні положення «мають однаковий зміст, проте неоднакову латиномовну форму» [374, с. 5].

Наприклад, як стверджує М. Й. Петришин, правова думка римлян допускала незнання окремих фактів, але не права: «*Ignorantia excusatur, non iuris sed facti. Ignorantia facti excusat, ignorantia iuris non excusat*» [227, с. 141]. У Дигестах Юстиніана закріплено, що «*regula est iuris quidem ignorantiam cuique nocere, facti vero*

ignorantiam non nocere» (Павел, 22.6.9 пр.) [«незнання права (правового припису) шкодить кожному, незнання факту не шкодить»] [590, с. 32], а також словесну формулу римського юриста Гая «*imperitia culpaе adnumeratur*» (50.17.132) [«недосвідченість (у законах) рівнозначна провині»] [178, с. 54].

А. М. Варинська та Н. М. Корнодудова наводять такі приклади варіативності принципу «незнання закону не звільняє від відповідальності»: «*Ignorantia eorum quae scire tenetur non excusat* – незнання того, що особа повинна знати, не вибачає; *ignorantio excusatur, non juris sed facti* – незнання вибачає, але тільки факту, а не права; *ignorantia facti excusat, ignorantia juris (baud) non excusat (neminem excusat)* – незнання факту вибачає, незнання права (в жодному разі) (нікого) не вибачає; *ignorantia legis neminem excusat* – незнання закону нікого не вибачає» [35, с. 68].

Зі свого боку, в українському судовому вжитку побутують такі латинські максими, які загалом спрямовані на позначення презумпції знання законодавства: 1) «*ignorantia juris non excusat*» (незнання закону не вибачається) [556]; 2) «*ignorantia legis neminem excusat*» (незнання закону не є виправданням) [398]; 3) «*ignorantia legis non excusat*» (незнання закону не звільняє від відповідальності) [415]; 4) «*ignorantia juris [iuris] nocet*» («незнання закону шкодить») [324]; 5) «*nemo censetur ignorare legem*» (ніхто не розглядається, як такий, що не знає закон) [346]; 6) «*ignorantia non est argumentum*» (незнання не звільняє від відповідальності) [343; 370]; 7) «*ignorantia juris, quod quisque tenetur scire non excusat*» (незнання закону, знання якого передбачається, не є виправданням для особи, яка порушила закон) [253]; 8) «*nemo ignorantia juris recusare potest*» (ніхто не може виправдовуватися незнанням закону) [253].

Також, наприклад, у національних правових системах країн Європи одні й ті самі правові явища можуть номінувати дещо по-різному: 1) «*nemo plus juris ad alium transferre potest quam ipse habet*» – «*nemo plus iuris in alium transferre potest, quam ipse habet*»; 2) «*ignorantia legis non excusat*» – «*ignorantia iuris nocet*»; 3) «*non bis in idem*» – «*ne bis in idem*»; 4) «*exceptio est strictissimae interpretationis*» – «*exceptiones non sunt extendendae*» [620, с. 17].

Г. Маттіла стверджує, що різниця у формі латинізмів існує десь у 5-10 % випадків [633, с. 261], і найбільші відмінності можна побачити між країнами загального та континентального права [633, с. 259]. У межах же однієї правової сім'ї варіації форм латинізмів загалом не впливають на їх зміст, але можуть бути незручними для професіоналів з інших юридичних спільнот [620, с. 19]. Саме тому Г. Маттіла радить юристам звертатися до словників юридичної латини, опублікованих в межах тієї правової культури, в якій застосовано латинізм [633, с. 264].

Отже, латинська мова, якою зароджувалося право на європейському континенті, фактично продовжує здійснювати вплив на розвиток сучасних національних і наднаціональних правових систем у спосіб латинізації судових рішень. Сьогодні її використання – це дещо більше, ніж просто традиція. З розвитком національних мов і водночас поширенням англійської як мови міжнародного спілкування її використання стало інтернаціональною ознакою мови права будь-якої європейської країни, завдяки чому юристи зі всього світу могли би полегшити взаємну комунікацію.

Не абсолютизуючи значення латини для міжнародного спілкування представників юридичної спільноти, тим не менш вона може надати засоби для вирішення окремих лінгвістичних і юридичних проблем як загалом в ЄС, так і в окремих державах. У перспективі латинізація судових рішень може бути не лише інтеграційним фактором у межах європейського правового простору, але й засобом для полегшення пошуку шляхів розв'язання національних правових проблем.

Також варто зазначити, що закономірність поширення практики використання латинізмів повсюдно в романо-германській правовій сім'ї, а не випадковість такого процесу в одній країні лише підтверджує тезу про те, що сьогодні ми можемо спостерігати саме новітню форму рецепції римського права, а не звичайний зріст попиту на латинську мову.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. З урахуванням історичної ролі латинської мови та римського права в межах романо-германської правової сім'ї присутність латинізмів залишається іманентною ознакою мови права багатьох національних правових систем, зокрема України.

Мові права як професійній (фаховій) мові притаманні певні особливості, зумовлені специфікою правової сфери та комунікативно-професійними потребами в ній, які вирізняють її з-поміж загальнолітературної мови, зокрема власна термінологія та специфічні стилістичні засоби (прийоми).

Володіння мовою права важливе для дотримання чіткості, точності, послідовності, зрозумілості та стислості викладу думки в писемному мовленні. Стандартизованість як вимога мови права, дотримання якої є проявом високої професійної культури судді, та орієнтація на спрощення тексту судового рішення не суперечать одна одній. Апелювання суддею уніфікованою термінологією забезпечує передбачуваність застосування правових норм, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом та, як наслідок, справедливість судочинства.

Ураховуючи, що кожна національна мова права має свою специфіку, латинізми в ХХІ ст. як універсальні надбання в окремих випадках якраз і дозволяють належним чином умотивувати судові рішення, забезпечуючи потрібний баланс точності (універсальна латинізована форма) та зрозумілості (досягається шляхом адекватного перекладу та, у разі необхідності, пояснення правового явища). При цьому імпліцитність латинізмів у складі юридичної лексики дозволяє суддям на їх розсуд як звертатися до латинізованих форм, так і уникати їх використання на практиці.

2. Латинізація судових рішень виконує такі функції: 1) *номінативна* – латинізація судових рішень сприяє називанню (позначенню, номінації) правових реалій і понять, їхніх властивостей та відношень між ними. У цьому аспекті латинська мова може бути корисною для пошуку джерел концептуального наповнення та вираження принципу чи правила, що відповідає ідеї справедливості, узгоджується з принципом верховенства права, але для якого в національному праві немає прямого словесного позначення; 2) *комунікативна* – латинізація судових рішень є засобом

спілкування учасників правового дискурсу, обміну інформацією між ними. Для суддів використання латинізмів може бути зручним універсальним лінгвістичним інструментом комунікації всередині юридичної спільноти, особливо на міжнародному рівні та при розгляді справ з іноземним елементом; 3) *аргументативна* – латинізація судових рішень сприяє наведенню мотивів суду. Завдяки своїй лаконічності та універсальності латинізми дають можливість для чіткого та простого висловлення судження, сприяють прозорості складних аргументів, особливо під час розгляду «складних справ», наявності суперечливої судової практики, правових прогалин чи колізій норм права; 4) *аксіологічна* – латинізація судових рішень є засобом правової та морально-етичної оцінки. Латинізми виражають загальнолюдські, «вічні» ідеї та є елементом аксіології права, а отже, становлять аксіологічні моделі, на яких має базуватися законодавство та практика його застосування; 5) *культураносна* – латинізація судових рішень є засобом збереження та передавання правового знання та правової культури; 6) *гносеологічна* – латинізація судових рішень є знаряддям і способом правового пізнання, оволодіння суспільно-правовим досвідом. Латинські юридичні вислови фіксують певний досвід у сфері права, узагальнюють, зберігають і передають екстралінгвальну інформацію, містять життєву мудрість в афористичній формі; 7) *символічна* – унаслідок латинізації в судових рішеннях з'являються мовні символи, властиві мові права; 8) *виховна* – латинізація судових рішень є засобом впливу на правосвідомість, правове виховання адресата; 9) *естетична* – латинізація сприяє мовностилістичній довершеності судового рішення, його сприйняттю як естетичного об'єкта.

3. Коректне використання латинізмів на письмі охоплює вимоги щодо (1) їх безпомилковості, (2) забезпечення зрозумілості, (3) належного пунктуаційного оформлення та (4) правильного висвітлення додаткової інформації.

Безпомилкове використання латинізмів передбачає, що суд не має допускати лексичних і орфографічних помилок, а також має дотримуватися правил пунктуації. Від помилок у латинізмах варто відрізняти варіативне їх написання, зокрема використання як повних, так і усічених латинізованих форм.

Вимога забезпечення зрозумілості передбачає необхідність зрозумілості як контексту, так і власне латинізму, що забезпечується (1) наявністю його перекладу, (2) не спотворенням змісту усталеного латинізму та/або його перекладу та (3) правильною вказівкою різновиду латинізму як правового явища. У більшості випадків адекватного перекладу буде достатньо для того, щоб надати латинізму зрозумілості, а певному висновку суду – вмотивованості. Однак у деяких випадках латинізми (особливо принципи та доктрини) можуть потребувати додаткового їх роз'яснення. Також варто уникати штучного вкраплення латинізмів у судові рішення, забезпечуючи логічний зв'язок і водночас чітке розмежування між правовою нормою, суддівською інтерпретацією, латинізмом і його перекладом.

Серед додаткової інформації важливо правильно висвітлювати (1) темпоральний вимір формулювання латинізму, (2) джерела походження та (3) черпання про нього інформації.

4. Латинізація судових рішень є наднаціональним правовим процесом. Найвиразніше вона проявила себе на європейському правовому просторі: як у межах національних правових систем (суди всіх ланок, а також конституційні суди), так і на рівні інтеграційних об'єднань (Суд ЄС, ЄСПЛ). Така тенденція засвідчує, зокрема, те, що латинізація судових рішень сьогодні є (1) інтеграційним фактором у межах європейського правового простору, а також (2) інструментом для полегшення пошуку шляхів розв'язання національних правових проблем.

Завдяки латинізмам суди можуть переймати найкращі практики застосування принципів права у зарубіжних країнах і наднаціональних судових інституціях, подивитися, як аналогічні питання були вирішені закордоном, легше досягнути логіку судової аргументації. Саме тому застосування національними судами латинізмів – це абсолютно логічний процес, що свідчить про подальшу інтеграцію національної судової практики у найкращі правові тенденції, які відбуваються в Європі та світі. До того ж багато латинізмів, пов'язаних із певною правовою системою, в умовах сьогодення цілком успішно можуть бути адаптовані до інших правових систем.

Результати дослідження, викладені у Розділі 3, відображено в таких публікаціях автора: [69; 72; 73; 74; 75; 78; 510].

ВИСНОВКИ

1. Дослідження генези латинізмів на європейському правовому просторі свідчить про те, що римське право та латинська мова відіграли вирішальну роль у формуванні європейської (зокрема української) правничої термінології. До того ж у Дигестах Юстиніана відображено цілий ряд морально-правових висловів римських юристів, просякнутих юснатуралістичним праворозумінням, які є або прототипами сучасних правових явищ (аксіом, принципів, презумпцій тощо), зокрема елементів принципу верховенства права, або суголосними із сучасними уявленнями про справедливість, а тому вони залишаються актуальними навіть у своєму первозданному вигляді й нині. Тобто латинська мова стала засобом не лише накопичення, але й збереження та ретрансляції римського права, фактично продовжуючи впливати на розвиток юридичного світу й після падіння Західної Римської імперії (476 р.).

У період Середньовіччя та Нового часу взаємовплив латинської мови та римського права на національні правові системи та європейську правову культуру загалом був визначальним: відбувається формулювання принципів права в межах континентальної правової сім'ї (деякі з найменувань взяли за основу із положень «Corpus juris civilis»), а також становлення юридичної термінології в національних правових системах Європи.

2. У ХХІ ст. латинська мова не стала міжнародною юридичною мовою: попри те, що вона найтіснішим чином пов'язана з юриспруденцією в Європі, є її лінгвістичною основою, латину не використовують ані як мову правотворчості, ані як мову правозастосування. Водночас останнім часом юристи зі всього світу спостерігають тенденцію до значного зростання прямого використання латинських термінів і висловів в юридичній літературі.

Юридичні терміни та вислови, які передаються на письмі латиницею, можна побачити в юридичних документах як на міжнародному правовому рівні (міжнародне право; акти «м'якого права»; практика ЄСПЛ; *acquis communautaire*, зокрема практика Суду ЄС), так і на національному (закони України, рішення КСУ, судові

рішення Верховного Суду). З практичної точки зору такі латинізми як елементи цитування джерел права мають відображатися в судових рішеннях незалежно від бажання судді.

3. Для дослідження проблематики латинізації судових рішень в Україні було використано трирівневу систему методів пізнання. На *філософському (світоглядному) рівні* були використані цивілізаційний, діалектичний і синергетичний методи. На *загальнонауковому рівні* серед методів дослідження були використані такі: історичний, системний, структурно-функціональний, герменевтичний, антропологічний і аксіологічний. На *конкретно-науковому рівні* були використані спеціально-наукові методи (конкретно-соціологічних досліджень, контент-аналізу, лінгвістичний) і власні методи правознавства (формально-юридичний, логіко-юридичний і порівняльно-правовий).

Латинізація судових рішень – це правовий процес і результат використання у судових рішеннях юридичних термінів і висловів латинською мовою. Сучасна латинізація в судовій практиці є свідченням тісного історичного взаємозв'язку мови і права та пов'язана виключно з тими мовними одиницями та конструкціями, що передаються на письмі мовою оригіналу – латиною.

Латинізми, які використовують у судових рішеннях, можна класифікувати за трьома основними ознаками: (1) за формою, (2) за джерелами утворення, (3) за часом походження. За функціональними ознаками та закінченістю вираження думки (за формою) латинізми можуть бути зведені до двох основних груп: юридичні терміни та вислови. Незалежно від джерела утворення латинізмів, багато з них були юридизовані та адаптовані саме для використання в праві. До того ж не всі латинізми, які використовують у судових рішеннях, мають стосунок до джерел римського права: по-перше, деякі з них сягають доби Середньовіччя, коли юридична наука отримала розвиток завдяки роботі глосаторів і постглосаторів з джерелами римського права, а також Нового і навіть Новітнього часу; по-друге, окремі латинізми виражають правові явища (зокрема принципи та доктрини), що первісно належали до англо-американської правової традиції.

4. Латинська юридична термінологія, яку судді використовують у судових рішеннях, є різноманітною та охоплює назви низки правових явищ: принципів, процедур, колізійних правил, доктрин, формул прикріплення в міжнародному приватному праві, загальноприйнятих термінів міжнародного права, термінології юридичної аргументації тощо.

З урахуванням особливостей використання латинізмів на практиці (зокрема мети, супроводу перекладом, обсягу мотивування) можна виділити п'ять тенденцій, яким судді слідують у судових рішеннях: 1) етимологізації латинізмів, за допомогою якої можна розкрити первинне сутнісне значення та історію семантики юридичних термінів через звернення до латинської мови; 2) застосування термінів римського права, багато яких легко відшукати безпосередньо в Дигестах Юстиніана; 3) застосування доктрин, що позначаються латиною, які мають різне походження – римське право та прецедентне (загальне) право; 4) використання латинської термінології для опису тем інтимного характеру; 5) використання латинських мовних кліше (як загальноприйнятих, так і спеціально-юридичних).

5. Термін «латинські вислови» є найкоректнішим для позначення всіх правових явищ, виражених латинською мовою, що стисло та інколи образно передають закінчену думку, утворюючи в такий спосіб нерозривну смислову єдність. Для розрізнення понять аксіоми, афоризму, максими, презумпції, принципу, сентенції, юридичного прислів'я тощо, які судді використовують для найменування латинських висловів, доцільно підійти окремо зі сторони лінгвістики та юриспруденції.

З точки зору лінгвістики існують семантичні розрізнення між такими фразеологічними одиницями, як афоризм, крилатий вислів, сентенція, максима, приказка, прислів'я. Більшість із них має моральне підґрунтя з орієнтацією на такі категорії, як добро, совість, гідність, справедливість тощо. Одним із найпоширеніших понять є «правова максима» (*legal maxim*) – виражений латиною в афористичній формі імперативний вислів моралістичного характеру, який використовують у праві для вираження ідеї справедливості. Правова максима є засобом професійного правового мислення, фіксації юридичного досвіду, розкриття змісту принципів права, а також формування основи для суджень здорового глузду в праві. При цьому

належність вислову до давньоримського права не є обов'язковою ознакою правової максими.

З точки зору юриспруденції латинські вислови за їх функціональною роллю в правовому регулюванні суспільних відносин можуть бути класифіковані на принципи права, правові аксіоми, презумпції, фікції. При цьому номінація латинізму згідно з лінгвістичним підходом не виключає його юридичну кваліфікацію. Водночас оскільки судові рішення – юридичний документ офіційно-ділового стилю, то латинізм варто розглядати передусім як правове явище з відповідною номінативною кваліфікацією (як принцип права, правова аксіома, презумпція, фікція тощо). Незважаючи на те, що такі латинізми формально не відображені в законодавстві, вони мають самодостатній характер і дістають своє визнання саме судовим шляхом.

Окрім власне правових явищ, у судовій практиці можна зустріти чимало прикладів інших латинізованих форм висловів: логічні правила; цитати з Дигест Юстиніана; вислови античних мислителів; інші крилаті вислови, дотичні до сфери права.

6. У ХХІ ст., з майже цілковитою віддачею потенціалу правотворчій діяльності, рецепція римського права почала наповнюватися рисами судово-практичного спрямування, що проявилось в латинізації судових рішень.

Ураховуючи різноманітність посилянь і характеристик латинізмів у судовій практиці, в аспекті новітньої форми рецепції римського права слід ураховувати три принципові підстави для їх розмежування: 1) за часом походження, адже судді інколи безпідставно приписують латинізмам належність до права Стародавнього Риму, коли вони насправді є інтелектуальним продуктом більш пізньої історичної епохи; водночас динамічність явища рецепції дозволяє розглядати всі латинізми, просякнуті «духом» римського права, під кутом зору похідної (вторинної, опосередкованої) рецепції; 2) за змістом варто розмежовувати римську юриспруденцію – праці римських юристів, окремі положення яких були закріплені в Дигестах Юстиніана, та видатні латинські вислови діячів і філософів; 3) за метою в суддівській аргументації, адже не всіма латинськими висловами українські судді користуються для втілення

справедливості та відходу від «букви закону»; інколи мета, яку переслідує суд, може бути прямо протилежною – обґрунтувати потребу додержання принципу законності.

Незважаючи на те, що використання латинізмів у судових рішеннях нормативно не регламентоване, суд за власною ініціативою може вдаватися до латинізації для вирішення складних правових питань і посилення аргументації відповідних правових висновків у справі. Водночас процес новітньої рецепції римського права має забезпечувати не просто механічне перенесення латинізмів у судові рішення, але й сприяти появі якісно нового результату за допомогою суддівської інтерпретації норм і принципів права.

7. З урахуванням історичної ролі латинської мови та римського права в межах романо-германської правової сім'ї присутність латинізмів і сьогодні є іманентною ознакою мови права багатьох національних правових систем, зокрема України.

Мова права є професійною (фаховою) мовою, слугує засобом спеціальної, інтелектуально-правової комунікації, володіння якою важливе для дотримання чіткості, точності, послідовності, зрозумілості та стислості викладу думки в писемному мовленні. Саме тому мові права притаманні, зокрема, власна термінологія та специфічні стилістичні засоби (прийоми), які зумовлені специфікою правової сфери та комунікативно-професійними потребами в ній і вирізняють її з-поміж загальнолітературної мови.

Ураховуючи, що кожна національна мова права має свою специфіку, латинські мовні засоби в ХХІ ст. є інтернаціональними надбаннями, які в окремих випадках якраз і здатні забезпечити потрібний баланс точності (універсальна латинізована форма), професійного стилю викладу судового рішення та його зрозумілості (досягається шляхом адекватного перекладу та, у разі необхідності, пояснення правового явища). Імпліцитність латинізмів у складі юридичної лексики дозволяє суддям на їх розсуд як звертатися до латинізованих форм, так і уникати їх використання на практиці.

Латинізація має бути засобом забезпечення чіткості, зрозумілості, лаконічності, вмотивованості судових рішень і, як наслідок, справедливості судочинства. Цього можна досягти лише шляхом осмисленого використання латинізмів, що стосується як

(1) мети, яку суддя переслідує вживанням латинського елементу (розкривається через специфічний набір функцій латинізації), так і (2) забезпечення коректності його використання на письмі.

8. Латинізація судових рішень може виконувати такі функції:

1) номінативна – латинізація судових рішень сприяє називанню (позначенню, номінації) правових реалій і понять, їхніх властивостей та відношень між ними. Зокрема, латинська мова може бути корисною для пошуку джерел концептуального наповнення та вираження принципу чи правила, що відповідає ідеї справедливості, узгоджується з принципом верховенства права, але для якого в національному праві немає прямого словесного позначення;

2) комунікативна – латинізація судових рішень є засобом спілкування учасників правового дискурсу, передачі інформації правового характеру. Для суддів використання латинізмів може бути зручним універсальним лінгвістичним інструментом комунікації всередині юридичної спільноти, особливо на міжнародному рівні та під час розгляду справ з іноземним елементом;

3) аргументативна – латинізація судових рішень сприяє наведенню мотивів суду. Завдяки своїй лаконічності, унікальності та універсальності латинізми дають можливість для чіткого та простого висловлення судження, сприяють прозорості складних аргументів. Серед вагомих підстав для застосування латинізмів можуть бути, зокрема, розгляд так званих «складних справ», суперечлива судова практика, а також наявність правових прогалин чи колізій норм права, подолання яких закономірно потребує ґрунтовнішого рівня вмотивованості судового рішення;

4) аксіологічна – латинізація судових рішень є засобом правової та морально-етичної оцінки. У цьому аспекті вважається, що в стилістичних засобах мови права імпліцитно відображений результат правової оцінки суспільних явищ, і саме латинська мова пропонує широкий діапазон готових мовних формул, якими активно послуговуються юристи з метою коригування практики застосування законодавства в бік справедливих начал;

5) культуроносна – латинізація судових рішень є засобом збереження та передавання правового знання та правової культури, передусім римської спадщини;

6) гносеологічна – латинізація судових рішень є знаряддям і способом правового пізнання, оволодіння суспільно-правовим досвідом. Латинізми фіксують певний досвід у сфері права, узагальнюють, зберігають і передають екстралінгвальну інформацію, іноді містять життєву мудрість в афористичній формі. Натомість діахронне порівняння того, як певні правові проблеми розв’язувалися у спорідненому правовому середовищі, а також оволодіння досвідом регулювання суспільних відносин, що був покладений в основу романо-германської правової сім’ї, може не в останню чергу надати імпульс і аргументи для розв’язання власних проблем;

7) символічна – унаслідок латинізації в судових рішеннях з’являються мовні символи, властиві мові права. При цьому символізм латинізмів має дещо різну конотацію для юридичної спільноти (як символ їх професії) та звичайних громадян;

8) виховна – латинізація судових рішень є засобом впливу на правосвідомість, правове виховання адресата. Латинізми справляють ефект на читача судового рішення з двох причин: як частина аргументу до авторитету (зовнішній ефект) та у зв’язку з притаманною ним експресивністю (внутрішній ефект);

9) естетична – латинізація сприяє мовностилістичній довершеності судового рішення, його сприйняттю як естетичного об’єкта. В аспекті цієї функції варто враховувати, що латинізми не мають бути виключно декоративними елементами чи штучно вкрапленими в аргументацію суду словами-зв’язками.

9. Коректне використання латинізмів у судових рішеннях охоплює вимоги щодо (1) їх безпомилковості, (2) забезпечення зрозумілості, (3) належного пунктуаційного оформлення та (4) правильного висвітлення додаткової інформації.

Безпомилкове використання латинізмів передбачає, що суд не має допускати лексичних і орфографічних помилок, а також має дотримуватися правил пунктуації. Від помилок у латинізмах варто відрізняти варіативне їх написання, зокрема використання як повних, так і усічених латинізованих форм.

Вимога забезпечення зрозумілості передбачає необхідність зрозумілості як контексту в судовому рішенні (зокрема важливо чітко розмежовувати описову та мотивувальну частини), так і власне латинізму, що забезпечується (1) наявністю його перекладу, (2) не спотворенням змісту усталеного латинізму та/або його перекладу та

(3) правильною вказівкою різновиду латинізму як правового явища. У більшості випадків адекватного перекладу, який передбачає максимальний рівень еквівалентності, буде достатньо для того, щоб надати латинізму зрозумілості, а певному висновку суду – вмотивованості. Проте в деяких випадках латинізовані найменування принципів і доктрин можуть потребувати додаткового їх роз'яснення.

Використання латинських юридичних кліше у судових рішеннях можливе без лапок у двох форматах: 1) курсивом з наступним перекладом у дужках; 2) у дужках без курсиву після національного відповідника. Натомість усю іншу латинську юридичну термінологію та вислови, зокрема назви доктрин, принципів, логічних і юридичних правил, краще писати в лапках і з обов'язковим наступним перекладом у дужках. Варіант вживання латинізмів-висловів у лапках видається найкоректнішим, адже узгоджується з Українським правописом загалом і специфікою використання мови права зокрема. У разі, коли в одному судовому рішенні наводиться декілька латинізмів – слід уніфіковано підійти до їх використання.

Серед додаткової інформації важливо правильно висвітлювати (1) темпоральний вимір формулювання латинізму, (2) джерела походження та (3) черпання про нього інформації.

10. Найвиразніше латинізація судових рішень проявила себе на європейському правовому просторі: як у межах національних правових систем (суди всіх ланок, а також конституційні суди), так і на рівні інтеграційних об'єднань (Суд ЄС, ЄСПЛ). Така тенденція засвідчує, зокрема, те, що латинізація судових рішень сьогодні є (1) інтеграційним фактором у межах європейського правового простору, а також (2) інструментом для полегшення пошуку шляхів розв'язання національних правових проблем.

Об'єднання європейських країн в єдиний правовий простір значною мірою полегшується двома взаємопов'язаними чинниками: по-перше, юристи європейських країн використовують велику частку латинських термінів і принципів, що прямо або опосередковано походять з єдиного джерела – римського права; по-друге, в основі європейського правового регулювання та правосвідомості лежить методологічна засада справедливості, яка з часів Стародавнього Риму через рецепцію римського

права стала універсальною правовою цінністю та обов'язковим елементом права. На практиці ці чинники проявляються у схожих підходах до втілення справедливості через застосування конкретних правових явищ (принципів права, доктрин, презумпцій тощо) судами більшості європейських країн.

Інтернаціональне застосування одних і тих самих окремих латинізмів – від кліше до принципів і доктрин – може бути цілком вдалим лінгвістичним інструментом в умовах процесів зближення та взаємопроникнення правових систем європейського простору, способом збереження традиції та сприяти універсалізації понять, уніфікації юридичної термінології в межах європейського та міжнародного правового простору. До того ж в умовах, коли національні правові системи на юридичній мапі світу не є ізольованими від глобалізаційних тенденцій, завдяки латинізмам суди можуть переймати найкращі практики застосування принципів права і правових доктрин у зарубіжних країнах і наднаціональних судових інституціях, подивитися, яким чином аналогічні питання були вирішені закордоном, легше досягнути логіку судової аргументації.

Хоча засади використання латинської мови в багатьох країнах є дуже схожими, проте не всі латинізми однаково популярні та мають тотожні формулювання, навіть у правових системах країн Європи. А втім, в умовах сьогодення багато латинських термінів і висловів, пов'язаних із певною правовою системою, цілком успішно можуть бути адаптовані до інших правових систем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович Р. М. Еволюція та співвідношення принципів «Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege» та «Ex post facto law». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Том 129. С. 59-62.
2. Анастасьєва О. А. Аксіоматичність та істинність афоризму (на матеріалі англійської мови). *Закарпатські філологічні студії*. 2019. Вип. 7. Том. 1. С. 69-73.
3. Анастасьєва О. А. Англomовний афоризм: прагматистичний та когнітивний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2017. 237 с.
4. Андрієвська Л. О. Вплив римського права на формування правової системи європейських держав. *Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання* : збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Хмельницький, 29 травня 2020 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 8-10.
5. Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. 441 с.
6. Антошкіна В. К. Юридичне тлумачення: теорія та практика : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Бердянський університет менеджменту і бізнесу; Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2021. 490 с.
7. Арабаджи Н. Б., Атаманова Н. В. Історичні аспекти впливу римського права на становлення сучасних правових систем. *Нове українське право*. 2021. № 3. С. 11-16.
8. Артикуца Н. В. Мова права у її функціональних різновидах. *Сьогодення українського мовного середовища* / АПН України, Ін-т вищої освіти, Від. теорії та методології гуманіт. освіти. Київ : Кіровоград. вид-во, 2008. С. 23-32.
9. Афанасьєва М. В. Правова аргументація та юридичне письмо : монографія. Одеса : Юридика, 2023. 124 с.

10. Бабанін В. В. Філософська рефлексія публічного римського права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2016. 21 с.
11. Бабанли Р. Ш. Історичний розвиток положень про заборону зворотної дії кримінального закону в часі. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 233-237.
12. Бабич І. Г. Принцип справедливості – характеристика у римському приватному праві. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 25. С. 6-10.
13. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2006. 22 с.
14. Багатомовний юридичний словник-довідник / І. О. Голубовська, В. М. Шовковий, О. М. Лефтерова та ін. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
15. Байрачна В. Християнсько-правовий вимір впливу рецепції римського права на чинне цивільне право України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 201-205.
16. Балинська О. М., Ященко В. А. Методологія сучасного правознавства : посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 372 с.
17. Балтаджи П. М. Юридична мова правозастосовних актів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2008. 23 с.
18. Бараненкова Н. А., Литвин С. В. Експлікація як спосіб перекладу безеквівалентної лексики науково-технічного стилю. *Вісник НТУУ «КПІ». Філологія. Педагогіка* : збірник наукових праць. 2014. Вип. 4. С. 5-12.
19. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови : Лінгвофілософські нариси : монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2009. 192 с.
20. Бзова Л. Г. Принцип обґрунтованості рішень Конституційного Суду України : дис. ... докторки філософії за спеціальністю 081 «Право» / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2021. 186 с.

21. Бігун В. С. Основи правосуддя (Термінологія. Філософія. Практика). Київ : Інтерсервіс, 2020. 200 с.
22. Бігун С. В. Фразеологічні одиниці у підмові права: класифікація та семантичний потенціал. *Вісник Львівського університету. Серія: Іноземні мови*. 2012. Вип. 19. С. 66-70.
23. Боброва Т. А. Негативна правотворчість та її роль в удосконаленні сучасного права : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. 198 с.
24. Богатчук Д. П. Нормативне закріплення принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань та його співвідношення з нормою «*pacta sunt servanda*». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 36(2). С. 179-182.
25. Бодик О. П., Рудакова Т. М. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 416 с.
26. Бориславська О. Державна мова і конституційна ідентичність України: природа взаємозв'язків. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 3 (28). С. 3-15.
27. Бориславська О. Концепт конституційної ідентичності: між викликами війни та вимогами європейської інтеграції. *Український часопис конституційного права*. 2025. № 3 (36). С. 3-14.
28. Буткевич О. В. Міжнародне право середніх віків. Київ : Видавництво Гуманітарної Літератури, 2008. 672 с.
29. Буткевич О. В. Міжнародне право Стародавнього Світу. Київ : Україна, 2004. 864 с.
30. Буткевич О. В. Становлення і розвиток міжнародного права в стародавній період : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. 20 с.
31. Буткевич О. В. Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права. Київ : Україна, 2003. 800 с.

32. Бущенко А. П. Обов'язок влади спілкуватися з суспільством мовою, зрозумілою для суспільства. URL: <https://loyer.com.ua/uk/obovyazok-vlady-splukuvatysya-z-suspilstvom-movoyu-zrozumiloyu-dlya-suspilstva/>.

33. Вакуленко М. О. Ізоморфна латинізація староукраїнських і новоукраїнських текстів: від історичної писемної спадщини до сучасних лінгвістичних технологій. *Balcania et Slavia*. 2022. № 2 (1). С. 73-90.

34. Вакуленко М. О. Синтез дескриптивного та прескриптивного підходів у сучасній кодифікації українського наукового термінолексикону : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.21 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2020. 432 с.

35. Варинська А. М., Корнодудова Н. М. Використання латинських висловів у науковому стилі (на матеріалі юридичної термінології). *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. № 4. С. 67-71.

36. Василенко В. А. Лінгвоюридична експертиза конфліктогенного тексту: культуромовний аспект. *Філологічні науки: Збірник наукових праць*. Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. С. 3-8.

37. Васильчук В. О. Справедливість як категорія права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2013. 23 с.

38. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки» / уклад.: В. Л. Бабка, М. М. Шумило ; за ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с.

39. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. 1128 с.

40. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. 952 с.

41. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 19 : Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура / Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2020. 960 с.

42. Вербенєц М. Б. Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 31 с.

43. Верлос Н. В. Рецепція у конституційному праві України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02 / Національний авіаційний університет. Київ, 2021. 475 с.

44. Видишева О. Г. Латинські запозичення у французькій юридичній термінології. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 811-813.

45. Вирок Вищого антикорупційного суду від 21 вересня 2022 року у справі № 991/7639/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106361385>.

46. Вирок Вищого антикорупційного суду від 31 січня 2023 року у справі № 758/6794/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108683803>.

47. Вирок Дарницького районного суду міста Києва від 24 квітня 2023 року у справі № 753/14148/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110409601>.

48. Вирок Іванківського районного суду Київської області від 28 червня 2023 року у справі № 366/869/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111894270>.

49. Вирок Іванківського районного суду Київської області від 28 червня 2023 року у справі № 366/2363/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111986970>.

50. Вирок Ірпінського міського суду Київської області від 12 травня 2023 року у справі № 367/3477/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110824305>.

51. Вирок Ковпаківського районного суду міста Суми від 9 листопада 2018 року у справі № 1806/1-464/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77872875>.

52. Вирок Ковпаківського районного суду міста Суми від 11 травня 2021 року у справі № 592/5496/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96778162>.

53. Вирок Малиновського районного суду міста Одеси від 28 грудня 2020 року у справі № 511/760/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93869168>.
54. Вирок Малиновського районного суду міста Одеси від 8 листопада 2023 року у справі № 521/19010/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114788532>.
55. Вирок Октябрського районного суду міста Полтави від 29 листопада 2023 року у справі № 554/8436/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115255936>.
56. Вирок Ямпільського районного суду Вінницької області від 23 січня 2012 року у справі № 1-9/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/21016334>.
57. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text.
58. Вовк В. М. Римське право і сучасне європейське право. *Порівняльно-правові дослідження*. 2009. № 2. С. 14-19.
59. Вовк В. М. Римське право як феномен правової дійсності : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2011. 32 с.
60. Вовк Д. О. Християнська правова традиція і правове регулювання економічних відносин. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Економічна теорія та право*. 2011. № 6. С. 128-137.
61. Вовк Д. О. Християнська правова традиція як категорія теорії права / наук. ред. О. В. Петришин. Харків : Юрайт, 2013. 64 с.
62. Водянніков О. Гендерна рівність. Теорія і практика в порівняльному конституційному праві. Київ : ВАІТЕ, 2021. 245 с.
63. Ворона І. І., Кітура Г. Я. Латинські крилаті вислови як джерело формування професійно-комунікативної культури у фахівців медичної галузі. *Медична освіта*. 2022. № 2. С. 82-87.
64. Гайдунін О. О., Худолей В. Ю., Шаркова І. М. Прецедентне право Європейського суду з прав людини щодо захисту прав уразливих верств населення : навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О.О., 2018. 300 с.
65. Галій М. С. Становлення та розвиток мови права в сучасній українській літературній мові. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1. С. 194-204.

66. Галкевич С. В. Формування принципів справедливості і добросовісності в римському приватному праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 337-342.

67. Ганжа О. Г. Античність як ідейна колыска принципу верховенства права: від філософії Стародавньої Греції до юриспруденції Римської імперії. *International scientific conference «Legal education and science as the need of the hour: new European challenges»* : conference proceedings, October 8-9, 2021. Łódź, the Republic of Poland : «Baltija Publishing», 2021. P. 7-10.

68. Ганжа О. Г. Використання латинських висловів у судових рішеннях як новітня форма рецепції римського права. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 224-236.

69. Ганжа О. Г. Коректність цитування латинських висловів як передумова належного мотивування судових рішень. *Актуальні проблеми судового права* : матеріали міжнар. конф. (Харків, 23 квіт. 2021 р.) / редкол.: Л. М. Москвич та ін. Харків : Право, 2021. С. 233-235.

70. Ганжа О. Г. Латинізація судових рішень в Україні: поняття та особливості. *Право і суспільство*. 2024. № 2. С. 3-14.

71. Ганжа О. Г. Латинізація як форма рецепції римського права у сфері судового правозастосування. *Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі її розвитку* : міжнародна науково-практична конференція, м. Харків, 5-6 березня 2021 р. Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2021. С. 8-11.

72. Ганжа О. Г. Латинізми vs. «проста» мова судових рішень: у пошуках балансу. *Права людини та публічне врядування* : матеріали VIII Міжнародного правничого форуму (Чернівці, 30 травня 2025 р.). Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 508-511.

73. Ганжа О. Г. Латинська юридична термінологія у вітчизняній судовій практиці: сучасні тенденції використання споконвічних понять. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 18-31.

74. Ганжа О. Г. Нарис правил коректного використання латинських юридичних термінів і мовних кліше в судових рішеннях. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2024. № 1. С. 4-12.

75. Ганжа О. Г. Нарис правил коректного цитування латинських висловів як відповідь на їх сумбурне поширення в судовій практиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 20-26.

76. Ганжа О. Г. Право як магія, або Наскільки сильними чарівниками були б вітчизняні судді у світі Гаррі Поттера?. URL: <https://constitutionalist.com.ua/pravo-iak-mahii-a-bo-naskilky-sylnymy-charivnykamy-buly-b-vitchyzniani-suddi-u-sviti-harri-pottera/>.

77. Ганжа О. Г. Про вплив філософії Стародавньої Греції на становлення римського права (на прикладі генезису справедливості у філософсько-правовому дискурсі Античності). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 6 (47). С. 3-9.

78. Ганжа О. Г. Співвідношення принципів справедливості та верховенства права: новий погляд на знайомі правові явища. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 3 (81). С. 11-20.

79. Гєєць І. В. Місце принципів права в системі джерел права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 10-12.

80. Гиляка О. С. Юридичний документ: поняття, особливості, види : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 21 с.

81. Гінзбург М. Типові синтаксичні конструкції європейських стандартів та перекладання їх на українську мову. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Проблеми української термінології*. 2018. № 890. С. 3-14.

82. Горбенко К. П. Справедливість як соціальний екзистенціал громадянського суспільства : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. 205 с.

83. Городиловська М. Законодавчий дискурс США: поняття та ознаки. *Мова і право* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 17 жовтня 2023 року). Дніпро : ДДУВС, 2023. С. 53-55.

84. Гринько С. Д. Ідеологічне значення римського права. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. Одеса : Юридична література, 2010. Вип. 53. С. 40-50.
85. Гринько С. Д. Принципи як базис формування ідеологічного значення римського права. *Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання* : збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Хмельницький, 29 травня 2020 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 36-41.
86. Гринько С. Д., Голуб С. М. Римське право та його історичне значення. *Університетські наукові записки*. 2016. № 3. С. 342-350.
87. Гриценко Т. Б. Українська мова за професійним спрямуванням : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 624 с.
88. Грін О. О. Словник міжнародно-правових термінів. Ужгород : ПП Данило С.І., 2010. 500 с.
89. Гультай М. М. Історичні витоки вітчизняного конституціоналізму: звичаї, традиції, пам'ятки права та філософські концепції : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 240 с.
90. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навчальний посібник. Київ : Знання, 2005. 655 с.
91. Давиденко Н. В. Соціально-правнича термінологія українського латинськомовного документа XVI-XVII ст.: становлення та функціонування : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.14 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. 335 с.
92. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень : навчальний посібник. Харків : Право, 2017. 448 с.
93. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія : підручник. Харків : Право, 2013. 432 с.
94. Дашковська О. Судовий прецедент і судова практика як джерела права. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1 (64). С. 34-41.

95. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
96. Демчук П. Історичні та філософські засади становлення та розвитку принципу законності в кримінальному праві. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2020. Вип. 70. С. 218-228.
97. Денисенко Л., Сироїд О., Фадєєва І., Шаповалова О. Бути суддею. Київ, 2015. 216 с.
98. Дихта Н. М., Явдошук А. А. Юридична лінгвістика: співвідношення мови та права. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 5 (11). С. 239-246.
99. Діковська І. А. Принципи правового регулювання міжнародних приватних договірних зобов'язань: теоретичні та практичні аспекти : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2014. 34 с.
100. Доронкіна Н. Є. Особливості аргументативних структур в англійськомовних науково-технічних статтях : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Київський національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; Херсонський державний університет. Херсон, 2021. 285 с.
101. Дудаш Т. Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2024. 744 с.
102. Дудоров О. О., Мазур М. В. Реалізація принципу верховенства права у випадках застосування закону про кримінальну відповідальність: постановка проблеми, міжнародний і зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 130-141.
103. Дяків О. Ю., Петришин М. Й. Via Latina (посібник з латинської мови для студентів гуманітарних факультетів та учнів гімназій). Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2003. 388 с.
104. Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_033#Text.
105. Європейська конвенція про громадянство від 6 листопада 1997 року № ETS N 166. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004#Text.

106. Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах від 15 травня 1972 року № ETS N 73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_008#Text.

107. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. 708 с.

108. Єременко Н. А., Юлдашева С. А. Використання іноземних термінів у юридичній термінології: вплив на розвиток української мови права. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : матеріали XIX Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листопада 2023 року). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 141-143.

109. Єрмоленко Д. О., Макаренков О. Л., Пелех І. В. Латинські вирази в рішеннях Конституційного Суду України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2025. № 18. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2025-18-01-05/2025-18-01-05>.

110. Житар І. В., Матвійчук Т. П. Уживання вставлених конструкцій у юридичному дискурсі. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : матеріали XIX Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листопада 2023 року). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 35-37.

111. Завальнюк В. В. Ірраціональне у праві з позицій юридичної антропології. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»* : зб. наук. пр. Одеса : Юрид. л-ра, 2013. Т. 13. С. 50-67.

112. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

113. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник / за ред. В. В. Копейчикова. Стер. вид. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 320 с.

114. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) : навчальний посібник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 400 с.

115. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2015. 392 с.

116. Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

117. Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина ; Нац. акад. прав. наук України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Вид. 2-ге, виправ. й перероб. Харків : Право, 2025. 576 с.

118. Загальна теорія права. Академічний курс : підручник / за ред. С. В. Бобровник. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 576 с.

119. Задорожний Ю. А. Витоки формування принципів права романо-германської правової сім'ї. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2008. № 2. С. 71-74.

120. Задорожний Ю. А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2008. 23 с.

121. Задорожний Ю. А. Роль римського права у процесі становлення та формування юридичної освіти в країнах Західної Європи. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2007. № 1. С. 21-26.

122. Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 22-28.

123. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>.

124. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 року № 3792–XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text>.

125. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

126. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.

127. Закон України «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 року № 116/95–ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%E2%F0#Text>.

128. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року № 2136–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>.

129. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 року № 4002–XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text>.

130. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>.

131. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

132. Закон України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 року № 1701–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>.

133. Здоровець С. В. Застосування принципу справедливості у новітньому судочинстві України (матеріально – правовий аспект). URL: [https://protocol.ua/ua/zastosuvannya_printsipu_spravedlivosti_u_novitnomu_sudochinstvi_ukraini_\(materialno_ppravoviy_aspekt\)/](https://protocol.ua/ua/zastosuvannya_printsipu_spravedlivosti_u_novitnomu_sudochinstvi_ukraini_(materialno_ppravoviy_aspekt)/).

134. Зеленко І. П. Правові аксіоми: підходи до розуміння. *Наукові записки. Серія: Право*. 2020. № 9. С. 8-12.

135. Зінссер В. Текст-пекс-шмекс. Магія переконливих текстів / пер. з англ. Д. Кожедуб. Київ : Наш формат, 2018. 288 с.

136. Зозуля Є. В., Іванов І. В. Римське право як ідеологічна парадигма західної традиції права. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 3. С. 19-24.

137. Ісаєнко М. М., Ситько О. М. Латинська мова для студентів спеціальності «Правоохоронна діяльність» : навчальний посібник. Одеса, 2018. 198 с.

138. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. Г. Г. Демиденка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с.

139. Кабиш О. О. Українська мова в судово-процесуальній сфері : навч.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2019. 110 с.

140. Каленюк О. М. Розвиток української правничої термінології на західноукраїнських землях наприкінці XIX – на початку XX століття : дис. ... канд.

юрисд. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2015. 237 с.

141. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право : підручник для вищ. навч. закл. Київ : «МП Леся», 2014. 240 с.

142. Капелюшний А. О. Енциклопедія афоризмів, крилатих фраз, цитат «Журналіст – це не професія, а звання» : Близько 8800 висловів 1830 авторів. Львів : ПАІС, 2008. 766 с.

143. Кармаліта М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права : дис. ... канд. юрисд. наук : 12.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. 199 с.

144. Кафка Ф. Процес / пер. з нім. П. Таращука; худож.-оформлювач Б. Бублик. Харків : Фоліо, 2005. 239 с.

145. Кацавець Г. М., Паламар Л. М. Мова ділових паперів : підручник. 4-те вид., перероб. і доп. Київ : Алерта, 2008. 320 с.

146. Келлі Д. Р. Людський вимір буття: суспільна думка в західній правовій традиції / пер. з англ. Г. Є. Краснокутського. Одеса : АО БАХВА, 2002. 328 с.

147. Кельман М. С., Стратонов В. М. Загальна теорія права : підручник. Вид. 6-те, доп. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 742 с.

148. Кібенко О. Р. Проста мова юридичних документів – що це і навіщо?. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/prosta-mova-yuridichnih-dokumentiv--shcho-ce-i-navishcho.html>.

149. Кінах М. Верховний Суд у 2020 році: що було зроблено та які подальші плани. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/verhovniy-sud-u-2020-roci-shcho-bulo-zrobleno-ta-yaki-podalshi-plani.html>.

150. Клочко М. Джерела походження та способи творення юридичних термінів України. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2009. № 4 (59). С. 223-231.

151. Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові: афоризми, літературні цитати, образні вислови. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Київ : Вища школа, 1975. 334 с.

152. Колісніченко А. І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2002. 274 с.
153. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42-46.
154. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про статус біженців від 28 липня 1951 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text.
155. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.
156. Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні від 11 квітня 1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_308#Text.
157. Конвенція про приміщення для екіпажу на борту суден (переглянута) від 18 червня 1949 року № 92. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_029#Text.
158. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) від 11 травня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text.
159. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
160. Копитова О. С. Теоретико-правові засади судового правозастосування : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. 524 с.
161. Корчевна Л. О. Проблема різноджерельного права: дослід порівняльного правознавства : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2005. 53 с.
162. Котвяковський Ю. О., Ободєєва К. Ю. Принципи цивільного судочинства в Стародавньому Римі: історико-правовий огляд. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 248-253.
163. Кравець Л. Українська мова: дві форми буття. *Матеріали I Міжнародної славістичної конференції, присвяченої пам'яті святих Кирила і Мефодія*. Харків-Шумен : ХІФТ, 2021. С. 111-117.

164. Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення та законотворення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2000. 20 с.

165. Кравчук О. О., Остащук І. Б. Судова символіка : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 528 с.

166. Красницька А. В., Ознамець Г. О. Латинізми і грецизми у сфері права та психології. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 листоп. 2019 р.) : у 2 ч. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. Ч. 1. С. 114-119.

167. Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. URL: https://www.deadlawyers.org/de-take-napysano/?fbclid=IwAR1Z_lunPNCwa3S9iFZk1LrZ0s3mJbTfibW15P71r6vc9ViECWprj7KjYW0.

168. Крат В. І. Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2022 рік). Київ, 2022. 444 с.

169. Крат В. І. Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2023 рік). Київ, 2023. 662 с.

170. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

171. Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. Київ, 2016. 226 с.

172. Куньч З. Й., Васишин І. П. Роль античних крилатих висловів у досягненні комунікативної мети оратора. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2020. Том 31 (70). № 1. Ч. 1. С. 61-66.

173. Курс цивільного процесу : підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

174. Курціус Е. Р. Європейська література і латинське середньовіччя / пер. з нім. А. Онишко. Львів : Літопис, 2007. 752 с.

175. Кутателадзе О. Д. Підстави виникнення зобов'язань за римським приватним правом і сучасним цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2006. 19 с.

176. Кучменко Е. М. Культурологія. Історія світової культури : навчальний посібник / за наук. ред. Б. А. Кучменко. Київ : ПК ДСЗУ, 2012. 464 с.

177. Лазарєв В. В. Поняття «юридична мова»: сучасні наукові інтерпретації. *Нове українське право*. 2021. Вип. 3. С. 194-197.

178. Латинська фразеологія для майбутніх юристів : навчальний посібник для організації практичних занять і самостійного вивчення дисципліни «Латинська мова» / уклад. Р. В. Миленкова, А. В. Різниченко. Суми : Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України», 2015. 76 с.

179. Лебедева С. Л. Соціолінгвістичні особливості проникнення слів латинського походження в українську, англійську та італійську мови. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Том 1. Вип. 21. С. 206-211.

180. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці : Золоті литаври, 2001. 636 с.

181. Лепіш Н. Я. Акти тлумачення норм права: питання теорії та практики. Львів : Сполом, 2018. 250 с.

182. Лисенко А., Козубай І. Англomовний юридичний дискурс та його особливості. *Мова і право* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 17 жовтня 2023 року). Дніпро : ДДУВС, 2023. С. 162-164.

183. Лист Верховного Суду «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 3 березня 2022 року № 1/0/2-22. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Inform_lyst_2022_03_03.pdf.

184. Литвинов В. Д., Скорина Л. П. Латинська мова : підручник. Київ : Вища школа, 1990. 247 с.

185. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 1 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
186. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 624 с.
187. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 752 с.
188. Логінова Л. В., Осадча М. О. Особливості перекладу англійської юридичної термінології. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. Вип. 21. С. 73-77.
189. Лоський К. Історія і система римського приватного права. Т. 1: Історія джерел римського права. Київ, Відень : Українське Видавництво «Історія і право», 1921. 132 с.
190. Лук'янов Д. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. Загальна теорія права : посібник / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2019. 172 с.
191. Луспеник Д. Д. Законність, обґрунтованість і справедливість судового рішення – основні чинники авторитету судової влади (коментар). *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 1. С. 10-12.
192. Лучканин С. М. Латинські сентенції (крилаті латинські вислови) з історико-літературним коментарем : навчальний посібник із вивчення латинських афоризмів для студентів Інституту філології та історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ : Науковий світ, 2009. 136 с.
193. Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : монографія. Харків : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. 280 с.
194. Ляшук А. В. Мова як засіб вираження права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Приватний вищий навчальний заклад «Університет Короля Данила». Івано-Франківськ, 2021. 191 с.
195. Макаренков О. Л., Єрмоленко Д. О., Пелех І. В. Латинізація судових рішень як складник правової інтеграції України. *Правові новели*. 2025. № 26. С. 350-358.

196. Макарук Л. Л. Мультимодальність сучасного англомовного масмедійного комунікативного простору : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.04 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2019. 635 с.

197. Макарчук В. С., Марковський В. Я. Основи римського приватного права : підручник. Харків : Право, 2021. 352 с.

198. Манукян В. І. П'ять+ креативних процесуальних документів, які виконано на п'ять+ : посібник. Харків : Право, 2019. 208 с.

199. Манько Д. Г. Технології та алгоритми юридичної діяльності : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. 460 с.

200. Миленкова Р. В. Юридична фразеологія латинської етимології в терміносистемі сучасної правової науки. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2015. № 2 (13). С. 30-34.

201. Міжнародне приватне право : підручник / за ред. В. П. Жушмана та І. А. Шуміло. Харків : Право, 2011. 320 с.

202. Мінченко О. В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020. 452 с.

203. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри ; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021. 152 с.

204. Мова української юриспруденції : навчальний посібник / В. М. Пивоваров, О. М. Єрахторіна, О. А. Лисенко та ін. Харків : Право, 2020. 330 с.

205. Монаєнко А., Смирнова К. Застосування практики ЄСПЛ та суду ЄС на прикладі адміністративного судочинства. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zastosuvannya-praktiki-espl-ta-sudu-es-na-prikladi-administrativnogo-sudochinstva.html>.

206. Мортімер І. Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас / пер. з англ. Я. Машико. Харків : Вид-во «Ранок» : Фабула, 2019. 448 с.

207. Москвич Л. М. Стратегічне бачення наступних кроків судової реформи. *III судово-правовий форум «Судова реформа в Україні: європейський вектор»* (19-20 березня 2015 року). Київ : Юридична практика, 2015. С. 93-97.

208. Написання судових рішень: Практично-методичний посібник викладача. Київ, 2016. 253 с.

209. Недавні О. В. Латинізація. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Латинізація>.

210. Новкиришка-Стоянова М. Древноримски основи на някои съвременни проблеми за върховенството на правото. *Върховенство на правото – актуални проблеми*. Сборник доклади от научна конференция, проведена на 9 декември 2020 г., НБУ. Издателство на Нов български университет, 2021. С. 10-31.

211. Новик Б. Окремі аспекти впливу римського права на розвиток системи українського права. *Про українське право* / за ред. І. Безклубого. Київ, 2015. С. 196-203.

212. Оленич Р. М. Латинська мова : підручник. Львів : Видавництво «Світ», 1993. 333 с.

213. Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах : монографія. 2-ге вид., стер. Харків : Право, 2019. 226 с.

214. Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови : навчальний посібник з алгоритмічними приписами. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 392 с.

215. Ораторське мистецтво : підручник / за ред. М. П. Требіна і Г. П. Клімової. Харків : Право, 2013. 208 с.

216. Орел В. А. Засадничі принципи римського права та їх зв'язок із юридичною аргументацією. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 67-72.

217. Орзіх М. П., Єзеров А. А., Терлецький Д. С. Конституція України в судових рішеннях. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 432 с.
218. Осипов П. І. Латинська фразеологія : Словник-довідник. Київ : Академвидав, 2009. 344 с.
219. Основи римського приватного права : навчально-методичний посібник / за ред. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2019. 296 с.
220. Основи римського приватного права : підручник / за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків : Право, 2008. 224 с.
221. Охотницька Н. В. Становлення судової системи України (1991-2012 р.р.): історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2015. 212 с.
222. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. Київ : ТОВ «Видавництво “Юридична думка”», 2008. 336 с.
223. Пастушок Г. І. Значення основоположних цінностей Римського права для формування правової традиції Європейського Союзу. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 8. С. 31-37.
224. Пастушок Г. І. Комунарне право Європейського Союзу: філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2013. 223 с.
225. Пересада Є. І. Явище латинізації української мови як чинник розширення метамови лінгвографії. *Термінологічний вісник*. 2023. Вип. 7. С. 173-183.
226. Петлюченко Н. В., Морошану Л. І., Томчаковська Ю. О. LINGUA LATINA & MEDIA = Латинська мова для журналістів : навчальний посібник / за ред. Л. І. Морошану. Одеса : Фенікс, 2017. 400 с.
227. Петришин М. Й. Концепт ЗАКОН крізь призму латинських паремій та юридичних сентенцій. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород, 2022. Вип. 21. Том 2. С. 139-143.
228. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.

229. Пільков К. М. Висновки Верховного Суду: формула висновку, його обов'язковість та механізм відступу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 201-209.

230. Погребняк С. П. Втілення принципу добросовісності в праві. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2007. № 2 (49). С. 13-24.

231. Погребняк С. П. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4 (59). С. 31-39.

232. Погребняк С. П. Історичні витoki верховенства права. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Харків : Право, 2008. Вип. 15. С. 3-13.

233. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.

234. Погребняк С. П., Уварова О. О. Судова практика: поняття та функції. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 9 (35). С. 47-59.

235. Поліщук М. Г. Історичні аспекти формування правової системи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 72-74.

236. Попко В. В. Принципи транснаціонального кримінального права у світлі міжнародного права. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2018. Вип. 136. С. 36-47.

237. Попович В. М. Теорія держави і права: концепція, праксеологія та методологія розвитку : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 384 с.

238. Порівняльне правознавство : підручник / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2012. 272 с.

239. Посібник з написання судових рішень у цивільному і кримінальному судочинстві. Київ : Ваіте, 2016. 206 с.

240. Постанова Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року у справі № 1-33/2010. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/9470003>.

241. Постанова Апеляційного суду Черкаської області від 17 квітня 2019 року у справі № 710/1018/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81259788>.

242. Постанова Балаклійського районного суду Харківської області від 26 травня 2017 року у справі № 610/1267/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66804559>.

243. Постанова Борзнянського районного суду Чернігівської області від 24 лютого 2023 року у справі № 730/189/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109175947>.

244. Постанова Борзнянського районного суду Чернігівської області від 14 березня 2023 року у справі № 730/250/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109529326>.

245. Постанова Борзнянського районного суду Чернігівської області від 12 червня 2023 року у справі № 730/634/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111473363>.

246. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 31 жовтня 2018 року у справі № 202/4494/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77720972>.

247. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 червня 2020 року у справі № 179/1043/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458957>.

248. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 8 червня 2021 року у справі № 662/397/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97967336>.

249. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 8 вересня 2022 року у справі № 9901/276/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106330152>.

250. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 листопада 2023 року у справі № 916/1174/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115377100>.

251. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 6 листопада 2019 року у справі № 460/585/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85424958>.

252. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 26 січня 2021 року у справі № 3Д/380/81/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94426777>.

253. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 8 травня 2023 року у справі № 216/1673/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110842341>.

254. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 30 червня 2023 року у справі № 203/3936/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111899656>.

255. Постанова Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 26 лютого 2015 року у справі № 904/10072/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42928379>.

256. Постанова Донецького апеляційного суду від 12 січня 2022 року у справі № 265/4703/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102681803>.

257. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 13 серпня 2021 року у справі № 520/15116/2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98986533>.

258. Постанова Житомирського окружного адміністративного суду від 5 вересня 2012 року у справі № 0670/2270/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27350767>.

259. Постанова Заводського районного суду міста Дніпродзержинська від 9 червня 2022 року у справі № 208/2357/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104737599>.

260. Постанова Запорізького апеляційного суду від 26 лютого 2019 року у справі № 334/8154/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80376970>.

261. Постанова Знам'янського міськрайонного суду Кіровоградської області від 15 лютого 2017 року у справі № 389/3331/16-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/64755720>.

262. Постанова Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 19 квітня 2023 року у справі № 344/15950/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110330157>.

263. Постанова Івано-Франківського окружного адміністративного суду від 19 вересня 2016 року у справі № 809/798/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/61679076>.

264. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 31 березня 2019 року у справі № 855/95/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80816781>.

265. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 25 червня 2020 року у справі № 826/9665/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90073603>.

266. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 12 серпня 2020 року у справі № 815/2163/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90985516>.

267. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 26 вересня 2023 року у справі № 320/2015/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113738792>.

268. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 7 березня 2024 року у справі № 260/981/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117514385>.

269. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 17 листопада 2018 року у справі № 911/205/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78484735>.

270. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 4 грудня 2018 року у справі № 31/160(29/170(6/77-5/100)). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78412681>.

271. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 5 лютого 2019 року у справі № 922/5022/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79845949>.

272. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 25 липня 2019 року у справі № 1/150-09-5361. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83304286>.

273. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 8 серпня 2019 року у справі № 910/21468/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83876202>.

274. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 29 жовтня 2019 року у справі № 922/1391/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85327051>.

275. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 2 липня 2020 року у справі № 908/1488/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90176812>.

276. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 24 липня 2020 року у справі № 908/1489/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90594586>.

277. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 24 листопада 2020 року у справі № 908/2189/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93399226>.

278. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 9 грудня 2020 року у справі № 910/18264/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93437527>.

279. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 2 березня 2021 року у справі № 910/12257/13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95469411>.

280. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19 серпня 2021 року у справі № 910/570/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99123152>.

281. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 29 вересня 2021 року у справі № 923/1062/14 (923/960/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100270948>.

282. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 11 листопада 2021 року у справі № 922/449/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101027548>.

283. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16 листопада 2021 року у справі № 910/8690/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101424074>.

284. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16 червня 2022 року у справі № 905/813/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106226678>.

285. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 17 січня 2023 року у справі № 29/5005/6325/2011 (904/8849/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108875101>.

286. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 8 лютого 2023 року у справі № 908/3057/21(908/213/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109129367>.

287. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 27 вересня 2023 року у справі № 916/553/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114187043>.

288. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 17 січня 2024 року у справі № 906/1141/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116984636>.

289. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16 травня 2024 року у справі № 5006/1/236/2012 (905/317/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119263077>.

290. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 5 лютого 2025 року у справі № 907/214/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125027379>.

291. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 19 березня 2019 року у справі № 382/1058/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80681508>.

292. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 14 травня 2020 року у справі № 383/546/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89251519>.

293. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 12 жовтня 2021 року у справі № 577/4109/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100544935>.

294. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 21 червня 2022 року у справі № 640/6410/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104922023>.

295. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18 квітня 2018 року у справі № 753/11000/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73500675>.

296. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 25 січня 2019 року у справі № 796/165/2018. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79573187>.

297. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10 квітня 2019 року у справі № 390/34/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81263995>.

298. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18 вересня 2019 року у справі № 491/345/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84571283>.

299. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 4 грудня 2019 року у справі № 206/4713/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86309816>.

300. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 20 березня 2020 року у справі № 472/1290/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88495397>.

301. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 15 квітня 2020 року у справі № 190/106/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88909534>.

302. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 20 травня 2020 року у справі № 686/2073/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89621381>.

303. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 24 липня 2020 року у справі № 357/12676/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90591497>.

304. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 30 липня 2020 року у справі № 357/7734/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90740041>.

305. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 5 серпня 2020 року у справі № 766/46/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90905800>.

306. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16 вересня 2020 року у справі № 642/3886/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91818613>.

307. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18 листопада 2020 року у справі № 345/582/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93053456>.

308. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 3 березня 2021 року у справі № 525/789/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95344788>.

309. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10 березня 2021 року у справі № 753/731/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95502347>.

310. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17 березня 2021 року у справі № 953/19283/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95682088>.

311. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 7 липня 2021 року у справі № 336/1357/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98646234>.

312. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18 серпня 2021 року у справі № 201/15310/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99250652>.

313. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 8 вересня 2021 року у справі № 750/10899/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99612777>.

314. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 27 жовтня 2021 року у справі № 634/355/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101179756>.

315. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10 листопада 2021 року у справі № 161/14898/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101179740>.

316. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 29 вересня 2022 року у справі № 824/293/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106517200>.

317. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16 листопада 2022 року у справі № 524/6479/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107633714>.

318. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 23 листопада 2022 року у справі № 947/3879/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107651770>.

319. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 30 листопада 2022 року у справі № 334/7687/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107651258>.

320. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 12 січня 2023 року у справі № 824/83/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108627770>.

321. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 30 січня 2023 року у справі № 761/6102/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108686085>.

322. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 8 лютого 2023 року у справі № 359/12165/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109100591>.

323. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 21 червня 2023 року у справі № 757/42885/19-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111742052>.

324. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 15 листопада 2023 року у справі № 308/8309/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115126858>.

325. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 24 січня 2024 року у справі № 991/1786/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116862411>.

326. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 травня 2024 року у справі № 357/13500/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119168285>.

327. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 17 липня 2012 року у справі № 20/226. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/25332955>.

328. Постанова Київського апеляційного суду від 24 вересня 2019 року у справі № 360/469/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84511390>.

329. Постанова Київського апеляційного суду від 21 жовтня 2020 року у справі № 757/18051/19-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92762923>.

330. Постанова Київського апеляційного суду від 28 жовтня 2020 року у справі № 753/16087/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92546871>.

331. Постанова Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області від 22 лютого 2023 року у справі № 233/2689/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109165234>.

332. Постанова Личаківського районного суду міста Львова від 7 травня 2020 року у справі № 463/3580/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89145335>.

333. Постанова Львівського апеляційного адміністративного суду від 5 жовтня 2017 року у справі № 809/589/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/69465622>.

334. Постанова Львівського апеляційного господарського суду від 27 лютого 2018 року у справі № 5015/6344/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72523312>.

335. Постанова Любешівського районного суду Волинської області від 21 червня 2023 року у справі № 166/142/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111710342>.

336. Постанова Малиновського районного суду міста Одеси від 30 березня 2021 року у справі № 1519/1-181/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96066156>.

337. Постанова Малиновського районного суду міста Одеси від 27 серпня 2021 року у справі № 1519/1-200/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99706743>.

338. Постанова Малиновського районного суду міста Одеси від 31 січня 2023 року у справі № 521/9861/22. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/108838696>.

339. Постанова Миколаївського апеляційного суду від 6 червня 2019 року у справі № 490/1346/19. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/82241397>.

340. Постанова Миколаївського окружного адміністративного суду від 5 жовтня 2015 року у справі № 814/2640/15. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/53001730>.

341. Постанова Одеського апеляційного суду від 16 липня 2019 року у справі № 523/7980/19. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/83130876>.

342. Постанова Одеського апеляційного суду від 28 листопада 2019 року у справі № 522/4796/18. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/86201760>.

343. Постанова Одеського апеляційного суду від 15 лютого 2021 року у справі № 1512/3009/2012. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/94924170>.

344. Постанова Одеського апеляційного суду від 22 лютого 2021 року у справі № 504/791/14-ц. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/95092450>.

345. Постанова Одеського апеляційного суду від 17 січня 2023 року у справі № 523/17429/20. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/108637152>.

346. Постанова Одеського окружного адміністративного суду від 6 липня 2016 року у справі № 815/2621/16. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/58922312>.

347. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 27 травня 2008 року у справі № 4/92. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/3638428>.

348. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 23 квітня 2013 року у справі № 2а-14562/11/2670. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/30868297>.

349. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 23 квітня 2014 року у справі № 826/4798/14. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/38459003>.

350. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 10 серпня 2015 року у справі № 826/3341/15. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/48411371>.

351. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 23 березня 2021 року у справі № 910/10900/19. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/95839263>.

352. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 21 грудня 2021 року у справі № 910/16784/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102144858>.

353. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 18 січня 2023 року у справі № 927/240/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108624906>.

354. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 8 травня 2023 року у справі № 927/1116/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110741051>.

355. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку» від 29 червня 1990 року № 5 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-90#Text>.

356. Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України «Про судові рішення в адміністративній справі» від 20 травня 2013 року № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007760-13#Text>.

357. Постанова Пленуму Вищого господарського суду України «Про судові рішення» від 23 березня 2012 року № 6 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006600-12#Text>.

358. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 14 вересня 2020 року у справі № 905/2028/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91651094>.

359. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 23 березня 2021 року у справі № 905/1203/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95972995>.

360. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 28 вересня 2021 року у справі № 5023/5383/12 (922/3548/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100237697>.

361. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 13 січня 2022 року у справі № 922/1659/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102745571>.

362. Постанова Харківського апеляційного господарського суду від 17 липня 2018 року у справі № 922/3408/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75428502>.

363. Постанова Херсонського окружного адміністративного суду від 29 грудня 2016 року у справі № 821/1137/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63980220>.

364. Постанова Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 2 липня 2020 року у справі № 686/13219/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93825910>.

365. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 25 червня 2020 року у справі № 908/485/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90204174>.

366. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 3 жовтня 2024 року у справі № 904/4587/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122954837>.

367. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 6 листопада 2024 року № 904/5036/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123137833>.

368. Постанова Центрального районного суду міста Миколаєва від 7 травня 2020 року у справі № 490/1411/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89284979>.

369. Постанова Чернігівського апеляційного суду від 6 грудня 2018 року у справі № 750/9826/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78408891>.

370. Постанова Чернігівського апеляційного суду від 9 квітня 2021 року у справі № 745/752/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96165843>.

371. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 1 листопада 2018 року у справі № 810/3450/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77583459>.

372. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 30 липня 2021 року у справі № 620/1340/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98680516>.

373. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 13 січня 2022 року у справі № 826/18189/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102559936>.

374. Права людини і громадянина в афоризмах та прислів'ях : Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія II. Коментарі прав і законодавства / редкол.: П. М. Рабінович та ін. Київ : Атіка, 2001. Вип. 2. 112 с.

375. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія. Харків : Право, 2009. 352 с.

376. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : монографія / відп. ред. В. С. Бігун. Київ, 2009. 316 с.

377. Прийма С. В. Роль судді в розгляді важких справ: тлумачення чи правотворчість?. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Харків : Право, 2008. Вип. 15. С. 176-185.

378. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (2010). URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf>.

379. Проскурняк О. Г. Сучасна зарубіжна юридична освіта: історико-правове дослідження (на прикладі США, Великобританії і ФРН) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2019. 226 с.

380. Рабінович П. М., Дудаш Т. І. Правнича мова: основні складники (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1. С. 17-29.

381. Радутний О. Е. Сакральність кримінально-правового простору. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2013. Вип. 26. С. 42-52.

382. Ратушна Б. П. Вимоги до незалежного мотивування судових рішень в цивільному процесі України. *Право.ua*. 2015. № 3. С. 129-133.

383. Ревак Н. Г., Сулим В. Т. Латинська мова (для неспеціальних факультетів) : підручник. Вид. 3-тє, стереотипне. Вінниця : Нова Книга, 2011. 440 с.

384. Рекомендації щодо викладення інформації суб'єктами владних повноважень у форматах, що забезпечують доступність її сприйняття, схвалені розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2023 року № 1046-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1046-2023-%D1%80#Text>.

385. Решитько А., Мартиненко М. Поняття та особливості юридичної англійської мови. *Мова і право* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 17 жовтня 2023 року). Дніпро : ДДУВС, 2023. С. 215-216.

386. Решота В. В. Застосування джерел адміністративного права в судочинстві України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 / Приватний вищий навчальний заклад

«Львівський університет бізнесу і права», Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2018. 473 с.

387. Рибачок С. М. Латинська мова для студентів-юристів : навчальний посібник. Тернопіль, 2012. 190 с.

388. Римське право крізь призму традиції і судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2022. 512 с.

389. Римське приватне право : комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2025. 164 с.

390. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17 липня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

391. Римські принципи в сучасній судовій практиці. URL: <https://zhovanniknp.com/rimski-principi-v-suchasnij-sudovij-praktici/>.

392. Різник С. В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 542 с.

393. Рішення Апеляційного суду Закарпатської області від 2 серпня 2016 року у справі № 309/5741/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/59822756>.

394. Рішення Апеляційного суду Львівської області від 22 січня 2016 року у справі № 461/5799/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/55356388>.

395. Рішення Бериславського районного суду Херсонської області від 25 березня 2010 року у справі № 2-7/10. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/9247100>.

396. Рішення Борзнянського районного суду Чернігівської області від 5 листопада 2020 року у справі № 730/819/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92788800>.

397. Рішення Борзнянського районного суду Чернігівської області від 22 лютого 2021 року у справі № 730/33/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95091387>.

398. Рішення Борзнянського районного суду Чернігівської області від 24 травня 2023 року у справі № 730/315/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111067065>.

399. Рішення Борзнянського районного суду Чернігівської області від 28 серпня 2023 року у справі № 740/3967/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113058278>.

400. Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 20 листопада 2019 року у справі № 904/4510/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85838576>.

401. Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 25 листопада 2019 року у справі № 904/2434/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85935937>.

402. Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 26 січня 2022 року у справі № 29/5005/6325/2011 (904/7806/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102852693>.

403. Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 14 лютого 2022 року у справі № 29/5005/6325/2011 (904/8849/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103400473>.

404. Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 19 лютого 2024 року у справі № 904/4025/22 (904/4971/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117274925>.

405. Рішення Господарського суду Донецької області від 13 листопада 2012 року у справі № 24/178. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27695209>.

406. Рішення Господарського суду Донецької області від 18 червня 2019 року у справі № 905/3596/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82600177>.

407. Рішення Господарського суду Луганської області від 25 вересня 2023 року у справі № 913/158/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113956438>.

408. Рішення Господарського суду Львівської області від 13 жовтня 2020 року у справі № 914/362/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92286097>.

409. Рішення Господарського суду міста Києва від 5 березня 2024 року у справі № 910/18086/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117506550>.

410. Рішення Господарського суду міста Києва від 20 травня 2014 року у справі № 910/21482/13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/38917618>.

411. Рішення Господарського суду Харківської області від 14 серпня 2017 року у справі № 922/1900/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/68311267>.

412. Рішення Господарського суду Харківської області від 28 листопада 2018 року у справі № 922/5180/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78412939>.

413. Рішення Господарського суду Харківської області від 1 грудня 2020 року у справі № 922/2274/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93533906>.

414. Рішення Господарського суду Харківської області від 8 липня 2021 року у справі № 922/1563/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98265803>.

415. Рішення Господарського суду Харківської області від 16 лютого 2022 року у справі № 922/2507/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103834217>.

416. Рішення Господарського суду Харківської області від 25 вересня 2023 року у справі № 922/2984/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113738215>.

417. Рішення Господарського суду Херсонської області від 18 лютого 2019 року у справі № 923/22/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79867382>.

418. Рішення Господарського суду Чернівецької області від 14 березня 2011 року у справі № 6/97. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/14406665>.

419. Рішення Господарського суду Чернівецької області від 28 жовтня 2014 року у справі № 926/1480/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/41121432>.

420. Рішення Господарського суду Чернівецької області від 7 квітня 2016 року у справі № 926/239/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/57064787>.

421. Рішення Господарського суду Чернігівської області від 24 квітня 2018 року у справі № 927/73/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74123832>.

422. Рішення Господарського суду Чернігівської області від 17 жовтня 2019 року у справі № 927/705/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85211383>.

423. Рішення Господарського суду Чернігівської області від 6 лютого 2023 року у справі № 927/1116/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108789961>.

424. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 16 листопада 2020 року у справі № 160/6785/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93006575>.

425. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 24 вересня 2021 року у справі № 160/10200/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100142264>.

426. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 20 листопада 2023 року у справі № 160/23505/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115171987>.

427. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 29 травня 2024 року у справі № 160/25952/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119425115>.

428. Рішення Добропільського міськрайонного суду Донецької області від 10 липня 2019 року у справі № 227/4317/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83238489>.

429. Рішення Донецького окружного адміністративного суду від 6 лютого 2019 року у справі № 805/48/17-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79952662>.

430. Рішення Жовтневого районного суду міста Дніпропетровська від 1 квітня 2021 року у справі № 201/11390/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96169291>.

431. Рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 5 серпня 2019 року у справі № 280/1948/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83598628>.

432. Рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 16 липня 2019 року у справі № 9901/111/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83196929>.

433. Рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 26 травня 2020 року у справі № 9901/641/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89488807>.

434. Рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 15 грудня 2022 року у справі № 990/129/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107933917>.

435. Рішення Києво-Святошинського районного суду Київської області від 10 січня 2022 року у справі № 369/7451/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102586707>.

436. Рішення Києво-Святошинського районного суду Київської області від 9 січня 2023 року у справі № 367/2200/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108303663>.

437. Рішення Кіровського районного суду міста Дніпропетровська від 21 січня 2022 року у справі № 203/3936/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102837642>.

438. Рішення Кіровського районного суду міста Дніпропетровська від 7 серпня 2023 року у справі № 203/4998/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112905331>.

439. Рішення Коломийського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 10 липня 2019 року у справі № 346/1480/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82929743>.

440. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло) від 22 червня 2022 року № 5-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>.

441. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Акціонерного товариства „Державний ощадний банк України“ щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису першого речення частини першої статті 1050 Цивільного кодексу України від 22 червня 2022 року № 6-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-22#Text>.

442. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Бівалькевича Богдана В'ячеславовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 8 розділу XI „Прикінцеві та перехідні положення“ Закону України „Про Національну поліцію“ від 21 липня 2021 року № 4-р(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-21#Text>.

443. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Боярова Артура Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу першого частини п'ятої статті 380 Митного кодексу України (щодо захисту митних інтересів України) від 15 січня 2025 року № 1-р(II)/2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-25#Text>.

444. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо

відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III „Прикінцеві положення“ Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення“ від 2 березня 2015 року № 213–VIII від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text>.

445. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Дорошко Ольги Євгенівни, Євстіфєєва Микити Ігоровича, Кушаби Івана Петровича, Якіменка Володимира Петровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 1, 5 частини шостої статті 19, пункту 2 частини третьої статті 389 Цивільного процесуального кодексу України (щодо гарантування права на судовий захист у малозначних спорах) від 22 листопада 2023 року № 10-р(II)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23#Text>.

446. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості) від 8 червня 2022 року № 3-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-22#Text>.

447. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі) від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>.

448. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Оніщенка Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою) від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text>.

449. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Приватного підприємства „Генеральний будівельний менеджмент“ про відповідність Конституції України (конституційність) пункту 2 частини другої, частини третьої статті 321 Господарського процесуального кодексу України (щодо гарантування захисту прав і свобод особи за рішенням Європейського суду з прав людини) від 14 лютого 2024 року № 1-р(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-24#Text>.

450. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Публічного акціонерного товариства акціонерний комерційний банк „ІНДУСТРІАЛБАНК“ щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 13, частини третьої статті 16 Цивільного кодексу України від 28 квітня 2021 року № 2-р(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-21#Text>.

451. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю „Геомакс-Ресурс“ щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису абзацу другого підпункту 14.1.212 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України в редакції Закону України „Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи“ від 28 грудня 2014 року № 71–VIII від 21 січня 2025 року № 3-р(II)/2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-25#Text>.

452. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України

(конституційності) Закону України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ щодо назви релігійних організацій (об’єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об’єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» (справа щодо повної назви релігійних організацій) від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-22#Text>.

453. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України „Про забезпечення функціонування української мови як державної“ від 14 липня 2021 року № 1-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>.

454. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України та за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 15 Кодексу адміністративного судочинства України, статті 7 Цивільного процесуального кодексу України (справа про мову судочинства) від 22 квітня 2008 року № 8-рп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-08#Text>.

455. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text>.

456. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text>.

457. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>.

458. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text>.

459. Рішення Кременчуцького районного суду Полтавської області від 11 вересня 2020 року у справі № 524/8475/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93739490>.

460. Рішення Личаківського районного суду міста Львова від 9 лютого 2024 року у справі № 463/10875/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116887183>.

461. Рішення Миколаївського окружного адміністративного суду від 16 листопада 2023 року у справі № 400/12081/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114968271>.

462. Рішення Мостиського районного суду Львівської області від 23 червня 2021 року у справі № 466/10050/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98066979>.

463. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 12 вересня 2018 року у справі № 815/2759/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76720994>.

464. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 7 серпня 2018 року у справі № 826/17914/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75773881>.

465. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 12 серпня 2022 року у справі № 640/204/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106038926>.

466. Рішення Приморського районного суду міста Одеси від 12 липня 2019 року у справі № 522/17790/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83229106>.

467. Рішення Рівненського окружного адміністративного суду від 13 грудня 2018 року у справі № 817/1746/18. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/79087585>.

468. Рішення Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 27 червня 2025 року у справі № 452/1394/25. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/128454708>.

469. Рішення Семенівського районного суду Чернігівської області від 27 січня 2010 року у справі № 2-15/2010. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/11075973>.

470. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 11 грудня 2018 року у справі № 607/9070/18. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/78658315>.

471. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 3 вересня 2019 року у справі № 607/7542/19. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/84057958>.

472. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 7 грудня 2020 року у справі № 607/19273/19. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/93426449>.

473. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 16 січня 2024 року у справі № 607/9844/23. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/116403239>.

474. Рішення Фрунзенського районного суду міста Харкова від 10 травня 2018 року у справі № 645/7551/15-ц. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/73943061>.

475. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 12 січня 2021 року у справі № 520/15116/2020. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/94099138>.

476. Рішення Харківського районного суду Харківської області від 29 червня 2016 року у справі № 635/4998/15-ц. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/59356885>.

477. Рішення Центрально-Міського районного суду міста Кривого Рогу від 27 листопада 2012 року у справі № 444/1252/12. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/27834623>.

478. Рішення Центрального районного суду міста Миколаєва від 3 липня 2020 року у справі № 490/1044/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90182762>.

479. Рішення Ширяївського районного суду Одеської області від 17 вересня 2015 року у справі № 518/323/13-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/51257202>.

480. Русу С. Д. Історико-правові передумови рецепції римського приватного права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 12-16.

481. Савчин Т. О. Кліше в українській мові. *Наукові записки ТНПУ. Серія: Мовознавство*. 2018. Вип. I (29). С. 66-70.

482. Савчин Т. О. Мовні кліше і мовні штампи в українській мові. *Збірник тез доповідей VII Міжнародної науково-технічної конференції молодих учених та студентів «Актуальні задачі сучасних технологій»*, 28-29 листопада 2018 року. Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2018. Том 3. С. 226-227.

483. Світлична Є. І., Толок І. О. Латинська мова : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 440 с.

484. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / пер. з англ. Київ : Основи, 1997. 838 с.

485. Семеніхін І. В. Роль правової доктрини в Давньому Римі: теоретико-історичний аналіз. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2011. Вип. 22. С. 275-289.

486. Семенюк О., Патлата Г. Латинізми як чинник інтелектуалізації сучасної української мови. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. 2022. Вип. 202. С. 76-83.

487. Середюк В. Правові максими як самостійні правові явища та їх роль у тлумаченні норм права. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4. С. 106-110.

488. Сидорук Г. І. Способи вирішення семантичних розбіжностей при перекладі англомовних юридичних термінів (на матеріалі цивільно-правових документів ЄС). *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2013. Вип. 9. С. 374-382.

489. Синявська О. Є. Сучасна латинська мова. *Інноваційні тенденції підготовки фахівців в умовах полікультурного та мультилінгвального глобалізованого світу* :

збірник тез доповідей VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 11 квітня 2023 року) / за заг. ред. Я. В. Абсаямової, І. С. Пшеничної. Київ : КНУТД, 2023. С. 332-335.

490. Ситько О. М. Латинська мова для юристів : навчальний посібник. Одеса : ОДУВС, 2012. 242 с.

491. Скорина Л. П., Чуракова Л. П. Латинська мова для юристів : підручник / за ред. С. В. Семчинського. 2-ге вид., виправлене і доповнене. Київ : Атіка, 2000. 416 с.

492. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови : монографія / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1973. 278 с.

493. Слободян Р. Деякі питання фахового мовлення професійного судді. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 4 (9). С. 131-144.

494. Словник української мови у 20 т. Том 4. Д – Ж / наук. кер. проєкту В. А. Широков. Київ : Наукова думка, 2013. 1007 с.

495. Словник української мови у 20 т. Том 8. Л – Мішурний / наук. кер. проєкту В. А. Широков. Київ : Наукова думка, 2017. 994 с.

496. Слотвінська Н. Д. Судова практика як джерело права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2016. 203 с.

497. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Міжнародна асоціація істориків права. Київ : Наукова думка, 2014. 503 с.

498. Судова реформа: як громадяни можуть зробити її успішною / за заг. ред. Р. Куйбіда. Київ : ФОП Москаленко О. М., 2018. 62 с.

499. Супрун Т. М. Правові презумпції та суміжні поняття. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 2. С. 125-132.

500. Сучасний тлумачний словник української мови : 100 000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2011. 1008 с.

501. Сюта Г. М. Цитата в українському поетичному тексті ХХ століття: джерела, прагматика, рецепція : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2018. 544 с.

502. Тарнавська М. І. Практика Верховного Суду як чинник позитивних змін в науці, правозастосовній практиці і викладанні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 263-265.

503. Трембіч А. Словниковий диктант. URL: <https://pravo.ua/slovnikovij-diktat/>.

504. Трофименко В. А. Судова система України в призмі антропологічного зрізу. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2014. № 4. С. 123-129.

505. Троцька А. І. Відображення ідей римського права у вітчизняній філософсько-правовій думці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2017. 188 с.

506. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Харків : «Друкарня МАДРИД», 2012. 196 с.

507. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

508. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15 квітня 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text.

509. Удовика Л. Г. Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2014. 473 с.

510. Удовика Л. Г., Ганжа О. Г. Використання латинізмів у межах європейського правового простору: стан і перспективи для національної судової практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. Вип. 91. Ч. 1. С. 116-126. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.17>.

511. Узагальнення Верховного Суду України «Про якість складання й оформлення судових рішень у кримінальних справах та справах про адміністративні

правопорушення» від 1 серпня 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0058700-04#Text>.

512. Україна стала 35-ю країною, судові рішення якої з'являться в міжнародній базі даних з інтелектуальної власності. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1516327/>.

513. Українська мова: Енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

514. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. Київ : Либідь, 2001. 221 с.

515. Український правопис. Київ : Наукова думка, 2019. 391 с.

516. Уркевич В., Шумило М. Наука, право та Верховний Суд: які існують лінії перетинання. Юридична газета. 2022. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/nauka-pravo-ta-verhovniy-sud-yaki-isnuyut-liniyi-peretinannya.html>.

517. Ухаль М. М. Латинська мова : підручник. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2017. 320 с.

518. Ухвала Антрацитівського міськрайонного суду Луганської області від 16 грудня 2013 року у справі № 407/709/13-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36072766>.

519. Ухвала Апеляційного суду Запорізької області від 25 жовтня 2016 року у справі № 337/6796/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62311523>.

520. Ухвала Апеляційного суду міста Києва від 11 грудня 2017 року у справі № 752/17311/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71290648>.

521. Ухвала Апеляційного суду Харківської області від 12 березня 2013 року у справі № 2-2349/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/29881857>.

522. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 2 червня 2023 року у справі № 991/1928/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111373864>.

523. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 25 вересня 2023 року у справі № 991/4435/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113833246>.

524. Ухвала Бабушкінського районного суду міста Дніпропетровська від 3 лютого 2015 року у справі № 200/1245/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42598020>.

525. Ухвала Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 29 вересня 2023 року у справі № 359/6385/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113836018>.

526. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 27 листопада 2019 року у справі № 522/11608/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86243060>.

527. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 22 грудня 2021 року у справі № 199/8324/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102342553>.

528. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 9 червня 2022 року у справі № 201/10234/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104769601>.

529. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 9 травня 2023 року у справі № 911/1278/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111294240>.

530. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 19 квітня 2022 року у справі № 991/7682/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104053222>.

531. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 27 вересня 2022 року у справі № 991/7682/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110761583>.

532. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 9 червня 2022 року у справі № 127/2822/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104709582>.

533. Ухвала Господарського суду Житомирської області від 20 травня 2020 року у справі № 906/324/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89483497>.

534. Ухвала Господарського суду Львівської області від 24 лютого 2021 року у справі № 914/4160/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95202666>.

535. Ухвала Господарського суду міста Києва від 11 жовтня 2018 року у справі № 910/9254/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77247027>.

536. Ухвала Господарського суду Харківської області від 7 грудня 2020 року у справі № 5023/5383/12 (922/2782/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93329736>.

537. Ухвала Господарського суду Чернівецької області від 3 грудня 2013 року у справі № 924/1143/13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/35796645>.

538. Ухвала Дніпровського апеляційного суду від 13 березня 2019 року у справі № 188/12/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80586949>.

539. Ухвала Залізничного районного суду міста Львова від 30 жовтня 2020 року у справі № 462/5290/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92629042>.

540. Ухвала Кагарлицького районного суду Київської області від 22 грудня 2022 року у справі № 368/813/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110754484>.

541. Ухвала Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 24 березня 2019 року у справі № 855/76/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80634010>.

542. Ухвала Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 13 лютого 2020 року у справі № 9901/14/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87656581>.

543. Ухвала Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 24 жовтня 2022 року у справі № 380/22710/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106915069>.

544. Ухвала Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 10 серпня 2023 року у справі № 640/7520/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112784002>.

545. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 7 липня 2020 року у справі № 915/1784/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90232075>.

546. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 30 липня 2020 року у справі № 910/32643/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90774898>.

547. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 6 жовтня 2021 року у справі № 910/15694/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100358039>.

548. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 8 березня 2023 року у справі № 914/568/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109465996>.

549. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 11 квітня 2023 року у справі № 918/279/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110279456>.

550. Ухвала Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 3 жовтня 2019 року у справі № 0306/7567/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84899211>.

551. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18 березня 2020 року у справі № 179/1043/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88401552>.

552. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17 червня 2020 року у справі № 330/1629/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89977603>.

553. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10 лютого 2021 року у справі № 953/19283/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94803305>.

554. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17 березня 2021 року у справі № 695/867/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96179393>.

555. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 27 жовтня 2021 року у справі № 755/13805/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101519401>.

556. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 20 грудня 2021 року у справі № 760/8719/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102050831>.

557. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 29 червня 2022 року у справі № 490/6057/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105078543>.

558. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 22 листопада 2023 року у справі № 463/5124/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115201848>.

559. Ухвала Київського апеляційного адміністративного суду від 1 жовтня 2014 року у справі № 810/2624/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/40773683>.

560. Ухвала Київського окружного адміністративного суду від 8 серпня 2014 року у справі № 810/4733/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/40191526>.

561. Ухвала Київського окружного адміністративного суду від 23 березня 2023 року у справі № 320/1698/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109791654>.

562. Ухвала Комінтернівського районного суду міста Харкова від 23 серпня 2023 року у справі № 641/3477/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113000241>.

563. Ухвала Конституційного Суду України (Другий сенат) про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Мазурика Святослава Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 5 частини першої статті 339 Кодексу адміністративного судочинства України від 17 вересня 2025 року № 29-у(II)/2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v029u710-25#Text>.

564. Ухвала Краснолуцького міського суду Луганської області від 2 грудня 2013 року у справі № 413/7866/13-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36162465>.

565. Ухвала Ленінського районного суду міста Дніпропетровська від 29 вересня 2023 року у справі № 205/8701/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113886190>.

566. Ухвала Львівського апеляційного адміністративного суду від 16 червня 2015 року у справі № 2а-3435/12/0970. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45115432>.

567. Ухвала Миколаївського апеляційного суду від 27 квітня 2021 року у справі № 490/11857/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96920406>.

568. Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду від 18 березня 2013 року у справі № 1570/1430/2012. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/30313345>.

569. Ухвала Одеського апеляційного суду від 2 жовтня 2019 року у справі № 495/5064/19. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/84845067>.

570. Ухвала Одеського апеляційного суду від 15 березня 2023 року у справі № 4813/182/23. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/109583651>.

571. Ухвала Окружного адміністративного суду міста Києва від 17 січня 2019 року у справі № 640/22084/18. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/79261860>.

572. Ухвала Олевського районного суду Житомирської області від 6 березня 2023 року у справі № 287/191/18-к. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/109420325>.

573. Ухвала Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 2 червня 2023 року у справі № 583/2489/23. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/111280741>.

574. Ухвала Приморського районного суду міста Одеси від 9 липня 2022 року у справі № 522/8472/22. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/105235578>.

575. Ухвала Рівненського окружного адміністративного суду від 29 січня 2021 року у справі № 460/3987/20. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/94557171>.

576. Ухвала Святошинського районного суду міста Києва від 4 березня 2021 року у справі № 759/4384/21. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/95320177>.

577. Ухвала Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 24 лютого 2017 року у справі № 607/10785/16-ц. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/65065046>.

578. Ухвала Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 24 травня 2017 року у справі № 607/5569/17. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/66760905>.

579. Ухвала Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 8 вересня 2020 року у справі № 607/14734/20. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/91488932>.

580. Ухвала Харківського районного суду Харківської області від 13 січня 2016 року у справі № 635/6647/15-к. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/55029725>.

581. Ухвала Харківського районного суду Харківської області від 24 червня 2016 року у справі № 635/5699/15-к. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/59687290>.

582. Ухвала Червоноградського міського суду Львівської області від 8 лютого 2019 року у справі № 459/221/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79743022>.

583. Ухвала Черкаського окружного адміністративного суду від 17 листопада 2020 року у справі № 690/232/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92896176>.

584. Ухвала Шаргородського районного суду Вінницької області від 20 вересня 2021 року у справі № 152/1060/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99739276>.

585. Федущак-Паславська Г. М. Аксіологічна роль аequitas та ius naturale у правовій системі Давнього Риму. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права* : збірник матеріалів V Міжнародної науково-теоретичної конференції (Київ, 17 листопада 2012 року). Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2012. С. 58-59.

586. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.

587. Харитонova Т. Є. Характеристика Дигест Юстиніана та їх рецепція у більш пізніх системах права. *Часопис цивілістики*. Вип. 12. С. 105-109.

588. Хаустова М. Г. Тенденція універсалізації та уніфікації права як один із напрямів впливу глобалізації на національну правову систему. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/Хаустова-.pdf>.

589. Хоміцька З. М. Латинська мова : підручник. Харків : Право, 2004. 256 с.

590. Хоміцька З. М. Словник латинських юридичних висловів. Харків : Право, 2005. 272 с.

591. Циппеліус Р. Філософія права / пер. з нім. Є. М. Причепій. Київ : Тандем, 2000. 300 с.

592. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 600 с.

593. Чалдині Р. Переконавання: революційний метод впливу на людей / пер. з англ. Т. Микитюк. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 352 с.

594. Шала Л. В. Рецепція римського права в Україні: доктринальний рівень. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 25-30.
595. Шамрай О. Організаційно-правові основи написання судових рішень. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 3 (4). С. 93-98.
596. Шамрай О. Організаційно-правові основи написання судових рішень. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 2 (7). С. 58-64.
597. Шаркова І. М. Рецепція римського права в цивільне законодавство: західна та східна традиції. *Правове регулювання економіки*. 2012. № 11-12. С. 255-267.
598. Шевченко Л. Латинська мова в інтелектуальному житті європейців ХХ–ХХІ ст. *Studia Polsko-Ukraińskie*. 2023. С. 105-118.
599. Шевченко Л. А. Принцип верховенства права: історія становлення. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право»*. 2020. Вип. 32. С. 7-13.
600. Шевчук С. Українська мова за професійним спрямуванням : підручник. Київ : Алерта, 2023. 536 с.
601. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип конституційного права України. *Європейський політико-правовий дискурс*. 2020. Том 7. Вип. 4. С. 44-48.
602. Шманько Т. Латинізація та окциденталізація: прояви і наслідки. *Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: спроба підсумку*. Львів, 2008. С. 340-352.
603. Шибінська Т. А., Мороз М. В. Латинська мова для студентів-правознавців : навчальний посібник. Житомир : Видавництво ДВНЗ «Державний агроекологічний університет», 2008. 288 с.
604. Шумило М. М. Квазірегуляторна роль правових висновків Верховного Суду на прикладі справи про відшкодування моральної шкоди у сімейному спорі. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Т. 7. С. 79-86.
605. Шумило М. М. Правові висновки касаційного суду: *inter praeteritum et futurum*. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 47-54.

606. Шутак І. Д. Юридична техніка : курс лекцій. Івано-Франківськ : Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки. Дрогобич : Коло, 2015. 228 с.

607. Юридична аргументація. Логічні дослідження : монографія / за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків : Право, 2015. 336 с.

608. Юридична деонтологія. Від навчання до практики : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2019. 296 с.

609. Яблочнікова В. О. Перекладацька адекватність та еквівалентність. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2019. № 38. Том 1. С. 177-179.

610. Як судовий активізм впливає на судову практику, розповів суддя ВС. URL: <https://zib.com.ua/ua/158136-yak-sudoviy-aktivizm-vplivae-na-sudovu-praktiku-rozpoviv-sud.html>.

611. Яковенко Н. М., Миронова В. М. Латинська мова : підручник. 3-тє вид., перероб. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2019. 431 с.

612. Astorino S. J. Roman Law in American Law: Twentieth Century Cases of the Supreme Court. *Duquesne Law Review*. 2002. Vol. 40. № 4. P. 627-654.

613. Baker J. H. The Three Languages of the Common Law. *McGill Law Journal*. 1998. Vol. 43. P. 5-24.

614. Balteiro I., Campos-Pardillos M. A. A comparative study of Latinisms in court opinions in the United States and Spain. *The International Journal of Speech, Language and the Law*. 2010. Vol 17. Iss. 1. P. 95-118.

615. Berman H. J. Law and revolution: the formation of the Western legal tradition. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1983. 657 p.

616. Buchanan K. References to Roman Law in US Courts. URL: <https://blogs.loc.gov/law/2015/03/references-to-roman-law-in-us-courts/>.

617. Cao D. Translating Law. Clevedon, Buffalo, Toronto : Multilingual Matters, 2007. 208 p.

618. Domingo R. Roman Law: An Introduction. London, New York : Routledge, 2018. 238 p.

619. Galdia M. *Legal Linguistics*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien : Peter Lang, 2009. 434 p.

620. Gałuska K., Sycz-Opoń J. Latin maxims and phrases in the Polish, English and French legal systems – The comparative study. *Studies in Logic*. 2013. № 34 (47). P. 9-26.

621. Garner B. A. *A dictionary of modern legal usage*. 2nd ed. Oxford University Press, 2001. 978 p.

622. Hapner A. M. The Use of Latin Words or Phrases in Legal Writing. URL: <https://therecord.flabarappellate.org/2016/01/the-use-of-latin-words-or-phrases-in-legal-writing-2/>.

623. Howe J. E. Bona Fide Purchaser – Without Title. *Kentucky Law Journal*. 1948. Vol. 36. Iss. 2. Article 2. P. 176-188.

624. IMPERATORIS IVSTINIANI OPERA. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian.html>.

625. Kiddie J. Latin Legal Maxims & Their Role in Our Modern Law. 2022. 12 p. URL: https://www.terrafirmachambers.com/articles/latin.maxims_JKiddie.pdf.

626. Kowalczyk J. The Influence of Latinisms on the Quality of the Judgments of Polish Courts. *International Journal for the Semiotics of Law*. 2022. Vol. 35. P. 1951-1963.

627. *Languages for Special Purposes : An International Handbook*. Berlin, Boston : De Gruyter, 2018. 582 p.

628. Lebovits G., Hidalgo L. R. Advice to Law Clerks: How to Draft Your First Judicial Opinion. *Westchester Bar Journal*. 2009. Vol. 36. No. 1. P. 29-37.

629. Macleod P. R. Latin in Legal Writing: An Inquiry into the Use of Latin in the Modern Legal World. *Boston College Law Review*. 1998. Vol. 39. P. 235-251.

630. Mattila H. E. S. *Comparative Legal Linguistics*. Hampshire : Ashgate, 2006. 347 p.

631. McQuade Dr. J. S. Ancient Legal Maxims and Modern Human Rights. *Campbell Law Review*. 1996. Vol. 18. P. 75-120.

632. Mukherjee M. O. Legal Maxims Used By Courts in India. URL: <https://www.iiprd.com/legal-maxims-used-by-courts-in-india/>.

633. Paradoxes of European Legal Integration. Aldershot; Burlington : Ashgate, 2008. 341 p.

634. Report on the rule of law – Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011) [CDL-AD(2011)003rev-e]. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e).

635. Ristikivi M. Latin: The Common Legal Language of Europe?. *Juridica International*. 2005. X. P. 199-202.

636. Sikarwar R. Law, Latin and lawyers. URL: <https://theguardian.com/law-latin-and-lawyers/>.

637. Smith J. The Use of Maxims in Jurisprudence. *Harvard Law Review*. 1895. Vol. 9. No. 1. P. 13-26.

638. Stein P. Roman Law in European History. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 137 p.

639. Szczygielski K. Latin Legal Maxims in the Judgments of the Constitutional Tribunal in Poland. *Studies in Logic, Grammar and Rhetoric*. 2017. № 49 (62). P. 213-223.

640. Tushar K. S. Textbook on Legal Methods, Legal Systems & Research. New Delhi : Universal Law Publishing Co. Pvt. Ltd., 2010. 243 p.

641. Wax G. MAXIM-izing Results: How to Use Maxims of Jurisprudence to Persuade. Association of Business Trial Lawyers. Summer 2023. URL: https://www.gmsr.com/wp-content/uploads/2023/07/GaryWax_summer2023.pdf.

642. Woźniak J. Latynizmy w tekstach prawnych i prawniczych –ujęcie kontrastywne polsko-niemieckie. *Comparative Legilinguistics*. 2017. Vol. 31. P. 69-88.

643. Zimmermann R. Roman Law in the Modern World. *The Cambridge companion to Roman law* / [edited by] David Johnston, Edinburgh Law School. Cambridge University Press, 2015. P. 452-480.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Латинська юридична термінологія в судових рішеннях України	
a fortiori	тим паче
a posteriori	те, що впливає з досвіду
a priori	те, що передуює досвіду
ab initio	з початку
ab initio sine causa	відсутній з самого початку
ad hoc	для цього, для цієї спеціальної мети
ad hominem	до людини
ad referendum	для подальшого затвердження
actio ex contractu	позов, що ґрунтується на угоді
actio negatoria	негаторний позов
actio Pauliana	пауліанський позов
actio popularis	позов в інтересах правопорядку (суспільства)
actio rei vindicatio	віндикаційний позов
actus reus	злочинне діяння
adversus legem	всупереч закону
alter ego	«друге я» (одна з форм доктрини «підняття корпоративної завіси»)
amicus curiae	друг суду
animus belligerendi	воєнний намір
animus possidendi	намір заволодіти
argumentum a contrario	аргумент від супротивного
argumentum ad infinitum	аргумент до нескінченності
bene placito	добровільно

bona fide	добросовісний
bona fides	добросовісність
bonum commune	загальне благо
casus improvisus	непередбачений випадок
conditio sine qua non	доконечна умова
consilium fraudandi	намір боржника заподіяти шкоду своїм кредиторам
contra legem	проти закону
corpus possessionis	реальне панування, здійснення фактичного контролю над річчю
culpa lata	груба необережність
de eadem re	щодо того самого питання
de facto	фактично
de jure	згідно з законом
de lege ferenda	з погляду закону, в якому є потреба
de lege lata	з погляду чинного закону
delictum privatum	приватне правопорушення
dolus directus	прямий умисел
dolus eventualis	злочинна байдужість
dolus indirectus	непрямий умисел
dolus specialis	спеціальний намір
eo ipso	в силу (самої) речі; саме через це
erga omnes	щодо всіх (тобто з правовим ефектом щодо невизначеного кола суб'єктів)
et cetera	тощо
ex aequo et bono	з добра та справедливості
ex ante	до події
ex delicto	з делікту

ex lege	відповідно до закону
ex nunc	відтепер
ex officio	за посадою
ex parte	з одного боку (без виклику сторін)
ex post	після цього (заднім числом)
ex post facto	зворотна дія (принагідно до дії нормативно-правового акта у часі)
ex tunc	із самого початку
expressis verbis	висловлено прямо, чітко
favor contractus	тлумачення договору на користь дійсності
forum externum	зовнішній аспект права на свободу світогляду і віросповідання (релігії)
forum internum	внутрішній аспект права на свободу світогляду і віросповідання (релігії)
fraus creditorum	вчинення на шкоду кредиторам (принцип заборони вчинення фraudаторних правочинів)
fumus bonis iuris	дим доброго права
habeas corpus	право на оскарження законності затримання
ibidem	там же
in absentia	за відсутності
in abstracto	абстрактно
in camera	за зачиненими дверима
in concreto	конкретно
in personam (actio in personam)	щодо особи (особистий позов)
in rem (actio in rem)	щодо речі (речовий позов)
inter alia	між іншим

inter partes	між сторонами
interpretatio abrogans	тлумачення, що скасовує (тлумачення будь-якого закону, яке позбавляє його реального значення)
intra vires	у межах повноважень
ipso facto	у силу самого факту
ipso facto et ipso jure	з огляду на самий факт та на підставі самого закону
ipso jure	на підставі закону
jus civile	цивільне право
jus cogens	імперативна норма
jus contra bellum	право проти війни
jus in bello	право війни
jus naturale	природне право
jus possidendi	право володіння
justus titulus	правомірна підстава
lex arbitri	процесуальне право, що застосовується
lex domicilii	закон місця проживання
lex flagi	закон прапора
lex fori	закон суду
lex loci contractus	закон місця здійснення договору
lex mercatoria	торговельне право
lex patriae	спільний особистий закон подружжя
lex posterior	закон, прийнятий пізніше
lex rei sitae	закон місця знаходження речі
lex societatis	закон «національності» юридичної особи
lex specialis	спеціальний закон

lex superior	закон вищої сили
lex talionis	закон рівної помсти
lex voluntatis	автономія волі
lis alibi pendens	спір, що розглядається в іншому місці
locus standi	право на звернення до суду
lucrum cessans	упущена (втрачена) вигода
mens rea	винна воля
modus operandi	спосіб дії
mutatis mutandis	з відповідними змінами
nolle prosequi	не бажаю переслідувати далі
non reformatio in peius	заборона повороту до гіршого
nudum jus	«голе право» (право без можливості його реалізації)
numerus apertus	відкритий перелік
numerus clausus	закритий перелік
obiter dictum	сказане між іншим
onus probandi	тягар доказування
ope exceptionis	ефект екцепції
opinio juris	переконання в правомірності
pactum de quota litis	гонорар успіху
per incuriam	внаслідок необережності
per se	сам по собі
periculum in mora	небезпека у зволіканні
persona non grata	небажана персона
post factum	після факту
praeter legem	замість закону
prima facie	на перший погляд
pro bono	безкоштовно

pro et contra	за і проти
pro futuro	на майбутнє
pro rata	пропорційно
proprio motu	за власною ініціативою
ratio decidendi	підстава для вирішення
ratione loci	територіальна юрисдикція
ratione materiae	предметна юрисдикція
ratione personae	персональна юрисдикція
ratione temporis	часова юрисдикція
ratione valoris	компетенція з огляду на цінність
reductio ad absurdum	доведення до абсурду
reformatio in pejus	поворот до гіршого
res judicata	вирішена справа
restitutio in integrum	відновлення попереднього юридичного стану
secundum legem	на доповнення до закону
stare decisis	стояти на вирішеному
status quo	теперішній стан
stricto iuris	суворий закон
stricto sensu	у вузькому сенсі
sui generis	своєрідний
tabula rasa	чиста дошка
uberrima fides	найвища добросовісність
ultima ratio	останній засіб
ultra vires	поза межами повноважень
verum iustitia	справжня справедливість
vis major	непереборна сила

Додаток 2

Латинські вислови в судових рішеннях України	
actor sequitur forum rei	позивач звертається до суду за місцем проживання відповідача
actori incumbit probatio, reus excipiendo fit actor	доказ лягає на позивача, а відповідач, заперечуючи, стає в положення позивача
actus perfectus casu superveniente tollitur	правова дія, яка завершилась, не скасовується жодною наступною дією
ad impossibilia lex non cogit	закон не вимагає неможливого
aequitas sequitur legem	справедливість слідує за законом (де виконується закон, там справедливість)
aequum et bonum est lex legum	справедливість і благо є закон законів
affirmanti incumbit probatio	той, хто стверджує щось, повинен довести це твердження
arma potentius aequum	справедливість сильніша за зброю
atrium habet se intromittere indicia prae se	суд має справу з тими доказами, які перед ним
audi alteram partem audiatur et altera pars	слухай іншу сторону (нехай і інша сторона буде вислухана)
aut dedere aut judicare	видай або суди
bellum omnium contra omnes	війна всіх проти всіх
bona fides semper praesumitur, nisi malam fidem adesse probetur	якщо не доведено злий умисел, завжди передбачається добросовісність

boni iudicis est ampliare iustitiam	добрі судові рішення зміцнюють правосуддя
casus omissus pro omisso habendus est	пропущений випадок має вважатися таким, що пропущений навмисно
clausula rebus sic stantibus	істотна зміна обставин
commodum ex injuria sua nemo habere	ніхто не може отримати переваги від своїх неправомірних дій
contra juris civilis regulas pacta conventa rata non habentur	приватні угоди, які суперечать принципам цивільного права – недійсні
contra legem facit, qui id facit, quod lex prohibet; in fraudem vero, qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit	той, хто чинить дії, заборонені законом, порушує закон; той, хто оминає закон, дотримуючись його букви, порушує дух закону
da mihi factum, dabo tibi jus	суд самостійно застосовує право до фактичних обставин спору
de minimis non curat lex	закон не турбується про дрібниці
dura lex, sed lex	суворий закон, але це закон
ei incumbit probatio, qui dicit, non qui negat	тягар доказування лежить на тому, хто стверджує, а не на тому, хто заперечує
ex facto ius oritur	право виникає з факту
ex injuria non oritur jus	із беззаконня не виникає право
exceptiones non sunt extendendae	винятки не повинні розширюватися
expressio unius est exclusion alterius	висловлення про одне є виключенням усього іншого
fiat iustitia, et pereat mundus	нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ

hoc tribunal, et invenit cognitio legum impugnari potest in superiori atrio	установлення фактів та знання судом законів може оспорюватися у вищестоящому суді
ignorantia iuris, quod guisgue tenetur scire non excusat	незнання закону, знання якого передбачається, не є виправданням для особи, яка порушила закон
ignorantia juris nocet	незнання закону шкодить
ignorantia juris (legis) non excusat ignorantia legis neminem excusat	незнання закону не вибачається (не є виправданням; не звільняє від відповідальності)
ignorantia non est argumentum	незнання не є обґрунтуванням
impossibilium nulla obligatio est	немає зобов'язання щодо неможливого
in dubio pro homine	у разі сумніву – на користь людини
in dubio pro reo	у разі сумніву – на користь обвинуваченого
in dubio pro tributario	у разі сумніву – на користь платника податків
in omnibus, maxime tamen in jure aequitas spectanda est	у всіх справах, а найбільшою мірою в праві, необхідно керуватися справедливістю
iudicium iudicium non pertineat, qui non participabat	рішення суду не повинні стосуватися тих, хто не брав участі у справі
iura sanguinis nullo iure civili dirimi possunt	жодні встановлення цивільного права не можуть скасувати права, що впливають із кровної спорідненості

ius publicum privatorum pactis mutari non potest	публічне право не може бути змінено приватними угодами
judicis est jus dicere, non dare	судді належить застосовувати право, а не створювати його
judicis est pronuntiando sequi regulam, exceptione non probata	якщо підстави для винятку не доведені, то суддя зобов'язаний слідувати правилу
jura novit curia	суд знає право
juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere	норми закону полягають в наступному: жити чесно, не ображати інших, кожному віддавати по заслугах
jus est ars boni et aequi	право є мистецтво добра і справедливості
legalitas regnorum fundamentum	законність – основа держави
leges vigilantibus non dormientibus subveniunt	закони допомагають тим, хто пильнує, а не тим, хто спить
lex ad praetorian non valet	закон зворотної сили не має
lex de futuro, iudex de praeterito	закон (працює) на майбутнє, суддя (розглядає) минуле
lex nova ad facta praeterita trahi non potest	новий закон не діє щодо фактів, які йому передували
lex posterior derogat priori	закон пізніший має перевагу над давнішим
lex posterior generalis non derogat priori speciali	закон загальний пізніший не має переваги над спеціальним давнішим
lex prospicit, non respicit	закон дивиться вперед, а не назад
lex retro non agit	закон зворотної дії не має

lex specialis derogat generali	закон спеціальний має перевагу над загальним
ne bis de adem re sit actio	не можна двічі вчиняти позов за тією ж самою справою
ne (non) bis in idem	не двічі за одне й те саме
neminem laedit qui suo jure utitur	нікого не ображає той, що користується своїм правом
nemo ad alterum plus juris transferre potest, quam ipse habet	ніхто не може передати іншому більше прав, ніж має сам
nemo censetur ignorare legem	ніхто не розглядається як такий, що не знає закон
nemo debet bis puniri pro uno delicto	ніхто не повинен каратись двічі за одне правопорушення
nemo est supra leges	ніхто не стоїть вище законів
nemo ignorantia juris recusare potest	ніхто не може виправдовуватися незнанням закону
nemo invitus agere cogitur	ніхто не може бути примушений до пред'явлення позову супроти своєї волі
nemo iudex in causa sua nemo esse debet iudex in propria causa	ніхто не може бути суддею у власній справі
nemo plus iures transferre potest quam ipse habet nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet	ніхто не може передати більше прав, ніж має сам
nemo ultra posse obligatus est	нікого не можна зобов'язати до того, що він (або ніхто) не в змозі виконати

non concedit venire contra factum proprium (усічена форма – venire contra factum proprium)	ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці
nota quippe (verum patet) in iudicio non est argumentum	загальновизнані обставини (явні істини) не підлягають доказуванню у суді
noxia autem est ipsum delictum	шкода є самим деліктом
nullum crimen, nulla poena sine lege	немає закону – немає злочину, немає закону – немає кари
nullum iudicium sine lege	немає справедливості без закону
pacta sunt servanda	договорів слід додержувати
par in parem non habet imperium	рівний над рівним не має влади
pater is est quem nuptiae demonstrant	батьком дитини вважається той, хто перебуває у шлюбі з матір'ю
placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem (усічена форма – placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae)	у всіх юридичних справах правосуддя й справедливості мають перевагу перед строгим розумінням права
qui jure suo utitur, nemini facit injuriam	хто використовує своє право, не порушує прав будь-кого
qui prior est tempore, potior est jure prior tempore – potior jure	перший в часі – сильніший по праву
res judicata pro veritate habetur (усічена форма – res judicata)	судове рішення визнається за істину
sententia ius facit inter partes	рішення «творить» право між сторонами
silent enim leges inter arma	під час війни закон мовчить

stare decisis et non quietam movere	дотримуватися вже вирішеного в минулому і не змінювати встановленого
summum jus, summa injuria summum jus est summa injuria	найвище право – найвища беззаконність (занадто точне виконання норм права породжує найвищу несправедливість)
superficies solo cedit	збудоване на землі слідує за нею
tantum devolutum quantum appellatum	скільки скарги – стільки рішення
tertium non datur	третього варіанту не існує
testis unus, testis nullus	один свідок – не свідок
ubi emolumentum, ibi onus	де користь, там і тягар (права потребують обов'язків)
ubi jus ibi remedium	де є право, там є й засіб захисту
ubi rem meam invenio, ibi vindico	де мою річ знаходжу, там її й витребую
venire contra factum proprium	заборона суперечливої поведінки
verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem (усічена форма – contra proferentem)	слова договору повинні тлумачитися проти того, хто їх написав

Додаток 3

«Затверджую»

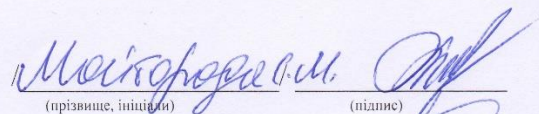
Голова Чернігівського районного суду
Чернігівської області
Владислав КУХТА«10» жовтня 2025 року**АКТ**

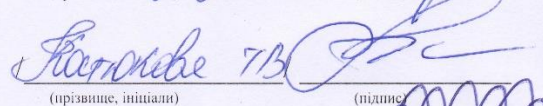
впровадження результатів дисертаційного дослідження Ганжі Олексія Геннадійовича на тему «Теорія та практика латинізації судових рішень в Україні», поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) зі спеціальності 081 Право, у діяльності Чернігівського районного суду Чернігівської області

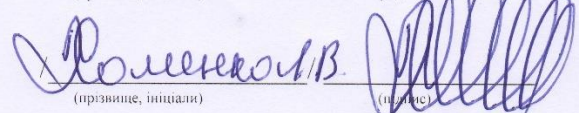
Цим актом підтверджується, що результати дисертаційного дослідження Ганжі Олексія Геннадійовича на тему «Теорія та практика латинізації судових рішень в Україні», поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) зі спеціальності 081 Право, впроваджені у діяльність Чернігівського районного суду Чернігівської області.

Проведене Ганжею О.Г. дослідження містить глибокий та критичний аналіз наукових джерел і судової практики, що допомогло сформуванню як важливі загальнотеоретичні положення, так і конкретні практичні пропозиції щодо використання латинських мовних елементів на письмі. Висновки, яких дійшов автор, є корисними для судової аргументації, зокрема тлумачення норм права, та взяті до уваги суддями Чернігівського районного суду Чернігівської області під час здійснення правосуддя.

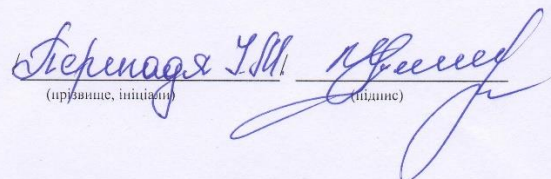
**Судді Чернігівського районного суду
Чернігівської області**

(прізвище, ініціали) (підпис)

(прізвище, ініціали) (підпис)

(прізвище, ініціали) (підпис)

**Керівник апарату
Чернігівського районного суду
Чернігівської області**

(прізвище, ініціали) (підпис)

Додаток 4

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

“10” жовтня 2025 року

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Ганжі Олексія Геннадійовича на тему “Теорія та практика латинізації судових рішень в Україні”, поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) зі спеціальності 081 Право, у діяльності Конституційного Суду України

Ця довідка засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Ганжі Олексія Геннадійовича на тему “Теорія та практика латинізації судових рішень в Україні”, поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) зі спеціальності 081 Право, впроваджені у діяльність Конституційного Суду України.

У дисертації автор уперше в Україні проаналізував наявну практику Конституційного Суду України на предмет використання латинських юридичних термінів (*expressis verbis*, *forum internum*, *forum externum*, *conditio sine qua non*, *stricto sensu*, *ratione valoris*, *restitutio in integrum*, *ultima ratio*, *vacatio legis* тощо) і висловів (*in dubio pro homine*; *in dubio pro reo*; *jura novit curia*; *lex posterior derogat priori*; *nullum crimen, nulla poena sine lege*; *pacta sunt servanda* тощо). Протягом останніх років орган конституційної юрисдикції почав дедалі активніше застосовувати подібні латинізми у своїх рішеннях, що свідчить про актуальність дослідження Ганжі О.Г.

Висновки та пропозиції, висловлені в дисертації, є корисними для конституційного судочинства, зокрема під час застосування юридичних термінів і принципів права, викладенні Конституційним Судом України юридичних позицій. Евристичний потенціал латинізмів може бути використаний під час пошуку релевантної практики конституційних судів зарубіжних країн.

Судді Конституційного Суду України

/ <u>Журик В.Г.</u> /	/ <u>Журик</u> /
(прізвище, ініціали)	(підпис)
/ <u>Рудик С.В.</u> /	/ <u>Рудик</u> /
(прізвище, ініціали)	(підпис)
/ <u>Барабаш Ю.Г.</u> /	/ <u>Барабаш</u> /
(прізвище, ініціали)	(підпис)

Конституційний Суд України
364 -005 -16/3452 від 10.10.2025

Додаток 5

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

ПРОРЕКТОР
з науково-педагогічної роботи
Запорізького національного
університету, доктор історичних наук
Ю.О.Каганов
2025 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Ганжі Олексія Геннадійовича на тему «Теорія та практика латинізації судових рішень», поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) зі спеціальності 081 Право, у навчальний процес, науково-дослідну діяльність Запорізького національного університету

Комісія у складі:

Єрмоленко Д.О. – доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри цивільного права ЗНУ, професора кафедри,

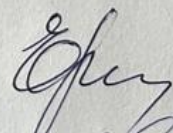
Удовики Л.Г. – доктора юридичних наук, професора, професора кафедри цивільного права ЗНУ,

Макаренкова О. Л. – доктора юридичних наук, професора, головного наукового співробітника Науково-дослідної частини ЗНУ,

склали цей акт у тому, що результати дисертаційного дослідження Ганжі Олексія Геннадійовича на тему «Теорія та практика латинізації судових рішень», впроваджені у навчальний процес, використовуються у науково-дослідній діяльності юридичного факультету Запорізького національного університету при підготовці та проведенні аудиторних занять з навчальних дисциплін «Теорія держави та права», «Судові та правоохоронні органи України», «Цивільне право», «Цивільний процес», «Практика ЄСПЛ та її вплив на національну правову систему», «Верховенство права в процесі нормотворчої діяльності та правозастосуванні», «Адаптація вітчизняної правової системи до права ЄС», «Інтеграційне право» для здобувачів першого (бакалаврського), другого (магістерського), третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти, при організації, проведенні наукових, науково-практичних заходів, при підготовці тез, статей, виконанні наукових робіт на госпрозрахунковій та держбюджетній основі, комплексних наукових проєктів «Елімінація корупційних загроз національній безпеці України інструментами міжнародного права із застосуванням цифрових технологій» (номер державної реєстрації 0123U100979).

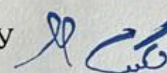
Члени комісії:

доктор юридичних наук, професор, завідувач
кафедри цивільного права ЗНУ, професор кафедри

 Д.О. Єрмоленко
 Л.Г. Удовика

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права ЗНУ

доктор юридичних наук, професор, головний
науковий співробітник Науково-дослідної частини ЗНУ

 О.Л. Макаренков

Додаток 6

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ганжа О. Г. Нарис правил коректного цитування латинських висловів як відповідь на їх сумбурне поширення в судовій практиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 20-26. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/2>.

2. Ганжа О. Г. Використання латинських висловів у судових рішеннях як новітня форма рецепції римського права. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 224-236. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.31>.

3. Ганжа О. Г. Латинізація судових рішень в Україні: поняття та особливості. *Право і суспільство*. 2024. № 2. С. 3-14. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.1>.

4. Ганжа О. Г. Латинська юридична термінологія у вітчизняній судовій практиці: сучасні тенденції використання споконвічних понять. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 18-31. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.2>.

5. Ганжа О. Г. Нарис правил коректного використання латинських юридичних термінів і мовних кліше в судових рішеннях. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2024. № 1. С. 4-12. URL: <https://uni-goettingen.de/de/document/download/f08f94bd77776c7f7915d6bcf86147d7.pdf/reos.uni-goettingen.de%20%E2%84%961,%202024.pdf>.

6. Удовика Л. Г., Ганжа О. Г. Використання латинізмів у межах європейського правового простору: стан і перспективи для національної судової практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 91. Ч. 1. С. 116-126. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.17>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Ганжа О. Г. Латинізація як форма рецепції римського права у сфері судового правозастосування. *Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі її розвитку* : міжнародна науково-практична конференція, м. Харків, 5-6 березня 2021 р. Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2021. С. 8-11.

2. Ганжа О. Г. Коректність цитування латинських висловів як передумова належного мотивування судових рішень. *Актуальні проблеми судового права* : матеріали міжнар. конф. (Харків, 23 квіт. 2021 р.) / редкол.: Л. М. Москвич та ін. Харків : Право, 2021. С. 233-235.

3. Ганжа О. Г. Латинізми vs. «проста» мова судових рішень: у пошуках балансу. *Права людини та публічне врядування* : матеріали VIII Міжнародного правничого форуму (Чернівці, 30 травня 2025 р.). Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 508-511. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-501-6-135>.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Ганжа О. Г. Античність як ідейна колиска принципу верховенства права: від філософії Стародавньої Греції до юриспруденції Римської імперії. *International scientific conference «Legal education and science as the need of the hour: new European challenges»* : conference proceedings, October 8-9, 2021. Łódź, the Republic of Poland : «Baltija Publishing», 2021. P. 7-10. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-148-0-1>.

2. Ганжа О. Г. Про вплив філософії Стародавньої Греції на становлення римського права (на прикладі генезису справедливості у філософсько-правовому дискурсі Античності). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 6 (47). С. 3-9. DOI: <https://doi.org/10.32782/pyuv.v6.2022.1>.

3. Ганжа О. Г. Співвідношення принципів справедливості та верховенства права: новий погляд на знайомі правові явища. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 3 (81). С. 11-20. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.2>.